

महाकविश्रीवाल्मीकिकृतौ श्रीमद्रामायण आदिकान्ये
बालकाण्डम् ।

THE FIRST BOOK OF RÂMÂYANA

EDITED

WITH NOTES FOR THE USE OF SCHOOLS

BY

PETER PETERSON, M. A.

Second Edition, 2,000 Copies.

*(Registered for copy-right under the Government of India's
Act XXV of 1867.)*

Bombay:

GOVERNMENT-CENTRAL BOOK DEPÔT.

1898.

All rights reserved

Price 14 Annas.

GOPAL KANAYAN & CO.

20, Kailash Street, Bombay.

BOMBAY:

PRINTED AT THE "TATVA-TIVEDHAKA" PRESS.

NOTE.

THE text is in the main that of Schlegel, a reprint of which has long been a School-book in this Presidency. All deviations from Schlegel's text are cited in the Notes. The Sanskrit notes are from the commentary to the Bombay Edition. The references are to Kielhorn's Grammar.

Bombay, }
August 7th 1883. }

कविस्तुतिः ।

कूजन्तं राम रामेति मधुरं मधुराक्षरम् ।

आरुह्य कविताशाखां वन्दे वाल्मीकिकोकिलम् ॥ १ ॥

वाल्मीकेर्मुनिसिंहस्य कवितावनचारिणः ।

शृण्वन्नरामकथानादं को न याति परां गतिम् ॥ २ ॥

वाल्मीकिगिरिसंभूता रामसागरगामिनी ।

पुनाति भुवनं पुण्या रामायणमहानदी ॥ ३ ॥

यः पिवन्सततं रामचरितामृतसागरम् ।

अतृप्तस्तं मुनिं वन्दे प्राचेतसमकल्मषम् ॥ ४ ॥

नमस्तस्मै मुनीशाय श्रीयुताय तपस्विने ।

सर्वज्ञानाधिवासाय वाल्मीकये नमो नमः ॥ ५ ॥

रामायणम् ।

॥ ॐ ॥

- तपःस्वाध्यायनिरतं तपस्वी वाग्विदां वरम् ।
नारदं परिपप्रच्छ वाल्मीकिर्मुनिपुंगवः ॥ १ ॥
कोन्वस्मिन्सांप्रतं लोके गुणवान्कश्च वीर्यवान् ।
धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च सत्यवाक्यो दृढव्रतः ॥ २ ॥
चारित्र्येण च को युक्तः सर्वभूतेषु को हितः ।
विद्वान्कः को वदान्यश्च कश्चेकः मियदर्शनः ॥ ३ ॥
आत्मवान्को जितक्रोधो धृतिमान्कोनसूयकः ।
कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोपस्य संयुगे ॥ ४ ॥
क उदारः समर्थश्च त्रेलोक्यस्यापि रक्षणे ।
कः प्रजानुग्रहस्तः को निधिर्गुणसंपदाम् ॥ ५ ॥
समग्रा रूपिणी लक्ष्मीः कमेक संश्रिता नरम् ।
अनिलानलमूर्त्येन्दुशक्रोपेन्द्रसमश्च कः ॥ ६ ॥
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे ।
देवर्षे त्वं समर्थोऽसि ज्ञातुमेवंविधं नरम् ॥ ७ ॥
श्रुत्वा चैतन्निकालक्षो वाल्मीकेर्नारदो वचः ॥
श्रूयतामिति चामन्त्र्य ऋद्धो वाक्यमब्रवीत् ॥ ८ ॥
बहवो दुर्लभाश्चैव ये त्वया कीर्तिता गुणाः ।
मुने यदयाम्यहं बुद्ध्वा तैर्युक्तः श्रूयतां नरः ॥ ९ ॥
इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रामो नाम जनैः श्रुतः ।
नियतात्मा महावीर्यो द्युतिमान्द्युतिमान्वशी ॥ १० ॥
बुद्धिमान्नोतिष्ठान्वाग्मी श्रीमान्छत्रनिबर्हणः ।
विशुलांसो महाबाहुः कम्बुग्रीवो महाहनुः ॥ ११ ॥

महोरस्को महेष्वासो गूढनवुरारिदमः ।

आजानुवाहुः सुशिराः सुललाटः सुविक्रमः ॥ १२ ॥

समः समविभक्ताङ्गः स्निग्धवर्णः प्रतापवान् ।

पीनवक्षः विशालाक्षो लक्ष्मीवाञ्छुभलक्षणः ॥ १३ ॥

5 धर्मज्ञः सत्यसंधश्च जितक्रोधो जितेन्द्रियः ।

मनस्वी ज्ञानसंपन्नः शुचिर्वीर्यसमन्वितः ॥ १४ ॥

रक्षितः जीवलोकस्य धर्मस्य परिरक्षितः ।

वेदवेदाङ्गविज्ञैव धनुर्वेदे च निष्ठितः ॥ १५ ॥

सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः स्मृतिमान्प्रतिभानवान् ।

10 सर्वलोकप्रियः साधुरदीनात्मा विचक्षणः ॥ १६ ॥

सर्वदानुगतः सद्भिः समुद्र इव सिन्धुभिः ।

रामः सर्वगुणोपेतः कौशल्यानन्दवर्धनः ॥ १७ ॥

समुद्र इव गाम्भीर्ये स्थैर्ये च हिमवानिव ।

विष्णुना सदृशो वीर्ये सोमवत्प्रियदर्शनः ॥ १८ ॥

15 कालाग्निसदृशः क्रोधे क्षमया पृथिवीसमः ।

घनदेन समस्त्यागे सत्ये धर्मे इवापरः ॥ १९ ॥

तमेवं गुणसंपन्नं रामं सत्यपराक्रमम् ।

ज्येष्ठं श्रेष्ठगुणैर्युक्तं प्रियं दशरथः सुतम् ।

यौवराज्येन संयुक्तुमैच्छत्प्रीत्या महीपतिः ॥ २० ॥

20 तस्याभिषेकसंभारान्दृष्ट्वा भार्यायै कैकयी ।

पूर्वं दत्तवरा राज्ञा वरावेतावयाचत ।

विवासनं च रामस्य भरतस्याभिषेचनम् ॥ २१ ॥

स सत्यवचनाद्राजा धर्मपाशेन संयतः ।

विवासयासास सुतं रामं दृशस्थः प्रियम् ॥ २२ ॥

25 स जगाम वनं वीरः प्रतिज्ञामनुपालयन् ।

पितुर्वचननिर्देशात्कैकेय्याः प्रियकारणात् ॥ २३ ॥

तं व्रजन्तं प्रियो भ्राता लक्ष्मणोऽनुनगाम ह ।

स्नेहाद्दिनयसंपन्नः सौभ्रात्रमनुदर्शयन् ॥ २४ ॥

रामस्य दयितुं भार्या नित्यं प्राणसमा हिता ।
 जनकस्य कुले जाता देवमायेव निर्मिता ॥ २५ ॥
 सर्वलक्षणसंपन्ना नारीणामुत्तमा वधूः ।
 सीताप्यनुगता रामं शशिनं रोहिणी यथा ॥ २६ ॥
 पौरैरनुगतो दूरं पित्रा दशरथेन च ।
 शृङ्गवेरपुरे सृतं गङ्गाकूले व्यसर्जयत् ॥ २७ ॥
 गुह्यमासाद्य धर्मात्मा निपादाधिर्षति प्रियम् ।
 स ततार ततो गङ्गां वनं चैव विवेश ह ॥ २८ ॥
 ते वनेन वनं गत्वा नदीस्तीर्त्वा बहुदकाः ।
 चित्रकूटमनुप्राप्ता भरद्वाजस्य शासनात् ॥ २९ ॥
 रम्यमावसथं तत्र कृत्वा रामः सलक्ष्मणः ।
 उवास सीतया सार्धं वल्कलाग्निनसंवृतः ॥ ३० ॥
 श्रीमद्भिस्तैस्त्रिभिः सार्धं चित्रकूटे रराज सः ।
 अधिष्ठितो यथा मेरुः श्रीवैश्रवणशंकरैः ॥ ३१ ॥
 चित्रकूटं गते रामे पुत्रशोकातुरस्तदा ।
 राजा दशरथः स्वर्गं जगाम विलपन्मुतम् ॥ ३२ ॥
 मृते तु तस्मिन्मरतो वसिष्ठप्रमुखैर्द्विजैः ।
 प्रचोदितोपि राज्याय नैच्छद्वाज्यं महाबलः ॥ ३३ ॥
 स जगाम वनं वीरो रामपादप्रसादकः ।
 अयाचद्वातरं राममार्यमावपुरस्कृतः ॥ ३४ ॥
 त्वमेव राजा धर्मज्ञ इति रामं वचोब्रवीत् ।
 न चेच्छत्पितुरादेशाद्राज्यं रामो महाबलः ॥ ३५ ॥
 पादुके चास्य राज्याय न्यासं दत्वा पुनः पुनः ।
 निवर्तयामास ततो भरतं भरताग्रजः ॥ ३६ ॥
 स काममनवाप्यैव गृहीत्वा रामपादुके ।
 नन्दिग्रामेऽकरोद्वाज्यं रामागमनकाङ्क्षया ॥ ३७ ॥
 आशङ्कमानश्च पुनः पौरजानपदागमम् ।
 रत्नोपि हित्वा तं शैलं प्रययौ दण्डकं वनम् ॥ ३८ ॥

विराघं राक्षसं हत्वा शरभङ्गं ददर्श ह ।

मुतीक्ष्णं चाप्यगस्त्यं च अगस्त्यभ्रातरं तथा ॥ ३९ ॥

अगस्त्यवचनाच्चैव जग्राहेन्द्रं शरासनम् ।

खड्गं च परमप्रीतस्तूणौ शंखयसायकौ ॥ ४० ॥

वसतस्तत्र रामस्य वने वनचरैः सह ।

ऋषयोभ्यागमन्सर्वे वधायासुररससाम् ॥ ४१ ॥

रामं कमलपत्राक्षं शरण्यं शरणैपिणः ।

महेन्द्रमिव दुर्धर्षं बाणखड्गधनुर्धरम् ॥ ४२ ॥

तेन तत्र सह भ्रात्रा जनस्थाननिवासिनी ।

विरूपिता शूर्पणखा राक्षसी काममोहिता ॥ ४३ ॥

ततः शूर्पणखावाक्यादुद्युक्तान्सर्वराक्षसान् ।

खरं च दूषणं चैव रक्षस्त्रिशिर एव च ॥ ४४ ॥

निजधान रणे राम एकस्तान्सर्वराक्षसान् ।

तेषामनुबलं चैव सहस्राणि चतुर्दश ॥ ४५ ॥

ततो ज्ञातिवधं श्रुत्वा रक्षस्त्रैलोक्यविश्रुतेम् ।

नामतो रावणो नाम कामरूपी महाबलः ॥ ४६ ॥

राक्षसाधिपतिः शूरो रावणः क्रोधमूर्च्छितः ।

सहायं वरयामास मारीचं नाम राक्षसम् ॥ ४७ ॥

वार्यमाणोपि बहुशो मारीचेन स रावणः ।

न विरोधो बलवता क्षमो रावण तेन ते ॥ ४८ ॥

अनादृत्य तु तद्वाक्यं रावणः कालंचोदितः ।

जगाम सहमारीचो रामाश्रमपदं वृद्धा ॥ ४९ ॥

तेन मायाविना दूरमपवाह्य नृपात्मजौ ।

जहार भार्या रामस्य गृध्रं हत्वा जटायुषम् ॥ ५० ॥

गृध्रं च निहतं दृष्ट्वा हता भार्या च मौयिलीम् ।

राघवः शोकसंतप्तो विललापाकुलेन्द्रियः ॥ ५१ ॥

ततस्तेनैव शोकेन गृध्रं दग्ध्वा जटायुषम् ।

मार्गमाणो वने सीतां राक्षसं संदर्श ह ।

कवन्धं नाम रूपेण विकृतं घोरदर्शनम् ॥ ५२ ॥

हत्वा तमदहत्काष्ठैः सोभूदिव्यवपुस्तदा ।

स चास्य कथयामास शर्वरीं श्रमणां तदा ।

शर्वरीं धर्मनिपुणामामिगच्छेति राघव ॥ ५३ ॥

तस्यैव वचनाद्रामो लक्ष्मणेन सहानघः ।

८

अभ्यगच्छन्महातेजाः शर्वरीं शत्रुसूदनः ॥ ५४ ॥

शर्वर्याः पूजितः सम्यग्रामो दशरथात्मजः ।

पम्पातीरे हनुमता संगतो वानरेण ह ॥ ५५ ॥

हनुमद्वचनाञ्चैव सुग्रीवेण समागतः ।

सुग्रीवाय च तत्सर्वं रामोऽशंसन्महाबलः ॥ ५६ ॥

10

सुग्रीवश्चापि तत्सर्वं श्रुत्वा रामस्य चेष्टितम् ।

चकार सख्यं रामेण प्रीतश्चैवाग्निसाक्षिकम् ॥ ५७ ॥

ततो वानरराजेन वैरानुकथनं महत् ।

रामायावेदितं सर्वं प्रणयाद्दुःखितेन ह ॥ ५८ ॥

प्रतिज्ञातं च रामेण तदा बालिवधं प्रति ।

15

बालिनश्च बलं तत्र कथयामास वानरः ॥ ५९ ॥

राघवप्रत्ययार्थं तु दुन्दुभेः कायमुत्तमम् ।

दर्शयामास सुग्रीवो महापर्वतसन्निभम् ॥ ६० ॥

उत्स्मयित्वा महाबाहुः प्रेक्ष्य चास्थि महाबलः ।

पादाङ्गुष्ठेन चिक्षेप संपूर्णं दशयोजनम् ॥ ६१ ॥

20

विमेद सप्त तालांश्च शरेणानतपर्वणा ।

गिरिं रसातलं चैव जनयन्प्रत्ययं तदा ॥ ६२ ॥

ततः प्रीतमनास्तेन विश्वस्तः स महाकपिः ।

किष्किन्धां रामसहितो जगाम स्वा गुहां तदा ॥ ६३ ॥

ततोर्गर्जद्वारिवरः सुग्रीवो हेमापिङ्गलः ।

25

तेन नादेन महता निर्जगाम हरीश्वरः ॥ ६४ ॥

अनुमान्य तदा तारां सुग्रीवेण समागतः ।

मिनयान च तत्रैव शरेणैकेन राघवः ॥ ६५ ॥

ततः सुग्रीववचनाद्धत्वा बालिनमाहवे ।
 सुग्रीवमेव तद्वाज्ये राघवः प्रत्यपादयत् ॥ ६६ ॥
 स च सर्वान्समानीय बानरान्वानरर्षभः ।
 दिशः प्रस्थापयामास दिदृक्षुर्जनकात्मजाम् ॥ ६७ ॥
 5 ततो गृध्रस्य वचनात्संपातेर्हनुमान्वली ।
 शनयोजनविस्तीर्णं पुष्टुवे लवणार्णवम् ॥ ६८ ॥
 तत्र लङ्कां समासाद्य पुरीं रावणपालिताम् ।
 ददर्श सीतां व्यायन्तीमशोकवनिकागताम् ॥ ६९ ॥
 निवेदयित्वाभिज्ञानं प्रवृत्तिं विनिवेद्य च ।
 10 गृहीत्वा प्रत्यभिज्ञानं मर्दयामास तोरणम् ॥ ७० ॥
 पञ्च सेनाग्रगान्हत्वा सप्त मन्त्रिसुतानपि ।
 कुमारमसं निष्पिप्य ग्रहणं समुपागमत् ॥ ७१ ॥
 अस्त्रेणोन्मुच्य चात्मानं ज्ञात्वा पैतामहान्वरान् ।
 ममर्ष राक्षसान्वीरो यन्निष्णस्तान्यदृच्छया ॥ ७२ ॥
 15 ततो दग्ध्वा पुरीं लङ्कां पुनर्दृष्ट्वा च मैथिलीम् ।
 रामाय प्रियमारूपातुं पुनरायान्महाकपिः ॥ ७३ ॥
 सोभिगम्य महात्मानं कृत्वा रामं प्रदक्षिणम् ।
 न्यवेदयत्स सुग्रीतो दृष्ट्वा सीता मयेति वै ॥ ७४ ॥
 ततः सुग्रीवसहितो गत्वा तीरं महोदधेः ।
 20 समुद्रं क्षोभयामास शरैरादित्यसंनिभैः ॥ ७५ ॥
 दर्शयामास चात्मानं समुद्रः सरितां पतिः ।
 समुद्रवचनाच्चैव नलं सेतुमकारयत् ॥ ७६ ॥
 तेन गत्वा पुरीं लङ्कां हत्वा रावणमाहवे ।
 अम्यपिषत्स लङ्कायां राक्षसेन्द्रं विभीषणम् ॥ ७७ ॥
 25 रामः सीतामनुप्राप्य परां व्रीडामुपागमत् ।
 तामुवाच ततो वीरः परुषं जनसंसदि ॥ ७८ ॥
 अमृष्यमाणा सा सीता विवेश ज्वलनं सती ।
 ततो वायुः प्रादुरासीद्वागुवाचाशरीरिणी ॥ ७९ ॥

ततोऽपि वचनात्सीतां ज्ञात्वा विगतकल्मषाम् ।

अग्रहीदमलां रामो वचनाच्च गुरोस्तदा ॥ ८० ॥

कर्मणा तेन महता देवा इन्द्रपुरोगमाः ।

सदेवार्पिगणास्तुष्टा राघवं तेभ्यः पूजयन् ॥ ८१ ॥

तथा परमसंतुष्टैः पूजितः सर्वदेवतैः ।

कृतकृत्यस्तदा रामो विज्वरः प्रमुमोद ह ॥ ८२ ॥

देवताभ्यो वरं प्राप्य समुत्थाप्य च यानरान् ।

पुष्पकं च समारुह्य नन्दिग्रामं ययौ तदा ॥ ८३ ॥

नन्दिग्रामे नटां छिन्वा प्रातृभिः सह राघवः ।

अयोध्यां नगरीं प्राप्य राज्यं पुनरवाप्तवान् ॥ ८४ ॥

दृष्टः प्रमुदितो लोकस्तुष्टः पुष्टः सुवार्तिकः ।

निरामयो ह्यरोगश्च दुर्भिक्षभयवर्जितः ॥ ८५ ॥

न पुत्रमरणं कैचित्पश्यन्ति स्म नराः क्वचित् ।

नार्यश्चाविधवा नित्यं पतिशुश्रूषणे स्ताः ॥ ८६ ॥

न चाग्निर्जं भयं किञ्चित्नाप्नु मज्जन्ति नन्तवः ।

न वातजं भयं किञ्चित् तत्स्करभयं तथा ॥ ८७ ॥

नगराणि च राष्ट्राणि धनधान्यगृतानि च ।

नित्यं प्रमुदिताः सर्वे यथा रुनगुणे तथा ॥ ८८ ॥

अश्वमेधशतैरिष्टा तथा बहुमुवर्णकैः ।

असंख्येयं धनं दत्त्वा ब्रह्मणेभ्यो महायशाः ॥ ८९ ॥

राजवंशाच्छतगुणान्स्थापयिष्यति राघवः ।

चातुर्वर्ण्यं च लोकेस्मिन्स्वे स्वे धर्मे नियोक्ष्यति ॥ ९० ॥

दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ।

रामो राज्यमुपासित्वा ब्रह्मलोकं प्रयास्यति ॥ ९१ ॥

इदं पवित्रमाख्यानं पुण्यं वेदेश्च संगतम् ।

भ्यः पठेद्भामचरितं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ९२ ॥

एतदाख्यानमायुष्यं पठन् रामायणं नरः । .

सपुत्रपौत्रः सगणः प्रेत्य स्वर्गे महीयते ॥ ९३ ॥

पठन् द्विजो वागृषमत्वमीयात्सत्रान्वयो भूमिपतित्वमीयात् ।

वणिग्जनः पण्यपतित्वमीयाच्छृण्वन् हि शूद्रेऽपि महत्त्वमीयात् ॥ ९४ ॥

5 इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये चतुर्विंशतिसाहस्र्यां संहितायां बाल-
काण्डे नारदवाक्ये काव्यसंक्षेपो नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

नारदस्याथ तद्वाक्यं श्रुत्वा वाक्यविशारदः ।

वाल्मीकिः शिष्यसहितो विस्मयं परमं ययौ ॥ १ ॥

10 मनसैव च रामाय पूजां चक्रे महामुनिः ।

तं चापि शिष्यसहितो नारदं प्रत्यपूजयत् ॥ २ ॥

यथावत्पूजितस्तेन देवर्षिर्नारदस्ततः ।

तमापृच्छ चाम्यनुज्ञातो जगाम त्रिदशालयम् ॥ ३ ॥

स मुहूर्तं गते तस्मिन्देवलोकं मुनिस्तदा ।

15 जगाम तमसातीरं जाह्नव्या अविदूरतः ॥ ४ ॥

तत्तु तीरं समासाद्य तमसाया मुनिस्तदा ।

शिष्यमाह स्थितं पार्श्वे दृष्ट्वा तीर्थमकर्दमम् ॥ ५ ॥

अकर्दममिदं तीर्थं भरद्वाज निशामय ।

रमणीयं प्रसन्नं च सजनानां मनो यथा ॥ ६ ॥

20 इदं तीर्थं समं सौम्यं सुजलं सूक्ष्मवालुकम् ।

न्यस्यतां कलशस्तात दीयतां वल्कलं मम ॥ ७ ॥

इदमेवावगाहिष्ये तमसातीर्थमुत्तमम् ।

यथा कालात्ययो न स्यात्तथा साधु विधीयताम् ॥ ८ ॥

॥ गुरोर्वचनच्छ्रीध्रमगम्य पुनराश्रमात् ॥

25 आनीय वल्कलं तस्मै गुरवे प्रत्यवेदयत् ॥ ९ ॥

स शिष्यहस्तादादाय परिधाय च वल्कलम् ।

अवगाह्य जलं स्नात्वा जप्त्वा जप्यं च वाग्यतः ॥ १० ॥

तर्पयित्वा च विधिवत्तोयेन पितृदेवताः ।

निरीक्षमाणो व्यचरत्सर्वतो विपुलं वनम् ॥ ११ ॥

ततः स तमसातीरे विचरतोरभीतवत् ।

ददर्श क्रोधयोस्तत्र मिथुनं चारुदर्शनम् ॥ १२ ॥

तस्मात्तु मिथुनादेकमागत्यानुपलसितः ।

5

जबान वरनिलयो निपादो मुनिसंनिधौ ॥ १३ ॥

तं शोणितपरीताङ्गं चेष्टमानं महीतले ।

दृष्ट्वा क्रौञ्ची रुरोदार्ता करुणं स्वे परिभ्रमा ॥ १४ ॥

वियुक्ता पतिना तेन द्विजेन सहचारिणा ।

ताम्रशीर्षेण मत्तेन पत्रिणा सहितेन वै ॥ १५ ॥

10

तथाविधं द्विजं दृष्ट्वा निपादेन निपातितम् ।

ऋषेर्धर्मात्मनस्तस्य कारुण्यं समजायत ॥ १६ ॥

ततः कारुण्यवेदित्वादघर्मोयमिति द्विजः ।

निशम्य करुणं क्रौञ्चीं क्रन्दन्तीं तां जगाविदम् ॥ १७ ॥

मा निपाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।

15

यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥ १८ ॥

तस्यैवं द्रुवतश्चिन्ता बभूव हृदि वीक्षतः ।

शोकार्तेनास्य शकुनेः किमिदं व्याहनं मया ॥ १९ ॥

स मुहूर्तमनुध्यात्वा वाक्यं तत्परिमृश्य च ।

शिष्यमाह स्थितं पार्श्वे भरद्वाजमिदं वचः ॥ २० ॥

20

पादबद्धोक्षरसमस्तन्त्रीलयसमन्वितः ।

शोकार्तरस्य प्रवृत्तोऽमे श्लोको भवतु नान्यथा ॥ २१ ॥

शिष्यस्तु तस्य द्रुवतो मुनेर्वाक्यमनुत्तमम् ।

तथेति प्रतिजग्राह गुरोः प्रीतिं विदर्शयन् ॥ २२ ॥

सोमिषेकं ततः कृत्वा तीर्थे तस्मिन्ययाविधि ।

25

तमेव चिन्तयन्नर्थमाश्रमाय न्यवर्तत ॥ २३ ॥

तमन्वयाद्दिनीतात्मा भरद्वाजो महामुनिम् ।

० पूर्णं कलशमादाय शिष्यः परमसमतः ॥ २४ ॥

स प्रविश्याश्रमपदं शिष्येण सह धर्मवित् ।
 उपविश्याश्रमे तूर्णो ध्यानमेवान्वपद्यत ॥ २५ ॥
 आजगाम ततो ब्रह्मा लोककर्ता स्वयंप्रभुः ।
 चतुर्मुखो महातेजा द्रष्टुं तमृषिसत्तमम् ॥ २६ ॥

३ वाल्मीकिरयं तं दृष्ट्वा सहस्रोत्थाय वाग्धतः ।
 प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा तस्थौ परमविस्मितः ॥ २७ ॥

प्रणम्य विधिवच्चैनं पृष्ट्वानामयमव्ययम् ।
 पूजयामास तं देवं पाद्यार्घ्यासनवन्दनैः ॥ २८ ॥
 अथोपविश्य भगवानासने परमार्चिते ।

१० वाल्मीकये च ऋषये संदिदेशासनं ततः ॥ २९ ॥
 उपविष्टे तदा तस्मिन्साक्षाद्भोकपितामहे ।

तद्रतेनैव मनसा वाल्मीकिर्ध्यानमास्थिनः ॥ ३० ॥

शोचन्नैव मुहुः क्रौञ्चो श्लोकं चेमं पुनः पुनः ।

जगावन्तर्गतमना भूत्वा शोकपरायणः ॥ ३१ ॥

• १५ पापात्मना कृतं कष्ट व्याधेनानर्थबुद्धिना ।

यस्तादृशं चारुवरं क्रौञ्चं हन्यादकारणात् ॥ ३२ ॥

तमुवाच ततो ब्रह्मा प्रहसन्मुनिपुंगवम् ।

श्लोक एव त्वया बद्धो नात्र कार्या विचारणा ॥ ३३ ॥

स्वच्छन्दादेव ते ब्रह्मन्प्रवृत्तेयं सरस्वती ।

२० रामस्य चरितं कृत्स्नं कुरु त्वमृषिसत्तम ॥ ३४ ॥

धर्मात्मनो गुणवतो लोके रामस्य धीमतः ।

वृत्तं कथय धीरस्य यथा ते नारदाच्छ्रुतम् ॥ ३५ ॥

रहस्यं च प्रकाशं च यद्वृत्तं तस्य धीमतः ।

रामस्य सहसौमित्रे राक्षसानां च सर्वशः ॥ ३६ ॥

२५ वैदेह्याश्चैव यद्वृत्तं प्रकाशं यदि वा रहः ।

तच्चाप्यवितथं सर्वं विदितं ते भविष्यति ॥ ३७ ॥

न ते वागनृता कान्ये मत्प्रसादाद्भविष्यति ।

कुरु रामकथां दिव्यां श्लोकबद्धां मनोरमाम् ॥ ३८ ॥

यावत्स्यास्यन्ति गिरयः सरितश्च महीतले ।
 तावद्रामायणकथा लोकेषु प्रचरिष्यति ॥ ३९ ॥
 यावद्रामायणकथा त्वत्कृता प्रचरिष्यति ।
 तावदूर्ध्वगतिश्चैव मल्लोकेषु निवत्स्यसि ॥ ४० ॥
 इत्युक्त्वा भगवान्ब्रह्मा तत्रैवान्तरर्षायत ।
 ततः सशिष्यो वाल्मीकिर्विस्मयं परमं ययौ ॥ ४१ ॥
 तस्य शिष्यास्ततः सर्वे जगुः श्लोकमिमं पुनः ।
 मुहुर्मुहुः प्रीयमाणाः प्राहुश्च भृशविस्मिताः ॥ ४२ ॥
 समाक्षरैश्चतुर्भिर्धैः पादैर्गीतो महर्षिणा ।
 सोऽनुव्याहरणाद्भूयः शोकः श्लोकत्वमागतः ॥ ४३ ॥
 तस्य बुद्धिरियं ज्ञाता महर्षेर्भावितात्मनः ।
 कृत्स्नं रामायणं श्लोकैरीदृशैः करवाण्यहम् ॥ ४४ ॥

उदारवृत्तार्थपदैर्मनोरमै-

स्ततः स रामस्य चकार कीर्तिमाद् ।

समाक्षरैः श्लोकशतैर्धैशस्विनो

यशस्करं काव्यमुदारधीर्मुनिः ॥ ४५ ॥

इति बालकाण्डे ब्रह्माणमनं नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

श्रुत्वा पूर्वं काव्यधीजं देवर्षेर्नारदादृषिः ।

लोकादन्विष्य भूयश्च विस्तरं चरितव्रतः ॥ १ ॥

उपस्पृश्योदकं सम्यद्भुनिः स्थित्वा कृताञ्जलिः ।

प्राचीनाग्रेषु दर्भेषु काव्यस्यान्वेष्टते गतिम् ॥ २ ॥

रामलक्ष्मणसीतामी राज्ञा दशरथेन च ।

संमार्येण सराष्ट्रेण सान्तःपुरजनेन च ॥ ३ ॥

आसितं भाषितं चैव मतं यथाप्यनुष्ठितम् ।

तत्सर्वं धर्मवीर्येण यथावत्संप्रपश्यति ॥ ४ ॥

स्त्रीवृत्तीयेन च तदा यत्प्राप्तं चरत्प्र वने ।

सत्यसंधेन रामेण तत्सर्वमन्ववैक्षत ॥ ५ ॥

त्रिकालदर्शी तत्सर्वं तपोयोगबलेन तु ।
 ददर्श तत्र प्रत्यक्षं पाणाङ्गमलकं यया ॥ ६ ॥
 दृष्ट्वा चानन्तरं सम्यक्चक्रे रामस्य चेष्टितम् ।
 समुद्रमिव रत्नाढ्यं सर्वश्रुतिभिनोहरम् ॥ ७ ॥
 ४ स यथा कथितं पूर्वं नारदेन महात्मना ।
 रघुवंशस्य चरितं चकार भगवान्मुनिः ॥ ८ ॥
 जन्म रामस्य सुमहद्दीर्घं सर्वानुकूलताम् ।
 लोकस्य प्रियतां क्षान्तिं सौम्यतां सत्यशीलताम् ॥ ९ ॥
 नाना चित्राः कथाश्चान्या विश्वामित्रसहायने ।
 १० जानक्याश्च विवाहं च धनुषश्चापि भञ्जनम् ॥ १० ॥
 रामरामविवादं च गुणान्दाशरथेस्तदा ।
 तथाभिषेकं रामस्य कैकेय्या दुष्टभावताम् ॥ ११ ॥
 विघातं चाभिषेकस्य रामस्य च विवासनम् ।
 राज्ञः शोकं विलापं च मोहं मरणमेव च ॥ १२ ॥
 १५ प्रकृतीनां विषादं च तथैव च विसर्जनम् ।
 निषादाधिपसवादं सूतस्य च निवर्तनम् ॥ १३ ॥
 गङ्गायाश्चापि संतारं भरद्वाजस्य दर्शनम् ।
 भरद्वाजाम्बुज्ञानाच्चित्रकूटस्य दर्शनम् ॥ १४ ॥
 वास्तुकर्म निवेशं च भरतागमनं तथा ।
 २० प्रसादनं च रामस्य पितुश्च सलिलक्रियाम् ॥ १५ ॥
 पादुकास्वभिषेकं च नन्दिग्रामे निवासनम् ।
 दण्डकारण्यगमनं सुतीक्ष्णेन समागमम् ॥ १६ ॥
 अनुसूयासमास्यां च अङ्गरागस्य चार्पणम् ।
 शरमङ्गाश्रमे वासं वासवस्य च दर्शनम् ॥ १७ ॥
 २५ दर्शनं चाप्यगस्त्यस्य धनुषो ग्रहणं तथा ।
 समागमं विराघेन वासं पञ्चवटे तथा ॥ १८ ॥
 हासं शूर्पणखायाश्च विरूपकरणं तथा ।
 वधं खरत्रिशिरसोरुत्यानं रावणस्य च ॥ १९ ॥

मारीचस्य वधं चैव वेदेहा हरणं तथा ।
 राघवस्य विलापं च गृध्रराजनिव्वर्हणम् ॥ २० ॥
 कबन्धग्रहणं चैव पम्पायाश्चापि दर्शनम् ।
 शवर्या दर्शनं चैव हनुमद्वर्शनं तथा ॥ २१ ॥
 विलापं चैव पम्पायां राघवस्य महात्मनः ।
 ऋष्यमूकस्य गमनं सुग्रीवेण समागमम् ॥ २२ ॥
 प्रत्ययोत्पादनं सख्यं बालिसुग्रीवविग्रहम् ।
 बालिप्रमथनं राज्ये सुग्रीवप्रतिपादनम् ॥ २३ ॥
 ताराविलापं समयं वर्षरात्रिनिवासनम् ।
 क्लृप्तं राजवृद्धस्य वज्रान्तमुपसृष्टम् ॥ २४ ॥
 दिशः प्रस्थापनं चैव घणिव्याश्च निवेदनम् ।
 अङ्गुलीयप्रदानं च ऋक्षस्य विलदर्शनम् ॥ २५ ॥
 प्रायोपवेशनं चापि संपातेश्चापि दर्शनम् ।
 पर्वतारोहणं चैव सागरस्य च लङ्घनम् ॥ २६ ॥
 समुद्रवचनाच्चैव मेनाकस्य च दर्शनम् ।
 सिंहिकायाश्च निधनं लङ्कानिलयदर्शनम् ॥ २७ ॥
 रात्रिप्रवेशं लङ्कायां चिन्तां हनुमतस्तथा ।
 आपानभूमिगमनमवरोधस्य दर्शनम् ॥ २८ ॥
 अशोकयनिकायानं सीतायश्चापि दर्शनम् ।
 संभाषणं च मेघिल्या अभिज्ञानस्य चार्पणम् ॥ २९ ॥
 मणिप्रदानं सीताया वृक्षमङ्गं तथैव च ।
 राक्षसीविद्रवं चैव किंकराणां निवर्हणम् ॥ ३० ॥
 ग्रहणं वायुसूनोश्च लङ्कादाहामिगर्जनम् ।
 प्रतिप्लवनमेवाथ मधूनां भक्षणं तथा ॥ ३१ ॥
 राघवाश्वासनं चैव मणिनिर्यातनं तथा ।
 संगमं च समुद्रेण नलसेतोश्च बन्धनम् ॥ ३२ ॥
 प्रतारं च समुद्रस्य रात्रौ लङ्कावरोधचम् ।
 विभीषणेन संसर्गं वधोपायनिवेदनम् ॥ ३३ ॥

॥

२०

१५

२०

२५

कुम्भकर्णस्य निधनं मेघनादनिबर्हणम् । .

रावणस्य विनाशं च सीतावार्तिं तथैव च ॥ ३४ ॥

विभीषणाभिषेकं च पुष्पकस्य च दर्शनम् ।

ब्रह्मादिदेवागमनं सीतायाः प्रत्ययं प्रति ॥ ३५ ॥

5

पुष्पकारोहणं चैव भरद्वाजसमागमम् ।

प्रेषणं वायुपुत्रस्य भरतेन समागमम् ॥ ३६ ॥

रामाभिषेकाम्युद्दयं सर्वसैन्यविसर्जनम् ।

सीतायाश्च परित्यागं प्रकृतीनां च रञ्जनम् ॥ ३७ ॥

अनागतं च यास्कचिद्रामस्य वसुधातले ।

10

तच्चकारोत्तरे काव्ये वाल्मीकिर्भगवानृषिः ॥ ३८ ॥

इति बालकाण्डे काव्योपसंक्षेपो नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

‘ कृत्वा तु तन्महाप्राज्ञः काव्यं रामायणाद्वयम् ।

चिन्तयामास कोन्वेतल्लोकेस्मिन्प्रपयेदिति ॥ १ ॥

15

तस्य चिन्तयमानस्य महर्षेर्भावितात्मनः ।

अगृहीतां ततः पादौ मुनिवेषौ कुशीलवौ ॥ २ ॥

कुशीलवौ स धर्मात्मा राजपुत्रौ यशस्विनौ ।

भ्रातरौ स्वरसंपन्नौ ददर्शाश्रमवासिनौ ॥ ३ ॥

स तु मेघाविनौ दृष्ट्वा वेदेषु परिनिष्ठितौ ।

20

वेदोपग्रहणार्थाय तावग्राहयत प्रभुः ॥ ४ ॥

काव्यं रामायणं यत्र सीतायाश्चरितं महत् ।

पौलस्त्यवधसंयुक्तं श्रोतृश्रुतिसुखारूढम् ॥ ५ ॥

पाठे गेये च मधुरं प्रमाणैस्त्रिभिरन्वितम् ।

‘ जातिभिः सप्तभिर्बद्धं तन्नीलयसमन्वितम् ॥ ६ ॥ ’

25

‘ शृङ्गारवीरवीर्यमरौद्रहास्यभयानकैः ।

करुणाद्भुतशान्तैश्च युक्तं काव्यरसैरपि ॥ ७ ॥

बहुमानाच्च वाल्मीकिः काव्यस्य च सुखादपि ।

वाग्भिषेपं यदा ताम्यां कृतं तच्चाप्यशेषतः ॥ ८ ॥ ’

स तौ मूर्धन्युप्राधाय वाल्मीकिर्मगवानृषिः ।

प्रोवाचेदं तदा वाक्यं प्रणतावग्रतः स्थितौ ॥ ९ ॥

गीयतोमिदमाख्यानं भवद्भ्यामृषिसंसदि ।

राजर्षीणां पुण्यकृतां साधूनां च समागमे ॥ १० ॥

तौ तु गान्धर्वतत्त्वज्ञौ तालमूर्च्छनकोविदौ ।

5

भ्रातरौ स्वरसंपन्नौ गन्धर्वाविव रूपिणौ ॥ ११ ॥

बिम्बादिवोद्धृतौ बिम्बौ रामदेहात्तथापरो ।

यथोपदिष्टमृषिणा जगतुः सुसमाहितौ ॥ १२ ॥

तौ कदाचित्समेतानामृषीणां भावितात्मनाम् ।

आसीनानां समीपस्याविदं काव्यमगायताम् ॥ १३ ॥

10

श्रुत्वा तु मुनयः सर्वे चाप्यपर्याकुलेक्षणाः ।

साधु साध्विति तावूचुः परं विस्मयमागताः ॥ १४ ॥

ते प्रीतमनसश्चैव मुनयो धर्मवत्सलाः ।

प्रशशंसुः प्रशस्तव्यौ गायमानौ कुशीलवौ ॥ १५ ॥

अहो गीतस्य माधुर्यं श्लोकानां च विशेषतः ।

15

चिरवृत्तमपि ह्येतत्प्रत्यक्षमिव दर्शितम् ॥ १६ ॥

एवं प्रशस्त्यमानौ तौ तपःश्रद्धेर्महर्षिभिः ।

संरक्ततरमत्यर्थं मधुरं तावगायताम् ॥ १७ ॥

प्रीतः कश्चिन्मुनिस्ताम्यां पानीयकलशं ददौ ।

1...

कश्चिद्वनफलं स्वादु वल्कलं कश्चिदीप्सितम् ॥ १८ ॥

20

अन्यः कृष्णाग्निं प्रादाद्यज्ञसूत्रमथापरः ।

कश्चित्कमण्डलुं प्रादान्मीक्षीमन्यो महामुनिः ॥ १९ ॥

ताम्यां ददौ तदा हटः कुतारमपरो मुनिः ।

नटावन्वनमन्यस्तु काष्ठगज्जुं मुदान्वितः ॥ २० ॥

पक्षभाण्डमृषिः कश्चित्काष्ठमारं तयापरः ।

25

औदुम्बरीं वृत्तीमन्यः स्वास्ति केचित्तयावदन् ॥ २१ ॥

आयुष्यमपरे प्राहुर्मुदा तत्र महर्षयः ।

ददुश्चैव वरान्सर्वे मुनयः सत्यवादिनः ॥ २२ ॥

एव पूर्वमिदं काव्यं मुनिभिः प्रतिपूजितम् ।

जीवभूतं मनुष्याणां कवीनामुपजीवनम् ॥ २३ ॥

प्रशस्यमानो सर्वत्र एतावपि हि गायनौ ।

राजधानीषु राज्ञा च समानेष्वभ्यगायताम् ॥ २४ ॥

5 अथाश्वमेधे रामोपि तावुपश्रुत्य गायनौ ।

सत्कृत्यानाययामास पुरुषैरासकारिभिः ॥ २५ ॥

आसीनः काञ्चने दिव्ये स च सिंहासने प्रभुः ।

उपोषविष्टैः सचिवैर्भ्रातृभिश्च समन्वितः ॥ २६ ॥

दृष्ट्वाथ रूपसपत्नौ विनीतौ भ्रातरावुभौ ।

10 उवाच लक्ष्मण रामः सर्वान्श्रैव समासदः ॥ २७ ॥

श्रूयतामेतदाख्यानमनयोर्देववर्चसोः ।

विचित्रार्थपदं सम्यग्गायतोर्मधुरस्वरम् ॥ २८ ॥

तौ चापि मधुरं रक्तं स्वचित्तायत्तनि स्वनम् ।

तन्तीलयवदत्यर्थं विश्रुतार्थमगायताम् ॥ २९ ॥

हृदयत्सर्वगात्राणि मनासि हृदयानि च ।

श्रोत्राशयमुखं गेयं तद्वभौ जनससादि ॥ ३० ॥

इमौ हि बालौ नृपलक्षणां विनीतौ

कुशीलवौ चैव तपोवनाश्रयौ ।

मुमेति वृत्तं किल गेयमद्भुतं

महर्षिवाल्मीकिकृतं प्रगास्यत ॥ ३१ ॥

ततस्तु तौ राघवसप्रचोदिता

वगायता काव्यमिदं यथाक्रमम् ।

स चापि रामः सहितः समासदै

र्वमूत्रं तत्रार्पितचेतनस्तदा ॥ ३२ ॥

इति बालकाण्डे कुशीलययोरख्यापनं नाम चतुर्थं सर्गः ॥ ४ ॥

सागरान्तां महो येषामासीद्वीर्याजिताः किल ।

आ मनो पुण्यकीर्तिना राज्ञाममिततेजसाम् ॥ १ ॥

सगरः पूर्वजो, येषां सागरो येन स्नानितः ।

पाटिः पुत्रसहस्राणि यं यान्तं पर्यवारयन् ॥ २ ॥

इक्ष्वाकूणामिदं तेषां राज्ञां वंशे महात्मनाम् ।

महदुत्पन्नमास्थानं रामायणमिति श्रुतम् ॥ ३ ॥

तदिदं वर्तयिष्यावः सर्वं निखिलमादितः ।

धर्मकामार्थसंयुक्तं श्रोतव्यमनमूयता ॥ ४ ॥

कोशलो नाम मुदितः स्कीतो जनपदो महान् ।

निविष्टः सरयूतीरे पशुधान्यचनर्धिमान् ॥ ५ ॥

अयोध्या नाम तत्रास्ति नगरी लोकविश्रुता ।

मनुना मानवेन्द्रेण पुरेव निर्मिता स्वयम् ॥ ६ ॥

आयता दश च द्वे च योजनानि महापुरी ।

श्रीमती त्रीणि विस्तीर्णा नानासंस्थानशोभिता ॥ ७ ॥

सुविभक्तान्तरद्वारा सुविभक्तमहापथा ।

शोभिता राजमार्गेण जटसंसक्तेरुना ॥ ८ ॥

अविच्छिन्नान्तरगृहा समभूमौ निवेशिता ।

कपाटतोरणवती हर्म्यप्रासादसंकुला ॥ ९ ॥

द्वद्वारप्रतीका सुविभक्तान्तरापणा ।

दुर्गगम्भीरपरिक्ता नानायुधसमन्विता ॥ १० ॥

राजा दशरथो नाम महात्मा राष्ट्रवर्धनः ।

तां पुरीं पालयामासु स्वपुरीं मन्वानिव ॥ ११ ॥

उद्यानाम्रवनोपेतां सुमहाशालमेखलाम् ।

अष्टापदपद्मलेस्थे स्मयामालिखितामिव ॥ १२ ॥

समोद्यानप्रपामिश्रं कचिराभिरलंकृताम् ।

देवतायतनैश्चैव विमानैरपि शोभिताम् ॥ १३ ॥

नित्योत्सवसमाजाल्यां दृष्टपुष्टजनैर्युताम् ।

अरोहमिव स्नानां प्रतिष्ठानमिव श्रियः ॥ १४ ॥

वरात्रपानकुलिङ्गां शालितण्डुलमोजनम् ।

धूपमाल्यहविर्गन्धैर्हृदोश्चाप्यधिवासिताम् ॥ १५ ॥

५

10

15

20

25

हस्त्यश्वरथसपूर्णा नानायानसमाकुलाम् ।
 नानापार्थिवदूतैश्च वणिग्मिश्रोपशोभिताम् ॥ १६ ॥
 उच्चाट्टालध्वजवतीं शतघ्नीशतसकुलाम् ।
 सर्वयन्त्रायुधवतीमुपेता सर्वशिल्पिणि ॥ १७ ॥
 ५ सूतमागधसबाधा श्रीमतीमतुलप्रभाम् ।
 वधूनाटकसघैश्च सयुक्ता सर्वत पुरीम् ॥ १८ ॥
 मृदङ्गवेणुवीणाना रम्यै शब्दैर्निनादिताम् ।
 ब्रह्मघोषस्वनवतीं धनु स्वननिनादिताम् ॥ १९ ॥
 लोकपालोपमै शूरै सर्वशास्त्रार्थपारमै ।
 १० गुप्ता घोषशतैश्चापि नागैर्भोगवतीमिव ॥ २० ॥
 वराग्रिमद्भिर्गुणिभि स्वलकृता
 द्विजोत्तमैर्वेदविदा पुरोगमै ।
 सहस्रदै सत्यतपोदयान्वितै
 महर्षिकल्पैर्यतिभिर्यतात्मभि ॥ २१ ॥
 १५ इति बालकाण्डे अयोध्यावर्णना नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

पुर्यां तस्यामयोध्याया वेदवित्सर्वसग्रह ।
 दीर्घदर्शी महामेजा पौरजानपदमिय ॥ १ ॥
 इक्ष्वाकूणामतिरथो यज्वा धर्मपरो वशी ।
 २० महर्षिकल्पो राजर्षिस्त्रिषु लोकेषु विश्रुत ॥ २ ॥
 बलवान्विजितामित्रो नीतिमान्विजितेन्द्रिय ।
 धनैश्च सचयैश्चान्यै शक्रवैश्रवणोष्म ॥ ३ ॥
 आदिराजो मनुखि प्रजाना परिरक्षिता ।
 राजा दशरथो नाम बभूव राष्ट्रवर्धन ॥ ४ ॥
 तेन सत्याभिसत्वेन त्रिवर्गमनुतिष्ठता ।
 पालिता सा पुरी श्रेष्ठा इन्द्रेणैवामरावती ॥ ५ ॥
 तस्मिन्पुरवरे दृष्टा जगत्मानो बहुप्रजा ।
 नरास्तुष्टा धनै स्वै स्वैरदुब्धा सत्यवादिन ॥ ६ ॥

नाल्पसंनिचयः कश्चिदासीत्तस्मिन्ननः पुरे ।
 कुटुम्बीयो न सिद्धार्यो गवाश्वघनधान्यवान् ॥ ७ ॥
 तत्र कुप्रावृत्तो नासीदरिद्रो वा पुरोत्तमे ।
 नामृष्टमूढः चादाता नासुगन्धी न चानृजुः ॥ ८ ॥
 नाकुण्डली नामकुटी नास्त्रम्बो नाविलेपनी । 5
 नाहस्ताभरणोपेतो न चाप्यासीदनिष्कभृक् ॥ ९ ॥
 न कदर्यः कश्चिदासीन्नानृती न शठोपि वा ।
 न मानी न च संरम्भी न नृशंसो न कल्पनः ॥ १० ॥
 नामहात्मा न पिशुनो न परस्योपजीवकः ।
 न दीनो नापि चोद्विग्नो नातुरो न भयातुरः ॥ ११ ॥ 10
 सुग्रता धृतिमन्तश्च नरा आसंस्तथा स्त्रियः ।
 नराः स्वदारनिरता नार्यश्चासन्पतिव्रताः ॥ १२ ॥
 रूपचातुर्यमाधुर्यशीलाचारगुणान्विताः ।
 नार्यश्चासन्नयोध्यायां मृष्टाभरणवाससः ॥ १३ ॥
 स्वकर्मनिरताश्चासन्सर्वे तत्र द्विजातयः । 15
 यज्ञाध्ययननित्याश्च विरताश्च परिग्रहात् ॥ १४ ॥
 नानाहिताग्निर्नायज्वा विप्रो नाप्यसहस्रदः ।
 न नास्तिको नानृनवाङ् कश्चिदबहुश्रुतः ॥ १५ ॥
 सत्रं ब्रह्ममुखं नासीद्वेश्याः सत्रमनुव्रताः ।
 शूद्राः स्वधर्मनिरतास्त्रीन्वर्णानुपचारिणः ॥ १६ ॥ 20
 वर्णश्रेष्ठान्पूजयन्ति पितृन्देवातिथींस्तथा ।
 न योनिसकरश्चासीत्सत्र नाचारसंकरः ॥ १७ ॥
 आसन्दीर्घायुपस्तत्र नराः सत्यपरायणाः ।
 सहिताः पुत्रपौत्रैश्च नित्यं स्त्रीभिः पुरोत्तमे ॥ १८ ॥
 एवमिह्वाकुनाथेन पालिता सामवत्पुरी । 25
 यया पुरस्तान्मनुना मानवेन्द्रेण भूरियम् ॥ १९ ॥
 योधानामग्निकल्पानां संयुगेष्वनिवर्तिताम् ।
 मुक्ता पुरी सहस्रैः सा सिंहैरेव गिरेर्गुहा ॥ २० ॥

काम्बोजदेशजैश्चापि हर्यैर्वानायुनैस्तथा ।
 नदीनैर्वाहिकैश्चैव पूर्णा हरिहयोपमैः ॥ २१ ॥
 विन्ध्यपर्वतजैश्चैव नागैर्हैमवतैस्तथा ।
 सत्त्ववीर्यगुणोपेतैः शूरैरव्यालचेष्टितैः ॥ २२ ॥

५ ऐरावतकुलीनैश्च महापद्मकुलैस्तथा ।
 अञ्जनादपि निष्पन्नैर्वामनादपि च द्विपैः ॥ २३ ॥
 भद्रैर्मन्दैर्मृगैश्चैव मातङ्गैर्दन्तहस्तिभिः ।
 नित्यमत्तैः समाकीर्णा नागैरचलसंनिभैः ॥ २४ ॥
 आ योजनाद्वा मूयो वा सत्यनामा प्रकाशते ।
 १० सा पुरी यत्र राजाभूत्पुरा दशरथो नवः ॥ २५ ॥
 तां सत्यनाम्नीं दृढतो रणार्गलां
 गृहैर्विचित्रैरुपशोभितां शिवाम् ।
 पुरीमयोध्यां नृसहस्रसंकुलां
 शशास वै शक्रममो महीपतिः ॥ २६ ॥

१५ इति बालकाण्डे राजवर्णना नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

ऋत्विजौ मन्त्रिणौ चैव तस्यास्तामृपिसत्तमौ ।
 वसिष्ठो वामदेवश्च वेदवेदाङ्गपारगौ ॥ १ ॥
 अष्टावन्ये बभूवुश्च तस्यामात्या महीपतेः ।
 २० शुचयश्चानुरक्ताश्च राजकार्येषु नित्यशः ॥ २ ॥
 घृष्टिर्जयन्तो विजयः सिद्धार्थोऽप्यर्थसाधकः
 अंशोको घर्मपालश्च सुमन्तश्चाष्टमीभवन् ॥ ३ ॥
 विद्याविनीता ह्रीमन्तः कुलीना नियतेन्द्रियाः ।
 मन्त्रज्ञाश्चेद्भित्तज्ञाश्च नित्यं प्रियहिरे रताः ॥ ४ ॥
 २५ ते गुणैरुपसंपन्नाः सर्वे सुविपुलैजसः ।
 पर्युपासत राजानं वसवो वासवं यथा ॥ ५ ॥
 परापवादविरता गुणाढ्या न च गर्विताः ।
 आर्यवेपाः सुमनसो न च संदिग्धनिश्चयाः ॥ ६ ॥

कुशला व्यवहारेषु विरागाः सर्वसंमताः ।
 वर्षयन्तश्च धर्मेण कोपमूलं महीपतेः ॥ ७ ॥
 परस्परेणाविरुद्धाः प्रीतिमन्तः प्रियंवदाः ।
 रक्षितारश्च वर्णानां नित्यं विषयवासिनाम् ॥ ८ ॥
 नरेन्द्रवचनासक्तचेतसस्तत्परायणाः ।
 मन्त्रसंवरणे शक्ताः शक्ताः सूक्ष्मासु बुद्धिषु ॥ ९ ॥
 तेषामविदितं किञ्चित्स्तेषु नास्ति परेषु च ।
 क्रियमाणं कृतं वापि चारेणापि चिकीर्षितम् ॥ १० ॥
 संधिविग्रहतन्वज्ञाः प्रवृत्त्या संपदान्विताः ।
 हितार्थं च नरेन्द्रस्य जाग्रतो नयचक्षुषा ॥ ११ ॥
 क्रोधात्कामार्थहेतोर्वा न ह्ययुरनृतं क्वचित् ।
 अतीक्ष्णदण्डाः संप्रेक्ष्य पुरुषाणां बलबलम् ॥ १२ ॥
 पुत्रेपि च प्राप्तदोषे धर्मतो दण्डपातिनः ।
 अद्रोग्धारश्च धर्मेण शत्रोरप्यकृतागतः ॥ १३ ॥
 नासीत्पुरे वा राष्ट्रे वा तत्करो नाशुचिर्नरः ।
 न दुष्टः कश्चिदप्यासीत्परदाराभिर्मर्षकः ॥ १४ ॥
 आसंस्तद्वानुगृहीताः सर्वे वर्णाः स्वकर्मभिः ।
 मशान्तं सर्वमेवासीद्राष्ट्रं पुरवरं च तम् ॥ १५ ॥
 अमात्यैरीदृशैस्तेस्तु राजा दशरथोन्वितः ।
 धर्मतः पालयामास पृथिवीमनुरक्षयन् ॥ १६ ॥
 अवेक्षमाणश्चारेण महीं सूर्य इवांशुभिः ।
 नाप्यगच्छद्विशिष्टं न तुल्यं वा शत्रुमात्मनः ॥ १७ ॥
 तैर्मोन्तिभिर्मन्त्रहिते निविष्टैः ।
 • विद्वद्भिरातैः कुशलेः समर्थैः ।
 स पार्थिवो दीप्तिमवाप युक्त-
 • स्तेजोमयैर्गोभिरिवोदितोर्कः ॥ १८ ॥
 इति बालकाण्डे अमात्यवर्णना नाम सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

४

10

15

20

25

तस्य त्वेवंप्रभावस्य धार्मिकस्य महात्मनः ।

सुतार्थं तप्यमानस्य नासीद्वेशकरः सुतः ॥ १ ॥

तस्य चिन्तयतो बुद्धिरुत्पन्नेयं महामतेः ।

सुतार्थं वाजिमेधेन किमर्थं न यजाम्यहम् ॥ २ ॥

५ मुनिश्रितां मतिं कृत्वा यष्टव्ये वमुधाधिपः ।

मन्त्रिभिः सह संमन्य तैः स्वामिहितकारिभिः ॥ ३ ॥

तत्राद्यवीदिदं राजा सुमन्तं मन्त्रिसत्तमम् ।

शीघ्रमानय मे सर्वान्वसिष्ठप्रमुखान्गुरुन् ॥ ४ ॥

एषपुक्तो नृपतिना सुमन्तो वाक्यमब्रवीत् ।

१० नरेन्द्र श्रूयतां तावत्पुराणे यन्मया श्रुतम् ॥ ५ ॥

सनत्कुमारो भगवान्पुरा कथितवान्कथाम् ।

भविष्यं विदुषां मध्ये तव पुत्रसमुद्भवम् ॥ ६ ॥

अस्तीह काश्यपसुतो विभाण्डक इति श्रुतः ।

ऋष्यशृङ्ग इति ख्यातस्तस्य पुत्रो भविष्यति ॥ ७ ॥

१५ स वने जानसंवृद्धो मुनिर्वनचरैः सह ।

नान्यं प्रज्ञास्यते कंचिन्मानव पितृवर्जितम् ॥ ८ ॥

तस्याक्षुण्णं ब्रह्मचर्यं भविष्यति महात्मनः ।

लोकेषु प्रथितं चोग्र तपस्तस्य भविष्यति ॥ ९ ॥

ऋष्यैवं वर्तमानस्य कालः समभिवत्स्यति ।

२० अग्निं शुश्रूषमाणस्य पितरं च यशस्विनम् ॥ १० ॥

एतस्मिन्नेव काले तु लोमपादः प्रतापवान् ।

अङ्गेषु प्रथितो राजा भविष्यति मरावलः ॥ ११ ॥

तस्य व्यतिक्रमाद्वाज्ञो भविष्यति सुदारुणा ।

अनावृष्टिर्जनपदे क्षयाय बहुवार्षिकी ॥ १२ ॥

२५ अनावृष्ट्या तथा राजा स तदा परिकर्षितः ।

प्रदयति ज्ञानिनो विप्राननावृष्टिप्रतिक्रियाम् ॥ १३ ॥

भवन्तः श्रुतवन्तो वै लोकवृत्तान्तवेदिनः ।

समादिशन्तु नियम प्रायश्चित्तं यथा भवेत् ॥ १४ ॥

लोमपादवचः श्रुत्वा ते वक्ष्यन्ति द्विजोत्तमाः ।

विमाण्डकमुतं राजन्सर्वोपायैरिहानय ॥ १५ ॥

अप्य तु महीपाल ऋष्यशृङ्गमृषेः सुतम् ।

प्रयच्छास्मै मुतां शान्तां विधिना सुसमाहितः ॥ १६ ॥

तेषां तु वचनं श्रुत्वा राजा चिन्तां प्रपत्स्यते ।

केनोपायेन वै शक्य इहानेतुं स वीर्यवान् ॥ १७ ॥

स निश्चयं स्वयं राजा यदा नाधिगमिष्यति ।

तदामात्यान्समाहूय प्रतिप्रक्ष्यति निश्चयम् ॥ १८ ॥

पुरोहितममात्यांश्च प्रेषयिष्यति यत्नतः ।

आनयन् महाभागमृष्यशृङ्गं मुसल्लुतम् ॥ १९ ॥

ते तु राज्ञो वचः श्रुत्वा व्यथिता विस्त्राननाः ।

न गच्छेम ऋषेर्भीता अनुनेप्यन्ति तं नृपम् ॥ २० ॥

वक्ष्यन्ति चिन्तयित्वा च तस्योपायान्वहूस्ततः ।

आनेष्यामो वयं तु न च दोषो भविष्यति ॥ २१ ॥

इति तेषां वचः श्रुत्वा भूयः स प्रथिवीपतिः ।

सृतीषेहनि निश्चित्य मन्त्रिभिर्मन्त्रनिश्चयेम् ॥ २२ ॥

वेश्याभिर्मुनिरूपाभिरानेष्यत ऋषेः सुतम् ।

लोमयित्वाभ्युपायेन स्वां पुरीं पितुराश्रमात् ॥ २३ ॥

भविष्यति ततो वृष्टिस्तस्य राष्ट्रे महीपतेः ।

तस्याभ्यागमनादेवं मुनिपुत्रस्य धीमतः ॥ २४ ॥

ततः स राजा विविवच्छान्तां तस्यै प्रदास्यति ।

स्विकां दुहितरं भार्यारूपोदार्यगुणान्विताम् ॥ २५ ॥

एवं तस्य स नामाता भविष्यति महायशाः ।

लोमपादस्य राजर्षेः ऋष्यशृङ्गः प्रतापवान् ॥ २६ ॥

राज्ञो दशरथस्यापि स पुत्रानभिकाङ्क्षितान् ।

विचास्यते महायज्ञे हविर्हत्वाध्वराग्निषु ॥ २७ ॥

सन्तकुमाराद्वचनमेतावद्व्याहृतं मया ।

अपिमध्ये कथयती यथावदनुपूर्वशः ॥ २८ ॥

अथ दृष्टो दशरथः सुमन्तं प्रत्यमापत ।

आनीतिर्ऋष्यशृङ्गस्य विस्तरेण त्वयोच्यताम् ॥ २९ ॥

इति बालकाण्डे सुमन्तवाक्यं नामाष्टमः सर्गः ॥ ८

- 5 इति दृष्टः सुमन्तस्तदाख्यातुमुपचक्रमे ।
 आनीत ऋष्यशृङ्गोसौ येनोपायेन मन्त्रिभिः ॥ १ ॥
 लोमपादमुवाचेदं सहामात्यः पुरोहितः ।
 उपायो निरपायोयमस्माभिः परिचिन्तितः ॥ २ ॥
 ऋष्यशृङ्गं वनचरं तपस्येकरसे रतम् ।
 10 अनभिज्ञं च नारीणां विषयाणां सुखस्य च ॥ ३ ॥
 इन्द्रियार्थैरभिमर्तैर्नरचितप्रमाथिभिः । 7
 पुरमानाययिष्यामो लोमयित्वा वनादितः ॥ ४ ॥
 नावः सुचित्राः कल्प्यन्तां नानाकृत्रिमवृक्षकाः ।
 कृत्रिमाणि फलान्यत्र सुगन्धीनि बहून्यपि ॥ ५ ॥
 15 तत्र कृत्रिमवृक्षाश्च नानापक्षिसमन्विताः ।
 नानावस्त्रसमावृताः सुगन्धपुष्पधारिणः ॥ ६ ॥
 एवंविधासु नौकासु तिष्ठन्तु वरयोपितः ।
 यौवनोन्मत्तनयनाः सर्वाः सर्वाङ्गशोभनाः ॥ ७ ॥
 गीतवादित्रकुशला नृत्येषु कुशलास्तथा ।
 20 उष्णज्ञाः कलाज्ञाश्च वैशिके परिनिष्ठिताः ॥ ८ ॥
 मुनिवेषपरिच्छन्नास्तत्र गच्छन्तु योषितः ।
 रहस्युपेत्य ता एनमानयन्तु शुभद्रताम् ॥ ९ ॥
 श्रुत्वा तथेति तं राजा प्रत्युवाच पुरोहितम् ।
 मन्त्रिणश्च स धर्मात्मा तथा चक्रुश्च ते तदा ॥ १० ॥
 25 सुसमृद्धास्तथा नौभिः प्रयाता यत्र वै मुनिः ।
 वास्मुख्याङ्गना गत्वा वनं प्रतिमयं महत् ॥ ११ ॥
 आश्रमस्याविदूरस्था यत्नं कुर्वन्ति दर्शने ।
 विमाण्डकमयोद्विग्ना लतागुल्मसमावृताः ॥ १२ ॥

चारयित्वा तु तमृषिमाश्रमादभिनिर्गतम् ।

तस्य संदर्शने तस्युर्कपिपुत्रान्तिके पुनः ॥ १३ ॥

चित्रं संक्रीडमानास्ताः क्रीडनैर्विविधैस्तदा ।

कन्दुकैश्चैव गायन्त्यः क्रीडन्त्यः प्लुतवलितैः ॥ १४ ॥

सौगन्धिवेन माल्येन चूर्णैश्च सुसुगन्धिभिः ।

मदविह्वलिताः काश्चित्प्रपतन्त्युत्पतन्ति च ॥ १५ ॥

धूम्रमानैश्च वासोभिः सूक्ष्मेरङ्गदमूपणैः ।

परस्परं विनिघ्नन्त्यः शोभन्ते छलितेन च ॥ १६ ॥

नूपुरैः शिञ्जितरवैः कोकिलामिरुतेन च ।

गन्धर्वनगरप्रसूयं प्रगीतमिव तद्वनम् ॥ १७ ॥

नयनध्रुविकर्षैश्च हस्तैरम्बुजसंनिधैः ।

संशाश्च ताः प्रकुर्वन्त्यः पुंसां हर्षविवर्धनाः ॥ १८ ॥

कामसंजननार्थाय ऋपिपुत्रस्य धीमतः ।

सर्वतः प्रकिरन्ति स्म छलमाना वराङ्गनाः ॥ १९ ॥

अमृतपूर्वं तदृष्ट्वा विस्मितः साध्वसं गतः ।

निश्चक्रामाश्रमात्तूर्णमृष्यशृङ्ग ऋपेः सुतः ॥ २० ॥

न तेन जन्मप्रभृति दृष्टपूर्वं तपस्विना ।

स्त्री वा पुमान्वा यच्चान्यत्सत्त्वं नगरराष्ट्रजम् ॥ २१ ॥

दृष्ट्वैव च सुचार्वङ्गीस्तास्तदा तनुमच्यमाः ।

विचित्रवेपामरणा गायन्तीर्मधुरस्वरम् ॥ २२ ॥

स तं देशमुपागम्य नातकौतूहलो मुनिः ।

विभाण्डकमुतो जिह्नुस्तस्यौ विस्मितमानसः ॥ २३ ॥

ताश्च तं विस्मितं दृष्ट्वा जगुः कल्पदाक्षरम् ।

गीतं मधुरमापिण्यो नहमुश्चायतेक्षणाः ॥ २४ ॥

अद्भुतैश्चेनमम्यासमागम्य मदविह्वलाः ।

कोसि कस्य सुतश्च त्वं त्वरावान्समुपागतः ॥ २५ ॥

एकश्च विजनेरण्ये कस्माच्चरसि शंस नः ।

ज्ञातुं त्वां वयमिच्छामस्तत्त्वमाचक्ष्व नः प्रभो ॥ २६ ॥

अदृष्टपूर्वास्ता दृष्टीं कामरूपधराः स्त्रियः ।

हार्दात्तस्य मतिर्जाता व्याख्यातुं पितरं स्वकम् ॥ २७ ॥

पिता विभाण्डको नाम महर्षिः काश्यपो मम ।

तस्याहमौरसः पुत्र ऋष्यशृङ्ग इति श्रुतः ॥ २८ ॥

५ आश्रमोयमिहास्माकं सधीपे शुभदर्शनाः ।

करिष्येतिथिपूजां यः सर्वेषां विधिपूर्वकम् ॥ २९ ॥

ऋषिपुत्रवचः श्रुत्वा सर्वासां मतिरास वै ।

तदाश्रमपदं द्रष्टुं प्रजग्मुः सहितास्ततः ॥ ३० ॥

गतानां तत्र वै पूजां चक्रे वैभाण्डकिस्तदा ।

१० इदमर्घ्यमिदं पाद्यमिदं मूलं फलं च नः ॥ ३१ ॥

प्रतिगृह्य तु तां पूजां सर्वा एव समुत्सुकाः ।

ऊचुश्चैनं सुमधुरं ता हसन्त्य इदं वचः ॥ ३२ ॥

अस्माकमपि मुख्यानि फलानीमानि सन्ति वै ।

फलान्याश्रमजातानि यदि ते रोचते द्विज ॥ ३३ ॥

१५ प्रतिग्रहाण भद्रं ते भक्षयस्व च मा चिरम् ।

तीर्थोदकमिदं तावत्पीयतामिति सुव्रत ॥ ३४ ॥

अथास्मै प्रददुः स्वादून्मोदकान्फलसंनिभान् ।

अन्यांश्च विविधान्भक्ष्यान्मधूनि मधुराणि च ॥ ३५ ॥

तान्यास्वाद्य स तपस्वी फलानीति स्म मन्यते ।

२० अनास्वादितपूर्वाणि वने नित्यं निवासिना ॥ ३६ ॥

ततस्तु तं समालिङ्ग्य सर्वा हर्षसमुत्सुकाः ।

परिपस्वजिरे चैनं हसन्त्यो मदविह्वलाः ॥ ३७ ॥

श्रोत्रमूले चोपजेपुर्वदनैर्मधुगन्धिभिः ।

परिपस्पशिरे चैनं पीनैरुरासिजैः सुखम् ॥ ३८ ॥

२५ मधूनि स सुगन्धीनि पीत्वा प्रमुदितोभवत् ।

सुकुमारैश्च तैरङ्गैस्ताभिः स्पष्टो व्यमुह्यत ॥ ३९ ॥

आपृच्छ च तदा विप्रं व्रतचर्या निवेद्य च ।

ऋषेर्भाताश्च ताः शीघ्रं गमनाय मतिं दधुः ॥ ४० ॥

स्वमाश्रमपदं तस्य व्यपदिश्याविदूरतः ।

गच्छन्ति स्मापदेशेन भीतास्तस्य पितुः स्त्रियः ॥ ४१ ॥

तांस्तु प्रतिगतास्वेवमृष्यशृङ्गः समुत्सुकः ।

अस्वस्थद्वयस्तत्र दुःसार्तः परिवर्तते ॥ ४२ ॥

अथाजगाम भगवान्काश्यपः स्वं निवेशनम् ।

ध्यायमानं च तं दृष्ट्वा ऋष्यशृङ्गं समुत्सुकम् ।

पप्रच्छ काश्यपं पुत्रं कस्मान्मां नामिनन्दसि ॥ ४३ ॥

चिन्तासागरमध्यस्थमद्य त्वां ताव लक्षये ।

न ह्रीदृशं तापसानां रूपं भवति कर्हिचित् ।

ह्रीघ्नमाचक्ष्व मे पुत्र किमिदं वैकृतं कृतम् ॥ ४४ ॥

एवमुक्तः काश्यपेन प्रोवाच पितरं तदा ।

भगवन्निह मे दृष्टाः पुरुषाः शुभलोचनाः ॥ ४५ ॥

सुकुमारैरुरसिजैः पीनैरत्यद्रुतोपमैः ।

परिपस्पृशिरे मां च गाढमालिङ्ग्य सर्वशः ॥ ४६ ॥

गायन्ति सकुमाराणि मनोज्ञानि मुहुर्मुहुः ।

क्रीडन्ति चाकृताकारैर्नयनभ्रूविचेष्टितैः ॥ ४७ ॥

अध्रवीक्ष्यगवाञ्छ्रुत्वा ऋष्यशृङ्गवचस्तदा ।

रक्षांति तैर्लक्ष्मणैः रूपेण तत्र सो नाशनाय वै ।

विश्रम्भस्ते न कर्तव्यस्तेषु पुत्र कथंचन ॥ ४८ ॥

एवमुक्त्वा ऋष्यशृङ्गं समाश्वास्य च काश्यपः ।

उपित्वा रजनीमेकामरुण्यं स जगाम ह ॥ ४९ ॥

अथापरेद्युस्तं देशमाजगाम पुनस्त्वरन् ।

मन्त्रेक्षरूपास्ता यत्र दृष्टा वै चारुमव्यमाः ॥ ५० ॥

ताश्च दृष्ट्वैव तं दूरादायन्तं काश्यपात्मजम् ।

प्रत्युद्गम्याश्रुवन्वाक्यं ग्रहसन्त्य इदं तदा ॥ ५१ ॥

एत्याश्रमपदं रम्यं पश्यास्माकमिति प्रमो ।

तत्र पूजामवाप्याभ्यां पुनराभ्यागमिष्यसि ॥ ५२ ॥

श्रुत्वैतद्वचन तासां स्त्रीणामतिमनोहरम् ।

गमनाय मर्ति चक्रे ताश्चैन निन्युरङ्गना ॥ ५३ ॥

तत्र चानीयमाने तु विप्रे तस्मिन्महात्मनि ।

ववर्ष सहसा देवो नगत्महादयस्तदा ॥ ५४ ॥

5 विभाण्डकश्च विप्रार्पिराजगाम स्वमालयम् ।

वन्य मूलफल प्राप्य भारार्तं सोविशत्तदा ॥ ५५ ॥

शून्यमावसथ दृष्ट्वा पुत्रदर्शनलालसः ।

परिश्रान्तस्तथैवासावकृत्वा पादधावनम् ॥ ५६ ॥

चुक्रोश ऋष्यशृङ्गेति सर्वतः प्रतिलोकयन् ।

10 न चापश्यत्सुतं तत्र काश्यपो भगवानृषिः ॥ ५७ ॥

निष्क्रम्य च वनात्तस्माद्वाम ददर्श काश्यपः ।

ग्रामाश्च परिप्रेक्ष्य गोकुलानि च सर्वशः ।

कस्यैष विषयः सौम्यो ग्रामाश्च बहुगोकुलाः ॥ ५८ ॥

ऋषेर्वचनमाज्ञाय सर्वे ते गोपुत्रीविनः ।

15 कृताञ्जलिपुटा भूत्वा विनये न विचक्षिरे ॥ ५९ ॥

अङ्गेषु प्रथितो राजा लोमपाद इति श्रुतः ।

तेनाभिसृष्टा ब्रह्मर्षे ग्रामा ह्येते सगोकुलाः ।

पूजार्थमृष्यशृङ्गस्य विभाण्डकसुतस्य वै ॥ ६० ॥

एवमुक्तस्तु तः ऋषिर्दृष्ट्वा वै ध्यानचक्षुषा ।

20 भविष्यमेव तज्ज्ञात्वा प्रीतात्मा स न्यवर्तत ॥ ६१ ॥

ऋषिपुत्रोऽपि धर्मात्मा नौयानवरमास्थितः ।

मेघनादेन महता कृत्वा सतिमिरन्ध्रः ।

महानलौघवर्षेण राजधानीमुपाययौ ॥ ६२ ॥

वर्षेणैवागतः विप्रः स हि मत्वा नराधिपः ।

प्रत्युद्गम्यार्चयाचक्रे शिरसा च महिं ययौ ।

अर्घ्यं च प्रददौ तस्मै पुरस्कृत्य पुरोहितम् ॥ ६३ ॥

सान्तं पुरजनश्चैनं श्रुत्वा सान्त्वयन्निव ।

महाहैश्वर्येभ्योर्गौर्ययोजनं प्रसादयन् ॥ ६४ ॥

स्वयं चोपचचारैनं मन्युर्मा स्म भवेदिति ।

ददौ कन्यां तदा चास्मे भार्या कमललोचनाम् ॥ ६५ ॥

एवं स न्यवसत्तत्र तेन राज्ञाभिपूजितः ।

ऋष्यशृङ्गो महातेजाः शान्तया सह भार्यया ॥ ६६ ॥

इति बालकाण्डे ऋष्यशृङ्गोपाख्यानं नाम नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ 5

सूय एव च राजेन्द्र शृणु मे वचनं हितम् ।

यथा स देवप्रवरः कथयामास धर्मवित् ॥ १ ॥

इक्षाकूणो कुले जातो भविष्यति सुवार्मिकः ।

नाम्ना दशरथो राजा श्रीमान्सत्यप्रतिश्रवः ॥ २ ॥ 10

सक्यं तस्याङ्गराजेन भविष्यति महात्मनः ।

कन्या चास्य महाभागा शान्ता नाम भविष्यति ॥ ३ ॥

अपुत्रस्त्वङ्गराजो वै लोमपाद इति श्रुतः ॥

स राजानं दशरथं प्रार्थयिष्यति भूमिपः ॥ ४ ॥

अनपत्योस्मि मे कन्यां संसे दातुं स्वमेहसि ।

शान्तां शान्तेन मनसा पुत्रार्थं वरवर्णिनीम् ॥ ५ ॥

श्रुत्वा दशरथो वाक्यं प्रकृत्या करुणात्मकः ।

दास्यते तां कन्यां शान्तामङ्गाधिपाय सः ॥ ६ ॥

मतिगृह्य च तां कन्यां स राजा विगतज्वरः ।

स्वपुरं यास्यति प्रीतः कृतार्थेनान्नरात्मना ॥ ७ ॥ 20

तां कन्यामृष्यशृङ्गाय प्रदास्यति स पार्ष्विवः ।

ऋष्यशृङ्गोपि च प्रीतो लब्ध्वा भार्या भविष्यति ॥ ८ ॥

तं स राजा दशरथो यष्टुकामः कृताञ्जलिः ।

ऋष्यशृङ्गं द्विनवरं वरयिष्यति धर्मवित् ॥ ९ ॥

यज्ञार्थं प्रसवार्थं च स्वर्गार्थं च नरेश्वरः ।

लप्स्यते स ततः काममृषिपुत्रादिशांषिः ॥ १० ॥ 25

पुत्राश्चास्य भविष्यन्ति चत्वारो मितविक्रमाः ।

वंशप्रनिष्ठानकराः सर्वलोकेषु विश्रुताः ॥ ११ ॥

एवं त देवर्षिवरो भविष्यमिदमुक्तवान् ।

सनत्कुमारो भगवान्पुरा मुनिसमागमे ॥ १२ ॥

स त्वं पुरुषशार्दूल समानय सुसत्कृतम् ।

विभाण्डकसुतं गत्वा वरयित्वात्मनो गुरुम् ॥ १३ ॥

५ इति श्रुत्वा दशरथः सुमन्तस्य सुमन्तितम् ।

स वसिष्ठमुपागम्य ततो वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥

सुमन्तोयं वदत्येवमनुज्ञां दातुमर्हसि ।

वसिष्ठोपि च तच्छ्रुत्वा तथेति प्रत्यपद्यत ॥ १५ ॥

सोऽनुज्ञातो वसिष्ठेन राजा सुप्रीतमानसः ।

१० सान्तःपुरः सहामात्यः प्रययौ यत्र स द्विजः ॥ १६ ॥

वनानि सरितश्चैव व्यतिक्रम्य शनैः शनैः ।

लोमपादपुरीं प्राप्य प्रविवेश सुपूजितः ॥ १७ ॥

आसाद्य तं द्विजश्रेष्ठं लोमपादनिवेशने ।

ऋषिपुत्रं ददर्शासी दीप्यमानमिवानलम् ॥ १८ ॥

ततो राजा लोमपादः पूजां तस्य चकार ह ।

सखित्वात्तस्य भूपस्य प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ १९ ॥

एवं सुसत्कृतस्तेन सहोपित्वा नरर्षभः ।

सप्ताष्टदिवसं यावद्राजानमिदमब्रवीत् ॥ २० ॥

शान्ता तव सुता वीर सह भर्त्रा विशापते ।

मदीयं नगरं यातु कार्यं हि महदुद्यतम् ॥ २१ ॥

तथेति राजा संश्रुत्य गमनं तस्य धीमतः ।

लोमपादोगमद्वक्तुमृषिपुत्राय धीमते ॥ २२ ॥

सख्यं संबन्धकं चैव सर्वं तत्प्रत्यवेदयत् ।

अयं राजा दशरथः सप्ता मे दयितो मृतम् ॥ २३ ॥

॥५॥ अनेन मेऽपत्याय दत्तेयं वरवर्णिनी ।

याचते पुत्रकामाय शान्ता प्रियतमात्मजा ॥ २४ ॥

सोऽयं ते श्वशुरो ब्रह्मन्ययैवाहं तथा नृपः ।

शरणं त्वामनुप्राप्तः पुत्रार्थो द्विजसत्तम ॥ २५ ॥

पुत्रकाममिमं ताव त्वं याजयितुमर्हसि ।
 तारयैनमितो गत्वा शान्तया सह भार्यया ॥ २६ ॥
 ऋषिपुत्रोऽपि तच्छ्रुत्वा तथेत्याह नृपं तदा ।
 नृपेण चाम्यनुज्ञातः प्रययौ सह भार्यया ॥ २७ ॥
 तावन्मोन्याक्षलिं कृत्वा स्नेहात्संछिप्य चोरसा ।
 ननन्दतुर्दशरथो लोमपादश्च वीर्यवान् ॥ २८ ॥
 अथ राजा दशरथः पुरुषानासकारिणः ।
 स्वपुरं प्रेषयामास म्रियाख्यानपुरःसरान् ॥ २९ ॥
 क्रियतां मे पुरं शीघ्रं सर्वतः समलंकृतम् ।
 धूपितं सिक्तसंपृष्टं पलायकपिरलंकृतम् ॥ ३० ॥
 ततः मद्दष्टाः पौरास्ते श्रुत्वा राजानमागतम् ।
 तथा चक्रुर्धधाज्ञासं पुरे यत्नमशेषतः ॥ ३१ ॥
 ततः त्वलंकृतं राज्ञो नगरं प्रविवेश ह ।
 शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः पुरस्तेजयैर्द्विजर्पणम् ॥ ३२ ॥
 ततो मुमुक्षिरे पौरा दृष्ट्वा राजानमागतम् ।
 सहितमृषिपुत्रेण ज्वलितानलवर्चसा ॥ ३३ ॥
 तमृष्यशृङ्गं स्वपुरं प्रवेश्य नृपतिस्तदा ।
 कृतकृत्यमिवात्मानं मेने पूर्णमनोरथः ॥ ३४ ॥
 अन्तःपुरजनश्चापि दृष्ट्वा शान्तामुपागताम् ।
 मुमुक्षुपूजयन्नेनां सह भर्त्रा विलासिनीम् ॥ ३५ ॥
 संपूजयमानः स्तुतिभिर्यथा राजा विशेषतः ।
 उवाच तत्र सुमुखं कंचित्कालं द्विजर्पणम् ॥ ३६ ॥
 उपास्यमानः शुशुमे शान्तया दिव्यरूपया ।
 अरुन्धतीसहायो वा वसिष्ठो ब्रह्मणः सुतः ॥ ३७ ॥
 इति बालकाण्डे ऋष्यशृङ्गागमनं नाम दशमः सर्गः ॥ १० ॥

अथ काले व्यनिक्रान्ते शिशिरे तदनन्तरम् ।

वसन्तसमये प्राप्ते राजा यष्टुं मनो दधे ॥ १ ॥

ततः प्रसाद्य शिरसा तं विप्रं देववर्चसम् ।

यज्ञाय वरयामास संतानार्थं कुलस्य वै ॥ २ ॥

तथेति च स राजानमुक्त्वा भूयोभ्यभाषत ।

संभारयाशु नृपते संभारान्यज्ञसाधकान् ॥ ३ ॥

ततो राजाब्रवीद्वाक्यं सुमन्त्रमभितः स्थितम् ।

शीघ्रमानय मे सूत गुरून्सर्वानशेषतः ॥ ४ ॥

स राजवचनाञ्चापि सुमन्त्रस्त्वरितस्तदा ।

आनयामास तान्सर्वान्ब्राह्मणान्वेदपारगान् ॥ ५ ॥

सुयज्ञं वामदेव च जानातिमथ काश्यपम् ।

पुरोहितं वसिष्ठं च ये चाप्यन्ये द्विजोत्तमाः ॥ ६ ॥

तानागतान्पूजयित्वा राजा दशरथस्तदा ।

इदं धर्मार्थमहितं वचनं शृण्वन्मववीत् ॥ ७ ॥

मम तातप्यमानस्य पुत्रार्थं नास्ति वै सुखम् ।

तदहं हयमेधेन यजेयमिति मे मतिः ॥ ८ ॥

तदर्थं यष्टुमिच्छामि हयपूर्वेण कर्मणा ।

ऋषिपुत्रप्रभावेण भवतां चापि तेजसा ॥ ९ ॥

ततः साध्विति तद्वाक्यं ब्राह्मणाः प्रत्यपूजयन् ।

वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे प्रशशंसुश्च तं नृपम् ॥ १० ॥

सर्वथा प्राप्स्यसे पुत्रानीप्सितान्परमद्युतीन् ।

यस्य ते धार्मिकी बुद्धिरियं पुत्रार्थमागता ॥ ११ ॥

ततः प्रीतोभवद्वाजा श्रुत्वैतद्विजनापितम् ।

सुमन्त्रप्रभृतींश्चेतमववीन्मन्त्रिसत्तमान् ॥ १२ ॥

संभाराः संभ्रियन्ता मे गुरूणां वचनादिह ।

समर्थाधिष्ठितश्चाश्वः सोपाध्यायो विमुच्यताम् ॥ १३ ॥

सरख्याश्चोत्तरे तारे यज्ञभूमिर्विधीयताम् ।

शान्तयश्चापि वर्तन्तां यथाकल्पं यथाविधि ॥ १४ ॥

शक्यः कर्तुमयं यज्ञः सर्वेणापि महीक्षिता ।

नापराधो भवेत्कष्टो यद्यस्मिन्क्रतुसत्तमे ॥ १५ ॥

छिद्रं हि मृगयन्तोत्र यज्ञघ्ना ब्रह्मराक्षसाः ।

विघ्ने तु तस्य यज्ञस्य कर्ता सद्यो विनश्यति ॥ १६ ॥

तद्यथा विधिपूर्व मे क्रतुरेष समाप्यते ।

तथा विधानं क्रियतां समर्याः करणेष्विति ॥ १७ ॥

तथेति च नृपस्याज्ञां मन्त्रिणः प्रतिगृह्यते ।

यथाज्ञप्तमशेषेण चकृर्नृपतिशासनम् ॥ १८ ॥

ततो द्विजास्ते राजानमामन्त्र्य प्रतिपूज्य च ।

अविघ्नमस्त्वित्युक्त्वा च प्रतिजग्मुर्यथागतम् ॥ १९ ॥

ततः स गत्वा ताः पत्नीर्नग्नेन्द्रो द्वयंगमाः ।

उवाच दीक्षां विशत यक्ष्येहं सुतकारणात् ॥ २० ॥

तासां तेनातिकान्तेन वचनेन सुवर्चसाम् ।

मुखपद्मान्यशीमन्त पद्मानीष हिमात्यये ॥ २१ ॥

ति बालकाण्डे यज्ञकर्मचिन्ता नाम एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

पुनः प्राप्ते वसन्ते तु पूर्णः संवत्सरोभवत् ।

प्रसवार्थं गतां यष्टुं हयमेधेन वीर्यवान् ॥ १ ॥

अभिवाद्य वसिष्ठं च न्यायतः प्रतिपूज्य च ।

अब्रवीत्प्रभितं वाक्यं प्रसवार्थं नराधिपः ॥ २ ॥

यज्ञो मे क्रियतां ब्रह्मन्मयाशास्त्रमनुष्ठितः ।

यथा न विघ्नः क्रियते यज्ञघ्नेनेह केनचित् ॥ ३ ॥

भवान्निग्रहः मुह्येव गुरुश्च परमो मम ।

दोढव्यो भवता चैष मारो यज्ञार्थमुद्यतः ॥ ४ ॥

तथेति च स राजानमब्रवीद्विजमत्तमः ।

करिष्ये सर्वमेवैतद्भवतो यदभीप्सितम् ॥ ५ ॥

ततोब्रवीद्विगान्वृद्धान्यज्ञकर्मसु निष्ठितान् ।

स्थापत्य इह स्थाप्यन्तां वृद्धाः पण्यघार्धिकः ॥ ६ ॥

कर्मान्तिकं लेपकरा वर्षकाः खनय्य अपि ।

गणैकां शिल्पिनश्चान्ये तथैव नटनर्तकाः ॥ ७ ॥

ततोऽब्रवीच्छास्त्रविदः पुरुषान्सुबहुश्रुतान् ।

यज्ञकर्म समीहन्तां भवन्तो राजशासनात् ॥ ८ ॥

इष्टि च बहुसाहस्रीं शीघ्रं चाह्वयत द्विजान् ।

उपकार्याः क्रियन्तां च राज्ञां बहुगुणान्विताः ॥ ९ ॥

६ — ब्राह्मणावसथाश्चैव कर्तव्याः शतशः शुभाः ।

भक्ष्यान्नापानैर्बहुभिः समुपेताः सुनिष्ठिताः ॥ १० ॥

वाञ्छिदारणशालाश्च तथा शय्यागृहाणि च ।

भट्टानां महदावासा वैदेशिकनिवासिनाम् ॥ ११ ॥

तथा पौरजनस्यापि कर्तव्या बहुविस्तराः ।

१० आधासा बहुभक्ष्यान्नाः सर्वकामैरुपस्थिताः ॥ १२ ॥

तथा जानपदं चैव कर्तव्यं बहुभोजनम् ।

दातव्यमन्नं विविधं सत्कृत्य न तु पीडया ॥ १३ ॥

सर्वे वर्णा यथा पूजा प्राप्नुवन्ति सुसत्कृताः ।

नापमानः प्रयोक्तव्यः कामक्रोधकृतः क्वचित् ॥ १४ ॥

१५ यज्ञकर्मसु ये चाग्र्याः पुरुषाः शिल्पिनस्तथा ।

तेषामपि विशेषेण पूजा कार्या यथाक्रमम् ॥ १५ ॥

यथा सर्वं सुविहितं न किञ्चित्परिहीयते ।

तथा भवन्तः कुर्वन्तु प्रीतिलिङ्घेन चेतसा ॥ १६ ॥

ततः सर्वे समागम्य वसिष्ठमिदमब्रुवन् ।

२० यथोक्तं तत्करिष्यामो न किञ्चित्परिहास्यते ॥ १७ ॥

ततः सुमन्त्रमाहूय वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ।

निमन्तयस्व नृपतीन्ष्टयिव्यां ये च धीर्मिकाः ॥ १८ ॥

ब्राह्मणान्सत्रियान्वैश्याञ्छूद्रांश्चैव सहस्रशः ।

समानयस्व सत्कृत्य सर्वदेशेषु मानवान् ॥ १९ ॥

२५ मिथिलाधिपतिं शूरां जनकं दृढविक्रमम् ।

निष्ठितं सर्वशास्त्रेषु तथा वेदेषु निष्ठितम् ॥ २० ॥

तमानय महाभागं स्वयमेव सुसत्कृतम् ।

पूर्वं संवन्धकं ज्ञात्वा ततो वाक्यं ब्रवीमि ते ॥ २१ ॥

तथा काशीपतिं स्निग्धं सततं प्रियवादिनम् ।

वयस्यं राजसिंहस्य तमानय यशस्विनम् ॥ २२ ॥

तथा केकयराजानं वृद्धं परमधार्मिकम् ।

श्वशुरं राजसिंहस्य सपुत्रं त्वमिहानय ॥ २३ ॥

अङ्गेश्वरं च राजानं लोमपादं सुसत्कृतम् ।

सुव्रतं देवसंकाशं स्वयमेवानयस्व ह ॥ २४ ॥

प्राच्यांश्च सिन्धुसौवीरान्सौराष्ट्र्यांश्च पार्थिवान् ।

दाक्षिणात्याघ्नरेन्द्रांश्च सर्वानानय मा विरम् ॥ २५ ॥

सन्ति स्निग्धाश्च येन्येपि राजानः पृथिवीतले ।

तानिहानय वै क्षिप्रं सानुगान्सहबान्धवान् ॥ २६ ॥

वसिष्ठवाक्यं तच्छ्रुत्वा सुमन्त्रस्त्वरितस्तदा ।

व्यादिशत्पुरुषांस्तत्र राज्ञामानयने बहून् ॥ २७ ॥

स्वयमेव हि धर्मात्मा प्रययौ मुनिशासनात् ।

सुमन्तः प्रयतो भूत्वा समानेतुं महोक्षितः ॥ २८ ॥

ततः कर्मान्तिकाः सर्वे वसिष्ठाय महर्षये ।

सर्वं निवेदयन्ति स्म यज्ञे यदुपकल्पितम् ॥ २९ ॥

ततः प्रीतो द्विजश्रेष्ठस्तान्सर्वान्पुनरब्रवीत् ।

भवद्भिर्न यथा यज्ञे परिहीयित किञ्चन ॥ ३० ॥

नावज्ञया प्रज्ञातव्यं किञ्चिद्वा केनचित्काचित् ।

अवज्ञया हि यदत्तं दातुस्तदोपमावहेत् ॥ ३१ ॥

ततः कैश्चिदहोरात्रैरुपयाता महोक्षितः ।

बहूनि रत्नान्याद्राय राज्ञो दशरथस्य ह ॥ ३२ ॥

ततो वसिष्ठः सुप्रीतो राजानमिदमब्रवीत् ।

उपयाता नरव्याघ्र राजानस्तव शासनात् ॥ ३३ ॥

मयापि सत्कृताः सर्वे यथार्हं पूजिताश्च ते ।

यथावत्संभृतं सर्वं पुरुषैः सुसमाहितैः ॥ ३४ ॥

निर्यातुं च भवान्यष्टुं यज्ञायतनमन्तिकम् ।

सर्वकामैरुपहृतरूपेतं वै समन्ततः ॥ ३५ ॥

तदा वसिष्ठवचनादप्यशृङ्गस्य चोभयोः ।
 दिवसे शुभनक्षत्रे निर्यातो जगतीपतिः ॥ ३६ ॥
 ततो वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे एव द्विजातयः ।
 अश्वमेधं पुरस्कृत्य कर्माण्यरेभिरे तदा ॥ ३७ ॥

इति बालकाण्डे यज्ञारम्भो नाम द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

अथ संवत्सरे पूर्णे प्राप्ते तस्मिंस्तुरंगमे ।
 सरय्या उत्तरे तीरे राज्ञो यज्ञोभ्यवर्तत ॥ १ ॥
 ऋष्यशृङ्गं पुरस्कृत्य कर्म चक्रुर्द्विजर्षभाः ।
 अश्वमेधे महायज्ञे राज्ञस्तस्य महात्मनः ॥ २ ॥
 कर्म कुर्वन्ति विधिवद्याजका वेदपारगाः ।
 यथाविधि यथान्यायं परिक्रामन्ति शास्त्रतः ॥ ३ ॥
 प्रवर्ग्य शास्त्रतः कृत्वा तथैवोपसदं द्विजाः ।
 चक्रुश्च विधिवत्सर्वे तथैवोद्वाप्त्यकर्म ते ॥ ४ ॥
 क्षामिष्यत्य ततो दृष्टाः सर्वे चकुर्यथाविधि ।
 प्रातःसवनपूर्वाणि कर्माणि मुनिपुङ्गवाः ॥ ५ ॥
 ऐन्द्रश्च विधिवदतो राजा चाभिषुतो नवः ।
 माव्यंदिनं च सवनं प्रावर्तत यथाक्रमम् ॥ ६ ॥
 तृतीयं सवनं चैव राज्ञोस्य सुमहात्मनः ।
 चक्रुस्ते शास्त्रिनो दृष्ट्वा तथा ब्राह्मणपुङ्गवाः ॥ ७ ॥
 आह्वयांचक्रिरे तत्र शक्रादीन्विबुधोत्तमान् ।
 ऋष्यशृङ्गादयो मन्त्रैः शिखाक्षरसमन्वितैः ॥ ८ ॥
 गीतिभिर्मधुरैः स्निग्धैर्मन्त्राह्वानैर्यथार्हतः ।
 होतारो ददुरावाह्य हविर्भागान्दिवौकसाम् ॥ ९ ॥
 नानाहुतमभूत्तत्र स्तलितं वापि किञ्चन ।
 दृश्यते ब्रह्मवत्सर्वं क्षेमयुक्तं हि चक्रिरे ॥ १० ॥
 न तेप्वहःसु श्रान्तो वा क्षुधितो वापि दृश्यते ।
 तिर्यक्वापि कुतोन्येषु भूनेष्वपरितर्पितम् ॥ ११ ॥

अनाथानां तथा स्त्रीणां बालवृद्धस्य चैव हि ।
 बुभुक्षितानां दीनानां नातृस्तिरुपलभ्यते ॥ १२ ॥
 तापसा भुञ्जते नित्यं भुञ्जते श्रमणा अपि ।
 व्यश्रूयत च शब्दोयं दीयतां भुज्यतामिति ॥ १३ ॥
 दीयतां दीयतामस्त्रं वासांसि विविधानि च ।
 इति संचोदितास्तत्र तथा चक्रुरतन्द्रिताः ॥ १४ ॥
 अन्नकूटाश्च दृश्यन्ते बहवः पर्वतोपमाः ।
 दिवसे दिवसे कृप्ता व्यञ्जनानां ददास्तथा ॥ १५ ॥
 नानादेशादनुप्राप्ताः पुरुषाः स्त्रीगणास्तथा ।
 अन्नपानैः सुविहितास्तस्मिन्यज्ञे महात्मनः ॥ १६ ॥
 ब्राह्मणानां सहस्राणि तानि तत्र महामते ।
 पृथग्बुभुक्षिरेन्नानि स्वाङ्गूनी विविधानि च ॥ १७ ॥
 रुक्मपात्रीष्वनेकासु रौजतीषु च सर्वशः ।
 द्विजातघोन्नपानानि तत्राभुञ्जत चासकृत् ॥ १८ ॥
 स्वलंकृताश्च पुरुषा ब्राह्मणान्यर्चयेपयन् ।
 सुप्रीतमनसः सर्वे सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ १९ ॥
 भर्तुं हि विधिवत्स्तादु प्रशंसन्ति द्विजर्षयाः ।
 अहो वृत्ताः स्म भद्रं ते इति शुश्राव राघवः ॥ २० ॥
 कर्मान्तरे तदा विप्रा हेतुवादान्वहूनपि ।
 प्राहुः सुवाग्मिनो धीराः परस्परजिगीषवः ॥ २१ ॥
 दिवसे दिवसे तत्र संस्तरे कुशला द्विजाः ।
 सर्वकर्माणि चक्रुस्ते तथाशास्त्र प्रचोदिताः ॥ २२ ॥
 नापडङ्गविदत्रासिन्नाग्रतो नाबहुश्रुतः ।
 सदस्यस्तस्य वै राज्ञो नावादकुशले द्विजः ॥ २३ ॥
 प्राप्ते यूपोच्छ्रये तस्मिन्पुङ्गवाः स्वादिराश्च पट् ।
 तावन्त एव पाञ्चशास्तथैवौदुम्बरा एवक् ॥ २४ ॥
 श्लेष्मातकमयश्चैको देवदारुमयस्तथा ।
 द्वावास्तां तत्र विहितो बाहुम्यामपग्निहो ॥ २५ ॥

८

10

15

20

25

कारिताः सर्वे एवेति शास्त्रज्ञैर्यज्ञकोविदैः ।

शोभार्थं तस्य यज्ञस्य काञ्चनाकृतयो भवन् ॥ २६ ॥

एकविंशतिर्यूपास्ते एकविंशत्यरत्नयः ।

वासोभिरेकविंशद्भिरेकैकं समलंकृताः ॥ २७ ॥

५ विन्यस्ता विधिवत्सर्वे शिल्पिभिः सुदृढाः कृताः ।

अष्टाश्रयः सर्वे एव श्लक्ष्णरूपसमन्विताः ॥ २८ ॥

आच्छादितास्ते वासोभिः पुष्पैर्गन्धैश्च पूजिताः ।

सप्तर्षयो दीप्तिमन्तो विराजन्ते यथा दिवि ॥ २९ ॥

स चैत्यो राजासिंहस्य संचितः कुशलैर्द्विजैः ।

१० गरुडो रुमपक्षो वै त्रिगुणोष्टादशात्मकः ॥ ३० ॥

नियुक्तास्तत्र पशवस्तास्ता उद्दिश्य देवताः ।

जलचराः स्थलचरा अन्तरिक्षचरास्तथा ॥ ३१ ॥

पतङ्गाः पक्षिणश्चैव तथा वनचराश्च ये ।

नानासरीसृपाश्चैव नानौषध्यः प्रकल्पिताः ।

१५ ऋषयः सर्वे एवेति नियुक्ताः शास्त्रतस्तथा ॥ ३२ ॥

पशूनां त्रिशतं त्वासीद्यूपेषु नियतं तदा ।

अश्वरत्नं च तत्रैव प्रोक्षितं वैश्वदेविकम् ॥ ३३ ॥

कौशल्या तं हयं तत्र परिगम्य प्रदक्षिणम् ।

सम्यगभ्यर्चय्याचक्रे गन्धमाल्यविभूषणैः ।

२० विपाणैर्विशशासैनं त्रिभिः परमया मुदा ॥ ३४ ॥

पतत्रिणा तदा सार्धं सुष्ठितेन च चेतसा ।

अवसद्भ्रजनीमेकां कौशल्या पुत्रकाम्यया ॥ ३५ ॥

होताध्वर्युस्तथोद्राता हयेन सपयोजयन् ।

महिष्याः परिवृत्त्यर्धमुपोदामपरां तथा ॥ ३६ ॥

॥ तमश्वमुपतिष्ठन्त्याः कौशल्यायास्तदा द्विजाः ।

ऋष्यशृङ्गादयः प्रीताः प्रायुजन्त तदाशिषः ॥ ३७ ॥

पतत्रिणस्तस्य वपामुद्धृत्य नियतेन्द्रियः ।

ऋत्विक्परमसंपन्नः श्रपयामास शास्त्रतः ॥ ३८ ॥

धूमगन्धं वपायास्तु जिघ्रति स्म नराधिपः ।

यथाकालं यथान्यायं निर्णुदन् पापमात्मनः ॥ ३९ ॥

हयस्य यानि चाङ्गानि कल्पितानि विभागशः ।

अग्नौ प्रास्यन्ति विधिवत्समस्ताः षोडशर्त्विजः ॥ ४० ॥

श्वशशास्त्रासु यज्ञानामन्येषां क्रियते हविः ।

अश्वमेधस्य चैकस्य वैतसो माग इष्यते ॥ ४१ ॥

त्र्यहोश्वमेधः संख्यातः कल्पसूत्रेण ब्राह्मणैः ।

चतुष्टोममहस्तस्य प्रथमं परिकल्पितम् ॥ ४२ ॥

उक्त्यं द्वितीयं संख्यातमतिरात्रं तथोत्तरम् ।

विचारास्तत्र बहवो विहिताः शास्त्रदर्शनात् ॥ ४३ ॥

ज्योतिष्टोमायुषी चैव अतिरात्रे विनिर्मिते ।

अभिजिद्विश्वजिज्ञेवमृतोयामो महाक्रतुः ॥ ४४ ॥

क्रतुं समाप्य तु तदा न्यायतः पुरुषर्षभः ।

ऋत्विग्न्यः प्रददौ राजा धरां तां कुलवर्धनः ॥ ४५ ॥

मार्चां होत्रे ददौ स्फीतां दिशं बाहुषेडार्जिताम् ।

अध्वर्यवे प्रतीर्चां तु ब्रह्मणे दक्षिणां दिशम् ॥ ४६ ॥

उद्गात्रे च तथोदीर्चां दक्षिणेया विनिर्मिता ।

अश्वमेधे महायज्ञे स्वयंभूविहिते पुरा ॥ ४७ ॥

एवं दत्त्वा प्रदष्टोभूच्छ्रीमानिदवाकुनन्दनः ।

ऋत्विजस्त्वद्युवन्सर्वे राजानं गतकल्मषम् ॥ ४८ ॥

भवानेव महर्षि कृत्स्नामेको रक्षितुमर्हसि ।

न भूम्या कार्यमस्मार्कं न हि शक्ताः स्म पालने ॥ ४९ ॥

रताः स्वाध्यायकरणे वयं नित्यं हि भूमिष ।

निष्क्रयं किञ्चिदेवेह प्रयच्छतु भवानिति ॥ ५० ॥

गवां शतसहस्राणि दश तेभ्यो ददौ नृपः ।

दश कोटीः सुवर्णस्य रजतस्य चतुर्गुणम् ॥ ५१ ॥

ऋत्विजस्तु ततः सर्वे प्रददुः सहिता वसु ।

ऋष्यशृङ्गाय मुनये वासिष्ठाय च धीमते ॥ ५२ ॥

दक्षिणाः परिगृह्याय सुप्रीतमनसा द्विजाः ।

ऊर्ध्वदशरथं तत्र कामं ध्यायेति वै तदा ॥ १३ ॥

ततोऽब्रवीदप्यशृङ्गं राजा दशरथस्तदा ।

कुलस्य वर्धनं तत्तु कर्तुमर्हसि सुव्रत ॥ १४ ॥

तथेति स च राजानमुवाच द्विजसत्तमः ।

भविष्यन्ति सुता राजंश्चत्वारस्ते कुलोद्भवाः ॥ १५ ॥

इति बालकाण्डे अश्वमेधसमाप्तिर्नाम त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

मेधावी तु ततो ध्यात्वा स किञ्चिदिदमुत्तरम् ।

लब्धसंज्ञस्ततस्तं तु वेदज्ञो नृपमब्रवीत् ॥ १ ॥

इष्टिं तेन्यां कम्प्यामि पुत्रीयां पुत्रकारणात् ।

अथर्वशिरसि प्रोक्तैर्मन्त्रैः सिद्धां विधानतः ॥ २ ॥

ततः प्रचक्रमे कर्तुमिष्टिं कामसमृद्धये ।

तस्य राज्ञो हितान्वेषो विमाण्डकसुतो वशी ॥ ३ ॥

तत्र देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च मुनिभिः सह ।

भागप्रतिग्रहार्थं वै पूर्वमेव समागताः ॥ ४ ॥

ग्रहा सुरेश्वरः स्थाणुस्तथा नारायणः प्रभुः ।

इन्द्रश्च भगवान्साक्षान्मरुद्गणवृतस्तथा ॥ ५ ॥

अश्वमेधे महायज्ञे राज्ञस्तस्य महात्मनः ।

तत्र भागार्थिनो देवानागतान्सोभ्ययाचत ॥ ६ ॥

अयं राजा दशरथः पुत्रार्थी तप्तर्वास्तपः ।

इष्टवानश्वमेधेन भवतः श्रद्धयान्वितः ॥ ७ ॥

इष्टिं च पुत्रकामो न्यां पुनः कर्तुं समुद्यतः ।

तदस्य पुत्रकामस्य प्रसादं कर्तुमर्हथ ॥ ८ ॥

अभियाचे स वः सर्वानस्यार्थेहं कृताञ्जलिः ।

मेवेयुरस्य चत्वारः पुत्राः खैलोक्यविश्रुताः ॥ ९ ॥

ते तथेत्यब्रुवन्देवा ऋषिपुत्रं कृताञ्जलिम् ।

माननीयोसि नो विप्र राजा चैव विशेषतः ॥ १० ॥

प्राप्स्यते परमं काममेतयेष्ट्या नराधिपः ।

इत्युक्त्यान्तर्हिता देवास्ततः शक्रपुरोगमाः ॥ ११ ॥

ताः समेत्य यथान्यायं तस्मिन्सदसि देवताः ।

अद्भुवैल्लोककर्तारं ब्रह्माणं वचनं ततः ॥ १२ ॥

त्वत्प्रदिष्टवरो ब्रह्मन्नावणो नाम राक्षसः ।

सर्वान्नो बाधते दर्पोन्मर्हर्षीश्च तपोरत्नान् ॥ १३ ॥

त्वया ह्यस्य वरो दत्तः प्रीतेन भगवन्पुरा ।

देवदानवयक्षाणामवध्योसीति कामतः ॥ १४ ॥

मानयन्तश्च ते वाक्यं सर्वमस्य सहामहे ।

स बाधयति लोकांस्त्रोन्विहसन्राक्षसेश्वरः ॥ १५ ॥

देवर्षियक्षगन्धर्वानसुरान्मानवांश्च सः ।

अतिक्रामति दुर्धर्षो वरदानेन मोहितः ॥ १६ ॥

न तत्र सूर्यस्तपति न भयाद्भाति मारुतः ।

नाग्निर्ज्वलति वै तत्र यत्र तिष्ठति रावणः ॥ १७ ॥

चलोर्मिमाळी तं दृष्ट्वा समुद्रोपि न कम्पते ।

नष्टो वैश्रवणः स्थानात्तस्य वीर्येण पीडितः ॥ १८ ॥

तन्महत्तो भयं तस्माद्राक्षसाद्घोरदर्शनात् ।

वधार्थं तस्य भगवन्नुपायं कर्तुमर्हसि ॥ १९ ॥

एवमुक्तः सुरैः सर्वैश्चिन्तयित्वा ततोऽब्रवीत् ।

हन्तायं विहितरतस्य वधोपायो दुरात्मनः ॥ २० ॥

तेन गन्धर्वयक्षाणां देवदानवरक्षसाम् ।

अवध्यः स्यामिति प्रोक्तं तथेत्युक्तं च तन्मया ॥ २१ ॥

अवज्ञाय तु तद्रक्षो मानुषान्नाचकीर्तयत् ।

तस्मात्स मानुषाद्वध्यो मृत्युर्नान्योऽस्य विद्यते ॥ २२ ॥

एतच्छ्रुत्वा प्रियं वाक्यं ब्रह्मणा समुदाहृतम् ।

देवाः शक्रपुरोगस्ते हर्षिताः सर्वतोऽभवन् ॥ २३ ॥

एतस्मिन्नन्तरे विष्णुरुपयातो महाद्युतिः ।

शङ्खचक्रगदापाणिः पीतवासा जगत्पतिः ॥ २४ ॥

वैनतेयं समारुह्य भास्करस्तोयदं यथा ।

तप्तहाटककेयूरो वन्द्यमानः सुरोत्तमैः ॥ २९ ॥

तमब्रुवन्सुराः सर्वे समभिष्टुत्य संनताः ।

आर्त्तानामसि लोकानामार्तिहा मधुसूदन ॥ २६ ॥

५ याचामहेतस्त्वामार्ताः शरणं नो भवाच्युत ।

झूतं किं करवाणोति विष्णुस्तानव्रवीद्वचः ॥ २७ ॥

इति तस्य वचः श्रुत्वा पुनरूचुरिदं सुराः ।

राजा दशरथो नाम तप्तवान्मुमहत्तपः ॥ २८ ॥

इष्टवांश्चाश्वमेधेन प्रजाकामः स चाप्रजाः ।

१० अस्मिन्नियोगात्त्वं विष्णो तस्य पुत्रत्वमाप्नुहि ॥ २९ ॥

तस्य भार्यासु तिसृषु द्विश्रीकीर्त्युपमासु च ।

विष्णो पुत्रत्वमागच्छ कृत्वात्मानं चतुर्विधम् ॥ ३० ॥

तत्र त्वं मानुषो भूत्वा प्रवृद्धं लोककण्टकम् ।

अवध्यं देवतैर्विष्णो समरे जहि रावणम् ॥ ३१ ॥

१५ स हि देवान्सगन्धर्वान्सिद्धांश्च ऋषिसत्तमान् ।

राक्षसो रावणो मूर्खो वीर्योत्सेकेन बाधते ॥ ३२ ॥

ऋषयश्च ततस्तेन गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।

क्रीडन्तो नन्दनवने रौद्रेण विनिपातिताः ॥ ३३ ॥

त्वं गतिः परमा देव सर्वेषां नः परंतप ।

२० वधाय देवशत्रूणां नृणां लोके मनः कुरु ॥ ३४ ॥

॥ नियुक्तस्तथा देवैः साक्षान्नारायणः प्रभुः ।

तानुवाच ततो देवानिदं वचनमर्थवत् ॥ ३५ ॥

किं मया तत्र कर्तव्यं प्रादुर्भूतेन वः सुराः ।

कार्यं कुतो वापि मयं युष्माकमिदमोदृशम् ॥ ३६ ॥

२५ इति तस्य वचः श्रुत्वा विष्णोरूचुरिदं सुराः ।

राक्षसान्नो भयं विष्णो रावणाह्योकरावणान् ॥ ३७ ॥

मानुषीं तनुमास्थाय समुद्धर्तुं त्वमर्हसि ।

त्वत्तो हि नान्यस्तं पापं शक्तो हन्तुं दिव्योक्तसाम् ॥ ३८ ॥

स दीर्घं तप्तवान्कालं तपोत्युग्रमरिंदम ।
 तेनायं परितुष्टोऽस्य बभूव प्रपितामहः ॥ ३९ ॥
 ततोऽस्मै मृददौ तुष्टो वरदो भगवान्पुरा ।
 अभयं सर्वभूतेभ्यो वर्जयित्वा तु मानुषान् ॥ ४० ॥
 ततो दत्तवरस्यैवं तस्य नान्यत्र मानुषान् ।
 वधादयमतश्चैनं गत्वा मानुषतां जहि ॥ ४१ ॥
 एवमुक्तस्तु देवेशो विष्णुर्दशर्षुगवः ।
 पितामहपुरोगांस्तान्सर्वलोकनमस्कृतः ।
 अन्नबोद्धिदशान्मर्वांस्समेतान्धर्मसंस्थितान् ॥ ४२ ॥
 मयं त्यजत भद्रं वो हितार्थं युधि रावणम् ।
 सपुत्रपौत्रं सामात्यं सयन्तिज्ञातिभान्ववम् ।
 हत्वा क्रूरं दुराधर्षं देवर्षीणां मयावहम् ॥ ४३ ॥
 दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ।
 वत्स्यामि मानुषे लोके पालयन्पृथिवीमिमाम् ॥ ४४ ॥
 ततो देवर्षिगन्धर्वाः सरुद्राः साप्सरोगणाः ।
 स्तुतिभिर्दिव्यरूपाभिस्तुष्टुवर्मधुसूदनम् ॥ ४५ ॥
 तमुद्धतं रावणमुग्रतेजसं
 मबुद्धदर्पं त्रिदशेश्वरद्विषम् ।
 विरावणं त्रिभुवनसिंहकण्ठकं
 मनुष्यतामेत्ये निहन्तुमर्हसि ॥ ४६ ॥

इति बालकाण्डे रावणवधोपायो नाम चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

एवं दत्त्वा वरं देवो देवानां विष्णुरात्मवान् ।
 मानुषे चिन्तयामास जन्मभूमिमथात्मनः ॥ १ ॥
 ततः पद्मपलाशाक्षः कृत्वात्मानं चतुर्विधम् ।
 पितरं रोचयामास तत्रा दशार्थं नृपम् ॥ २ ॥
 स चाप्यपुत्रो नृपतिस्तस्मिन्काले महाद्युतिः ।
 अयनस्तुत्रियामिष्टि पुत्रेप्सुररिसूदनः ॥ ३ ॥

स कृत्वा निश्चयं विष्णुरामन्त्य च पितामहम् ।
अन्तर्धानं गतो देवैः पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ ४ ॥

तत्रास्य यजमानस्य पावकादतुल्यममम् ।
प्रादुर्भूत महद्भूतं महावीर्यं महाबलम् ॥ ५ ॥

५ कृष्णं रक्ताम्बरधर रक्तास्यं दुन्दुभिस्वनम् ।
स्निग्धहर्षस्तनुजश्मश्रुप्रवरमूर्धनम् ॥ ६ ॥

शुमलक्षणसंपन्न दिव्याभरणमूपितम् ।
शैलशृङ्गसमुत्सेधं दत्तशार्दूलविक्रमम् ।

दिव्याकारसमाकार दीप्तानलशिखोपमम् ॥ ७ ॥

१० ततजाम्बूनदमयीं राजतान्तपरिच्छदाम् ।
दिव्यपायससंपूर्णां पार्त्रीं पत्नीमिव प्रियाम् ।

प्रगृह्य विपुलां दोम्यां स्वय मायामयीमिव ॥ ८ ॥
समवेक्ष्यान्नवीद्वाक्यमिदं दशरथं नृपम् ।

प्राजापत्य नरं विद्धि मामिहाम्यागतं नृप ॥ ९ ॥

१५ सान्तःपुरस्तदा राजा प्रत्युवाच कृताञ्जलिः ।
भगवन्स्वागतं तेऽस्तु किमहं करवाणि ते ॥ १० ॥

अथो पुनरिदं वाक्यं प्राजापत्यो नरोब्रवीत् ।

राजन्नर्चयता देवानदा प्राप्त त्वया फलम् ॥ ११ ॥

इदं तु नृपशार्दूल पायसं देवनिर्मितम् ।

२० प्रजाकरं गृहाण त्वं धन्यमारोग्यवर्धनम् ॥ १२ ॥

भार्याणामनुरूपाणामश्रीतेति प्रयच्छ वै ।

तांस्तु त्वं लप्स्यसे पुत्रान्यदर्थं यनैसे नृप ॥ १३ ॥

बाढमित्येव नृपतिः शिरसा प्रतिगृह्य ताम् ।

पार्त्रीं देवान्नसपूर्णां देवदत्ता हिरण्मयीम् ॥ १४ ॥

अभिवाद्य च तद्भूतमद्भुतं प्रियदर्शनम् ।

मुदा परमया युक्तश्चकाराभिप्रदक्षिणम् ॥ १५ ॥

ततस्तदद्भुतप्रख्यं भूतं परमभास्वरम् ।

संवर्तयित्वा तत्कर्म तत्रैवान्तरधीयत ॥ १६ ॥

ततो दशरथः प्राप्य पायसं देवानिर्मितम् ।
 बभूव परमप्रीतः प्राप्य वित्तमिवावनः ॥ १७ ॥
 हर्षरश्मिभिरुद्योतं तस्यान्तःपुरमावधौ ।
 शारदस्याभिरामस्य चन्द्रस्येव नर्मोऽशुभिः ॥ १८ ॥
 सोऽन्तःपुरं प्रविश्यैव कौशल्यामिदमब्रवीत् ।
 पायसं प्रतिगृह्णन् पुत्राय त्विदमात्मनः ॥ १९ ॥
 कौशल्यायै नरपतिः पायसार्घं ददौ तदा ।
 अर्घादर्थं ददौ चापि सुमित्रायै नराधिपः ।
 कैकेय्ये चावशिष्टार्घं ददौ पुत्रार्थकारणात् ॥ २० ॥
 प्रददौ चावशिष्टार्घं पायसस्यामृतोपमम् ।
 अनुनिन्त्य सुमित्रायै पुनरेव महीपतिः ।
 एवं तासां ददौ राजा भार्याणां पायसं पृथक् ॥ २१ ॥
 ताश्चैव पायसं प्राप्य नरेन्द्रस्योत्तमाः स्त्रियः ।
 संतानं मेनिरे सर्वाः महर्षेऽदितचेतसः ॥ २२ ॥

ततो हविः प्राश्य तदुत्तमं स्त्रियः । १ १३

स्वयं नृपेण मतिपादितं मुदा ।

हुताशनादित्यसमानतेनसः

क्रमेण गर्भानुपलेभिरे शुभान् ॥ २३ ॥

ततः स राजा प्रतिवीक्ष्य ताः स्त्रियः

मरूढगर्भाः परितुष्टमानसः । २०

बभूव हृष्टस्त्रिदिवै यथा हरिः ।

मुरेन्द्रसिद्धयिषणाभिपूजितः ॥ २४ ॥

इति वाल्मीकिरामायणे पायसोत्पत्तिर्नाम पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

पुत्रत्वं तु गते विष्णो राक्षस्तस्य महात्मनः । २५

उवाच देवानाहूय स्वयंभूर्भगवानिदम् ॥ १ ॥

सत्यसंघस्य वीरस्य सर्वेषां नो हितेषिणः ।

विष्णोः सहायान्समरेऽसृजध्वं कामरूपिणः ॥ २ ॥

मायाविदश्च शूराश्च वायुवेगसमाञ्जवे ।

नयज्ञान्बुद्धिसपन्नान्विष्णुतुल्यपराक्रमान् ॥ ३ ॥

असह्यार्थानुपायज्ञान्दिव्यसहननान्वितान् ।

सर्वास्त्रगुणसपन्नानमृतप्राशनानिव ॥ ४ ॥

५ अप्सर सु च मुख्यासु गन्धर्वाणां तनूषु च ।

यक्षपन्नगकन्यासु तथा विद्याधरीषु च ॥ ५ ॥

किंनरीणां च गात्रेषु वानरीणां तनूषु च ।

सृजध्व हरिरूपेण पुत्रास्तुल्यपराक्रमान् ॥ ६ ॥

पूर्वमेव मया सृष्टो जाम्बवानृक्षपुंगव ।

१० जृम्भमाणस्य सहसा मम वक्रादजायत ॥ ७ ॥

ते तथोक्ता भगवता तत्प्रतिश्रुत्य शासनम् ।

जनयामासुरेव ते पुत्रान्वानररूपिण ॥ ८ ॥

देवा महर्षिगन्धर्वास्ताक्ष्या यक्षा यशस्विनः ।

चारणाश्च सुतान्वीरान्समृजुर्वनचारिण ॥ ९ ॥

१५ नागैर्किंपुरुषाश्चैव रसिद्धविद्याधरोरगा ।

बहवो जनयामासुर्दृष्टास्तत्र सहस्रशः ॥ १० ॥

वानरेन्द्र महेन्द्राभमिन्द्रो बालिनमात्मजम् ।

सुग्रीव जनयामास तपनस्तपता वर ॥ ११ ॥

बृहत्पतिस्त्वजनयत्तार नाम महाकपिम् ।

२० सर्ववानरमुख्यानां बुद्धिमन्तमनुत्तमम् ॥ १२ ॥

धनदस्य सुत श्रीमान्वानरो गन्धमादन ।

विश्वकर्मा त्वजनयन्नल नाम महाकपिम् ॥ १३ ॥

पावकस्य सुत श्रीमात्रीलोमिसदृशप्रभ ।

तेजसा यशसा वीर्यादत्यरिच्यत पावकम् ॥ १४ ॥

२५ रूपद्रविणसपन्नावधिनीं रूपसमतौ ।

मेन्द च द्विविदं चैव जनयामासतु स्वयम् ॥ १५ ॥

वरुणो जनयामास सुपेण नाम वानरम् ।

शरभ जनयामास पर्जन्यस्तु महाबल ॥ १६ ॥

मारुतस्यौरसः श्रीमान्हनुमान्नाम वानरः ।
 वज्रसंहननोपेतो वैनतेयसमो जवे ॥ १७ ॥
 ते मृष्टा बहुसाहस्रा दशग्रीववधेष्पुमिः ।
 अप्रमेयबला देवैर्वानराः कामरूपिणः ॥ १८ ॥
 ते गजाचलसंकाशाः सिंहसंहननौजसः ।
 ऋक्षवानरगोपुच्छाः क्षिप्रमेवाभिनिक्षिरे ॥ १९ ॥
 यस्य देवस्य यद्रूपं यद्वलं यः पराक्रमः ।
 तस्य तस्यैव सदृशः स स पुत्रो व्यजायत ॥ २० ॥
 गोलाङ्गुलीषु चोत्पन्नाः केचिदुन्नतविक्रमाः ।
 ऋक्षीषु च तथा जाता वानराः किन्नरीषु च ॥ २१ ॥
 शिलाप्रहरणाः सर्वे सर्वे पादपयांघ्रिनः ।
 उत्तदंष्ट्रायुधाः सर्वे सर्वे सर्वास्त्रकोविदाः ॥ २२ ॥
 वेचालयैषुः शैलेन्द्रान्मेदयेयुः स्थिरान्द्रुमान् ।
 शोमयेयुश्च वेगेन समुद्रं सरितां पतिम् ॥ २३ ॥
 तारयेयुः क्षितिं पद्मचामाप्रवेयुर्महार्णवान् ।
 रम्भस्तलं विशेष्युश्च गृहीयुरपि तोयदान् ॥ २४ ॥
 पृथीयुरपि मातङ्गान्मत्तान्प्रव्रजतो वने ।
 नर्दमानाश्च नादेन पातयेयुर्विहगमान् ॥ २५ ॥
 ईडिशानां प्रमूत्रानि हरीणां कामरूपिणाम् ।
 शर्तं शतसहस्राणि यूथपानां महात्मनाम् ॥ २६ ॥
 ते प्रधानाः प्रधानेषु यूथेषु हरियूथपाः ।
 बभूवुर्यूथपश्रेष्ठा वीराश्चाजनयन्हरिन् ॥ २७ ॥
 ऋक्षराजं तु तत्रान्ये उपतस्थुर्वनौकसः ।
 अतो नानाविधाञ्छैलान्काननानि च भेजिरे ॥ २८ ॥
 सूर्यगुप्तं च सुग्रीवं शक्रपुत्रं च बालिनम् ।
 भ्रातृगवुपतस्युस्ते सर्वे एव ह्यश्वराः ॥ २९ ॥
 ते तादृश्यैर्बलसंपन्नाः सर्वे युद्धविशारदाः ।
 विचिरन्तोर्दयन्मर्वान्सहव्याघ्रमहोरमान् ॥ ३० ॥

10

15

20

तांश्च सर्वान्महाबाहुर्बाली विपुलविक्रमः ।

जुगोप भुजवीर्येण ऋक्षगोपुच्छवानरान् ॥ ३१ ॥

तौरिय पृथिवी शूरैः सपर्वतवनार्णवा ।

कीर्णा विविधसंस्थानैर्नानाव्यञ्जनलक्षणैः ॥ ३२ ॥

5

तैर्मैघवृन्दाचलतुल्यकायै-

र्महाबलैर्वानरयुपपालैः ।

बभूव भूर्भामिशरीररूपैः

समावृता रामसहायहेतोः ॥ ३३ ॥

इति बालकाण्डे धानरोत्पत्तिर्नाम षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

10

समाप्ते तु क्रतौ तस्मिन्वाजिमेघे महात्मनः ।

हविर्भागानवाप्येष्टाक्षमुर्देवा यथागतम् ॥ १ ॥

ऋषयश्च महात्मानः प्रतिजग्मुः सुपूजिताः ।

राजानश्चैव ये तत्र क्रतावासन्ममागताः ॥ २ ॥

15

तदार्त्ता ताननुज्ञातुं सर्वानेव प्रचक्रमे ।

प्रीतिपुक्तेन मनसा राजा दशरथस्तदा ॥ ३ ॥

त्वं त्वं राष्ट्रं यथाकामं गच्छन्तु मनुजाधिपाः ।

प्रीतोहमस्मि भद्र वः स्वस्ति प्राप्नुवन् मा चिरम् ॥ ४ ॥

सर्वे भवन्तः पश्यन्तु कार्यं विषयरक्षणम् ।

20

भ्रष्टो हि विषयाद्राजा मृतकल्पः प्रदृश्यते ॥ ५ ॥

तस्मात्स्वविषये रक्षा कर्तव्या भूतिमिच्छता ।

यज्ञैर्नावाप्यते स्वर्गो रक्षणात्प्राप्यते यथा ॥ ६ ॥

यथा हि पुरुषः कुर्याच्छरीरे यत्नमुत्तमम् ।

वसनाद्यैरुपायैस्तु तथा राज्ये नृगाधिपः ॥ ७ ॥

25

अनागतविधानं च कर्तव्यं विषये नृपैः ।

आगमश्चापि कर्तव्यो यथा दोषो न जायते ॥ ८ ॥

एवं समादिशद्राज्ञो राजा श्रुत्वा च तन्मृषाः ।

अन्योन्यं सविदं कृत्वा प्रयाताः सर्वतो दिशः ॥ ९ ॥

समाप्तदोषानियमः पत्नीगणसमन्वितः ।

संपददृष्टमना भूत्वा राजा दशरथस्तदा ॥ १० ॥

गतेषु पार्थिवेन्द्रेषु समुत्पन्नजवाहनः ।

प्रविवेश पुरीं श्रीमान्पुरस्कृत्य द्विजोत्तमान् ॥ ११ ॥

ततः कालस्य महत ऋष्यशृङ्गः सुपूजितः ।

प्रययौ शान्तया सार्धं द्वादशेऽथ कृतात्मभिः ॥ १२ ॥

अन्वीयमानो राज्ञा वै सानुयात्रेण धीमता ।

वसिष्ठेन च धीरेण तथा पौरजनेन च ॥ १३ ॥

यानेन महता शान्ता कम्बलावततेन च ।

गोभिः श्वेतैः प्रयुक्तेन प्रेष्यवर्गान्वितेन च ॥ १४ ॥

संगृह्य धनं सुबहुं मणिरत्नमजाविकम् ।

विविधैश्चाप्यलङ्कारैर्मूषिता श्रीरिवापरा ॥ १५ ॥

मुदा परमयोपेता प्रययौ वरवर्णिनीम् ।

भर्तारमनुसंरक्ता पौलोमीव पुरंदरम् ॥ १६ ॥

उपित्वा सुखवासं सा सर्वकामैः सुपूजिता ।

मानिता क्षातिभिश्चापि तथा स्त्रीभिश्च सर्वशः ॥ १७ ॥

श्राविता वनवासं च भर्त्रा सा तु शुभानना ।

तमेव मन्यते साधु तथापि सुखिता सती ॥ १८ ॥

सान्तःपुरो नृपश्चापि सोन्वगच्छन्महाव्रतम् ।

ऋषिपुत्रं महामार्गं शान्तां चैवात्मनां शुभाम् ॥ १९ ॥

ऋषिपुत्रस्य वचनात्ततो वासे प्रकल्पिते ।

सुखवासाः स्म गच्छन्ति सर्वकामैः सुपूजिताः ॥ २० ॥

ततोभिगम्य राजानमृषिपुत्रः प्रतापवान् ।

समनुज्ञापयामास निवर्ततु भवानिति ॥ २१ ॥

ऋषिपुत्रवचः श्रुत्वा राजा सान्तःपुरस्तदा ।

उच्चैः प्ररुदितस्तत्र वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २२ ॥

कौशल्यां च सुमित्रां च कैकेयीं च यशस्विनीम् ।

सर्वाः सुदृष्टां कुरत शान्तां दुर्लभदर्शनाम् ॥ २३ ॥

तत आलिङ्ग्य ताः सर्वाः शान्तां वाप्पाविलेसणाः ।

ऊचुः स्वस्त्ययनान्यस्य सभार्यस्य द्विजस्य ता ॥ २४ ॥

वायुश्चाग्निश्च सोमश्च एधिवी सरितो दिशः ।

वने रक्षन्तु सततं त्वां भर्तृव्रतचारिणीम् ॥ २५ ॥

५ श्वशुरः पूजनीयस्ते स हि मान्यो विशेषतः ।

पूजाभिरनुकूलाभिरग्निशुश्रूषणादिभिः ॥ २६ ॥

भर्ता च पूजनीयस्ते सर्वावस्थास्वनिन्दिते ।

प्रियवादेन रहसि भर्ता स्त्रीणां हि दैवतम् ॥ २७ ॥

प्रेषयिष्यति राजा तु कुशलार्थं तवानघे ।

१० ब्राह्मणान्नित्यशः पुत्रि मोत्सुका भूः कदाचन ॥ २८ ॥

एवं शान्तां समाश्वास्य मूर्ध्युपाधाय चासकृद् ।

न्यवर्तन्त ततः सर्वाः स्त्रियो राज्ञा प्रचोदिताः ॥ २९ ॥

प्रदक्षिणं द्विजश्रेष्ठं कृत्वा राजा स वीर्यवान् ।

व्यादिशत्सैनिकान्कांश्चिदप्यशृङ्गाय धीमते ॥ ३० ॥

१५ अभिवाद्य स राजानमुवाच द्विजसत्तमः ।

स्वस्ति तेस्तु महाराज धर्मेणाराधय प्रजाः ॥ ३१ ॥

एवमुक्त्वा स राजानं ययावृषिसुतस्तदा ।

तं यान्तमनुवव्राज स्थितो निश्चलचक्षुषा ॥ ३२ ॥

अदृश्यस्तु यदा विप्रस्तदा राजा न्यवर्तत ।

२० मनस्तस्मिन्समाधाय स्नेहभावसमन्वित ॥ ३३ ॥

प्रविष्टः स्वपुरीं राजा नागरैश्चाभिनन्दितः ।

न्यवसत्तत्र मुदितः पुत्रजन्मप्रतीक्षकः ॥ ३४ ॥

ऋष्यशृङ्गोपि तेजस्वी प्रययौ क्रमशस्तदा ।

लोमपादस्य नगरीं चम्पां चम्पकमालिनीम् ॥ ३५ ॥

२५ श्रुत्वैव लोमपादोपि तमायान्तमृषिं तदा ।

सब्राह्मणः सहामात्यः प्रत्युद्गम्य तमब्रवीत् ॥ ३६ ॥

सागतं ते द्विजश्रेष्ठ दिष्टञ्चासि कुशली प्रभो ।

इहागतो महापाग समार्यः सपरिच्छदः ॥ ३७ ॥ *

पिता ते कुशली ब्रह्मन्प्राहिणोन्नित्यश्व सः ।

कुशलार्थं तव विभो समार्यस्य विशेषतः ॥ ३८ ॥

सलंकृतं च नगरं कारयामास बुद्धिमान् ।

पूनायमृष्यशृङ्गस्य राजा दृष्टेन चेतसा ॥ ३९ ॥

ऋष्यशृङ्गः प्रदृष्टस्तु सह राज्ञा पुरोत्तमम् ।

पुरोहितं पुरस्कृत्य पूजितः प्रविवेश ॥ ४० ॥

एवं स न्यवसत्तत्र द्विजपुत्रः प्रतापवान् ।

राज्ञा सान्तःपुरेणैव पूज्यमानो यथाक्रमम् ॥ ४१ ॥

इति बालकाण्डे ऋष्यशृङ्गप्रतिगमनं नाम सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

10

ऋष्यशृङ्गे तु संप्राप्ते राजा ब्राह्मणमब्रवीत् ।

ऋषेर्गच्छ समीपं त्वं निवेद्य च सुव्रतम् ॥ १ ॥

आगतं परमोदारमृष्यशृङ्गं दुरासदम् ।

ऋषये सुव्रताय त्वं काश्यपायात्मसंभवम् ॥ २ ॥

अभिवाद्यैव शिरसा मत्कुले द्विजसत्तमम् ।

15

प्रसादय सुतार्य मे समारब्धं ययात्मना ॥ ३ ॥

श्रुत्वेव राज्ञो वचनं तदा स द्विजसत्तमः ।

जगाम तत्र यत्रासौ वर्तते काश्यपात्मजः ॥ ४ ॥

प्रसाद्य च द्विजश्रेष्ठं शिरसामिप्रणम्य च ।

अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं राज्ञा यदभिचोदितम् ॥ ५ ॥

20

पुत्रस्ते समनुप्राप्तौ यज्ञं कृत्वा महायशाः ।

राज्ञो दशरथस्येव श्वशुरस्य महात्मनः ॥ ६ ॥

श्रुत्वा तु वचनं तस्य द्विजस्य सुमहायशाः ।

गमने मतिमावत्त पुत्रस्यानयने तदा ॥ ७ ॥

स हि शिष्यवृत्तस्तत्र प्रयातो द्विजसत्तमः ।

25

संपूज्यमानो घर्मात्मा ग्रामेर्घोषैश्च सर्वशः ॥ ८ ॥

भक्ष्यभोज्यमुपादाय नरास्तं समुपागमन् ।

ऋषुः प्रणम्य शिरसा किं मुने करवामहे ॥ ९ ॥

तानब्रवीत्स विप्रेन्द्रः सर्वानेव समागतान् ।

किमर्थं क्रियते पूजा श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १० ॥

तत ऊचुर्महात्मानं संवेधी ते नराधिपः ।

तस्याज्ञा क्रियते ब्रह्मन्व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ११ ॥

५ श्रुत्वा तेषां तु वचनं मनःप्रहादनं शुभम् ।

प्रसादमकरोद्राज्ञः सहामात्यपुरस्य सः ॥ १२ ॥

विभाण्डकवचः श्रुत्वा किंकरा दृष्टमानसाः ।

त्वरिता जम्पुराख्यातुं राज्ञः प्रियनिवेदिनः ॥ १३ ॥

तच्छ्रुत्वा वचनं तेषां प्रत्युद्गम्य नराधिपः ।

१० पुरोहितेन सहितः प्रगृह्यार्घ्यं समाद्रवत् ॥ १४ ॥

दृष्ट्वा तु मुनिशार्दूलो प्रणम्य च पुनः पुनः ।

अब्रवीद्वाजशार्दूलो विभाण्डकमिदं वचः ।

अद्य मे सफलं जन्म दर्शनात्तव सुव्रत ॥ १५ ॥

तथेति च स राजानमुवाच द्विजसत्तमः ।

१५ मा भूद्वयं ते राजेन्द्र प्रसन्नोऽस्मि तवानघ ॥ १६ ॥

ततः प्रदृष्टो नृपतिः पुरस्कृत्य द्विजोत्तमम् ।

प्राविशन्नगरीं श्रीमार्णवितः सर्वमङ्गलैः ॥ १७ ॥

अभिवाद्य पुनश्चैव न्यायतः प्रतिपूज्य च ।

तरुणः प्राञ्जलयः सर्वे समासाद्य द्विजोत्तमम् ॥ १८ ॥

२० ततः शान्तां पुरस्कृत्य ताः स्त्रियः ममलंकृताम् ।

न्यवेदयन्त विप्राय स्नुषेयं तव मानन्द ॥ १९ ॥

प्रतिगृह्य स तां शान्तां समालिङ्ग्य ह धर्मविन् ।

अङ्गे निवेश्य तदा विस्मयं परमं गतः ॥ २० ॥

द्विजोत्सङ्गात्समुत्थाय साभिवाद्य तदा द्विजम् ।

२५ आविशत्प्राञ्जलिर्भूत्वा श्वशुरस्य समीपतः ॥ २१ ॥

प्रायश्चित्तं च कृतवान्पुत्रस्य द्विजसत्तमः ।

महर्षिभिः पूज्यमानः ससुतश्च वनं ययौ ॥ २२ ॥

इति बालकाण्डे ऋष्यशृङ्गवनगमनं नामाष्टादशः सर्गः ॥ १८

ततो यज्ञे समाप्ते तु ऋतूनां षट्समस्त्ययुः ।
 ततश्च द्वादशे मासे चैत्रे नावमिके विधी ॥ १ ॥
 नक्षत्रे दितिदेवत्ये स्वोच्चसंस्थेषु पञ्चमु ।
 ग्रहेषु कर्कटे लग्ने वाक्पताविन्दुना सह ॥ २ ॥
 प्रोक्ष्यमाने जगन्नाथं सर्वलोकनमस्कृतम् ।
 कौशल्याजनयद्रामं दिव्यलक्षणसंयुतम् ॥ ३ ॥
 कौशल्या शुशुभे तेन पुत्रेणामितेनसा ।
 यथाधिपेन देवानामदितिर्वज्रपाणिना ॥ ४ ॥
 भवाय स हि लोकानां रावणस्य वधाय च ।
 विष्णोर्वीर्यवर्धनो जज्ञे रामो राजविलोचनः ॥ ५ ॥
 भरतो नाम कैकेय्यां जज्ञे सत्यपराक्रमः ।
 साक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागः सर्वैः समुदितो गुणैः ॥ ६ ॥
 अथ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्राजनयत्सुतौ ।
 दृढभक्ती महोत्साहौ विष्णोरर्धसमन्वितौ ॥ ७ ॥
 पुण्ये जातस्तु भरतो मीनलग्ने प्रसन्नधीः ।
 सौम्यं जातौ तु सौमित्रौ कुलीरेभ्युदिते रवौ ॥ ८ ॥
 राज्ञः पुत्रा महात्मानश्चत्वारो जज्ञिरे पृथक् ।
 गुणवन्तोनुरुपाश्च रुच्याः प्रोष्ठपदोपमाः ॥ ९ ॥
 जगुः कलं च गन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ।
 देवद्वन्द्वमयो नेदुः पुष्पवृष्टिश्च खात्पतत् ॥ १० ॥
 उत्सवश्च महानासीदयोध्यायां जनाकुलः ।
 रथ्याश्च जनसंवाचां नटनर्तकसंकुलाः ॥ ११ ॥
 गायनैश्च विराडिण्यो वादनैश्च तथापरैः ।
 विरेजुर्विपुलास्तत्र सर्वरत्नसमन्विताः ॥ १२ ॥
 प्रदेयांश्च ददौ राजा सूतमागधवान्दिनाम् ।
 ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तं गोधनानि सहस्रशः ।
 अतीत्यैकादशाहं तु नामकर्म तथाकरोत् ॥ १३ ॥
 ज्येष्ठं रामम् महात्मानं भरतं कैकेयीसुतम् ।

5

10

15

20

25

सौमित्रि लक्ष्मणमिति शत्रुघ्नमपरं तथा ।
 वसिष्ठः परमप्रीतो नामानि कृतवांस्तदा ॥ १४ ॥
 तेषां केतुरिव ज्येष्ठो रामो रतिकरः पितुः ।
 बभूव भूयो भूतानां स्वयंभूरिव संमतः ॥ १५ ॥
 सर्वे वेदाविदः शूराः सर्वे लोकहिते रताः ।
 सर्वे ज्ञानोपसंपन्नाः सर्वे समुदिता गुणैः ॥ १६ ॥
 तेषामपि महातेजा रामः सत्यपराक्रमः ।
 इष्टः सर्वस्य लोकस्य शशाङ्क इव निर्मलः ॥ १७ ॥
 गजस्कन्धेश्वरश्चैव च रथ्यचर्यासु संमतः ।
 धनुर्वेदे च निरतः पितुः शुश्रूषणे रतः ॥ १८ ॥
 बाह्याः प्रभृति मुक्तिग्धो लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्धनः ।
 रामस्य लोकरामस्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य नित्यशः ॥ १९ ॥
 सर्वप्रियकरस्तस्य रामस्यापि शरीरतः ।
 लक्ष्मणो लक्ष्मिसंपन्नो बहिःप्राण इवापरः ॥ २० ॥
 न च तेन विना निद्रां लभते पुरुषोत्तमः ।
 मिष्टमन्नमुपानीतमश्नाति न हि ते विना ॥ २१ ॥
 यदा हि हयमारूढो मृगयां याति राघवः ।
 अथैनं पृष्ठतोभ्येति सधनुः परिपालयन् ॥ २२ ॥
 भरतस्यापि शत्रुघ्नो रामस्येव हि लक्ष्मणः ।
 प्राणैः प्रियतरो भ्राता तस्यापि स तथामवतु ॥ २३ ॥
 ते ख्यातयशसः सर्वे परस्परहिते रताः ।
 तुष्टिमुत्पादयांचक्रुः पितुर्विनयपौरुषैः ॥ २४ ॥
 स चतुर्भिर्महाभागैः पुत्रैर्दशरथो नृपः ।
 लोकपालैरिव बभौ वृतः साक्षात्प्रजापतिः ॥ २५ ॥

इति बालकाण्डे दशरथपुत्रजन्म नामैकोनविंशः सर्गः ॥ १५ ॥

अथ राजा दशरथस्तेषां दारक्रियां प्रति ।

चिन्तयामास धर्मात्मा सोपाध्यायः सवान्धवः ॥ १५ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु विश्वामित्र इति श्रुतः ।
 महर्षिरभ्यगाद्ब्रह्ममयोध्यायां नराधिपम् ॥ २ ॥
 तस्य यज्ञो हि रसोमिस्तदा विदुल्लुपे किञ्च ।
 मायावीर्यत्रलोन्मत्तैर्धर्मकामस्य धीमतः ॥ ३ ॥
 रक्षार्थं तस्य यज्ञस्य द्रष्टुमैच्छत्स पार्थिवम् । 5
 न हि शक्नोत्यविज्ञेन समाप्तुं ॥ मुनिः क्रतुम् ॥ ४ ॥
 स राज्ञो दर्शनाकाङ्क्षी द्वाराध्यसानुवाच ह ।
 राज्ञ आवेदयध्वं मां संमार्तं गाधिनः मुतम् ॥ ५ ॥
 नस्य ते वचनं श्रुत्वा राज्ञो वेश्म मद्बुधुः ।
 संभ्रान्तमनसः सर्वे तेन वाक्येन चोदिताः ॥ ६ ॥ 10
 ने गत्वा राजनमवनं विश्वामित्रं महामुनिम् ।
 प्राप्तमावेदयामासुर्नृपाय प्रणताः स्थिताः ॥ ७ ॥
 ततो राजा दशरथः सामात्यः सपुरोहितः ।
 मत्पुत्रयौ मुनिं ब्रह्म ब्रह्माणमिव वासवः ॥ ८ ॥
 स दृष्ट्वा ज्वलितं दीप्त्या तापसं शंसितव्रतम् । 15
 महष्टवदनो राजा ततोर्ध्वमुपहारयत् ॥ ९ ॥
 स राज्ञः प्रतिगृह्यार्धं शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।
 कुशलानामयं प्रीतः प्रपच्छ वसुधाधिपम् ॥ १० ॥
 पुरे कोपे जनपदे बान्धवेषु मुदत्सु च ।
 कुशलं कौशिको राज्ञः पर्यगृच्छत्सुधार्मिकः ॥ ११ ॥ 20
 अपि ते संनताः सर्वे सामन्ता रिपवो मिताः ।
 देवं च मानुषं चैव कर्म ते साध्वनुष्ठितम् ॥ १२ ॥
 वासिष्ठं च समागम्य प्रहसन्मुनिपुंगवः ।
 यथर्हि चार्थयित्वैनं प्रपच्छानामयं तदा ॥ १३ ॥ च
 ते सर्वे दृष्टमनसस्तस्य राज्ञो निवेशनम् । 25
 विविशुः सहितास्तेन निषेदुश्च यथार्हतः ॥ १४ ॥
 अथ दृष्टमना राजा विश्वामित्रं महामुनिम् ।
 उवाच परमोदारो दृष्टस्त्वमभिपूजयन् ॥ १५ ॥

यथामृतस्य संप्राप्तिर्यथा वर्षमनूदके ।

यथा सदृशदारेषु पुत्रजन्माप्रजस्य वै ॥ १६ ॥

प्रणष्टस्य यथा लाभो यथा हर्षमहोदयः ।

तथैवार्गमनं मन्ये स्वागतं ते महामुने ॥ १७ ॥

५ कस्तेभिलपितः कामः किं करोमि प्रशावि माम् ।

पात्रभूतोसि मे ब्रह्मन्दिष्ट्या प्राप्तोसि मानद ॥ १८ ॥

अद्य मे सकलं जन्म जीवितं च सुजीवितम् ।

यस्माद्विप्रेन्द्रमद्राक्षं सुप्रमाता निशा मम ॥ १९ ॥

पूर्वं राजर्षिशब्देन तपसा द्योतितप्रभः ।

१० ब्रह्मर्षित्वमनुप्राप्तः पूज्योसि बहुधा मया ॥ २० ॥

तदद्भुतमिदं विप्र पवित्रं परमं मम ।

शुभक्षेत्रगतश्चाहं तव संदर्शनात्प्रभो ॥ २१ ॥

ब्रूहि यत्प्रार्थितं तुभ्यं कार्यमागमनं प्रति ।

इच्छाम्यनुगृहीतोहं त्वदर्थपरिवृद्धये ॥ २२ ॥

१५ कार्यस्य न विमशी च गन्तुमर्हसि सुव्रत ।

कर्ता चाहमशेषेण दैवतं हि भवान्मम ॥ २३ ॥

इदमतिमधुरं निशम्य वाक्यं

श्रुतिमुखमात्मवता विनीतमुक्तम् ।

प्रथितगुणयशा गुणे निविष्टो

२० मुनिवृषभः परमं जगाम हर्षम् ॥ २४ ॥

इति बालकाण्डे विश्वामित्रागमनं नाम विंशः सर्गः ॥ २० ॥

तच्छ्रुत्वा राजर्षिहस्य वाक्यमद्भुतविस्तरम् ।

दृष्टरोमा महातेजा विश्वामित्रोऽप्यमापत ॥ १ ॥

२५ सदृशं गजशार्दूल त्वयैतद्वाक्यमोरितम् ।

महावंशाप्रसूतस्य वसिष्ठव्यपदेशिनः ॥ २ ॥

यस्तु मेभिमतः कामस्त्वत्त प्राप्त इतीप्सितः ।

यदुद्दिश्यागतश्चास्मि कार्यं तच्छ्रूयतामिति ॥ ३ ॥

अहं नियममातिष्ठे विध्यर्थं पुरुषर्षभ ।*

तस्य विघ्नकरो ह्यौ तु राक्षसौ कामरूपिणौ ॥ ४ ॥

व्रते तु बहुशस्तीर्णे समाप्त्यां राक्षसाधमौ ।

तौ मांसरुचिरीचेन वेदीं तामग्न्यवर्षताम् ॥ ५ ॥

अवधूते तथाभूते तस्मिन्नियमनिश्चये ।

कृतश्रमो निरुत्साहस्तस्माद्देशादपक्रमे ॥ ६ ॥

न च मे क्रोधमुत्सृष्टुं बुद्धिर्मवति पार्थिव ।

तपामूता हि सा चर्या न शापस्तत्र युज्यते ॥ ७ ॥

त्वत्प्रसादादविघ्नेन प्रापयेयं क्रियाफलम् ।

पातुमर्हसि मामर्तं शरणार्थिनमागतम् ॥ ८ ॥

स्वपुत्रं राजशार्दूलं रामं सत्यपराक्रमम् ।

काकपक्षधरं वीरं ज्येष्ठं मे दातुमर्हसि ॥ ९ ॥

शक्तो ह्येष मया गुप्तो दिव्येन स्वेन तेजसा ।

राक्षसा ये विकर्तारस्तेषामपि विनाशने ॥ १० ॥

श्रेयश्चास्मै प्रदास्यामि बहुरूपं न संशयः ।

त्रयाणामपि लोकानां येन ह्यर्थाति गमिष्यति ॥ ११ ॥

न च तौ राममासाद्य शक्तौ स्यातुं कथंचन ।

न च तौ राघवादन्यो हन्तुमुत्सहते पुमान् ॥ १२ ॥

वीर्योत्तिक्तो हि तौ पापौ कालपाशवशं मृतौ ।

रामस्य नरशार्दूलं न पर्याप्ति महात्मनः ॥ १३ ॥

न च पुत्रगतं स्नेहं कर्तुमर्हसि पार्थिव ।

5

10

15

20

दशरात्रेण मे यज्ञो भविता यत्र राक्षसौ ।

हन्तव्यौ नव पुत्रेण रामेणाद्भुतकर्मणा ॥ १८ ॥

नात्येति कालो यज्ञस्य यथायं मम राघव ।

तथा कुरुष्व भद्रं ते मा च शोके मनः कृथाः ॥ १९ ॥

5 इत्येवमुक्त्वा धर्मात्मा धर्मार्थसहितं वचः ।

विरराम महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ २० ॥

स तन्निशम्य राजेन्द्रो विश्वामित्रवचः शुभम् ।

शोकेन महताविष्टश्चाल च मुमोह च ॥ २१ ॥

इति बालकाण्डे विश्वामित्रवास्यं नामैकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

10

तच्छ्रुत्वा व्यथितो राजा विश्वामित्रस्य भाषितम् ।

मुहूर्तमिव नि संज्ञं संज्ञावानिदमवधीत् ॥ १ ॥

ऊनपोडशवर्षोऽयं रामो राजीवलोचनः ।

न युद्धयोग्यतामस्य पश्यामि सह राक्षसैः ॥ २ ॥

15 इयमक्षौहिणी सेना यस्याहं पतिरीश्वरः ।

अनया सहितो गत्वा योद्धाहं तेर्निशाचरैः ॥ ३ ॥

इमे शूराश्च विक्रान्ता भृत्या मेस्त्रविशारदाः ।

योग्या रक्षोगणैर्योद्धुं न रामं नेतुमर्हसि ॥ ४ ॥

अहमेव धनुष्पाणिर्गोप्ता समरमूर्धनि ।

20 यावत्प्राणान्धरिष्यामि तावद्योत्स्ये निशाचरैः ॥ ५ ॥

निर्विघ्ना व्रतचर्या सा भविष्यति सुरक्षिता ।

अहं तत्र गमिष्यामि न रामं नेतुमर्हसि ॥ ६ ॥

बालो हाकृतविद्यश्च न च वेत्ति बलबलम् ।

न चासौ रक्षसां योग्यः कूटयुद्धा हि राक्षसाः ॥ ७ ॥

25 त्रिप्रयुक्तो हि रामेण मुहूर्तमपि नोत्सहे ।

जीवितुं मुनिशार्दूल न रामं नेतुमर्हसि ॥ ८ ॥

नववर्षसहस्राणि मम जातस्य सांप्रतम् ।

वृद्धेनोत्पादिताः पुत्रा मया धैते कथंचन ॥ ९ ॥

चतुर्णामात्मजानां हि प्रीतिः पारमिका मम ।

ज्येष्ठे धर्मप्रधाने च न रामं नेतुमर्हसि ॥ १० ॥

अवश्यं यदि नेतव्यो रामो वै स त्वया मुने ।

चतुरङ्गवर्णेपेतस्ततो यातु मया सह ॥ ११ ॥

किंवोर्या राक्षसास्ते च कस्य पुत्राश्च के च ते ।

कथंप्रमाणाः के चेतान् रक्षन्ति मृनिपुंगव ॥ १२ ॥

कथं च प्रतिकर्तव्यं तेषां रामेण रक्षमाम् ।

मामकैर्वा बलेर्ब्रह्मन्मया वा कूटयोधिनाम् ॥ १३ ॥

सर्वं मे शंस भगवन्कथं तेषां मया रणे ।

स्यातव्यं दुष्टमावानां वीर्योत्सिका हि राक्षसाः ॥ १४ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रोऽप्यभाषत ।

पौलस्त्यवंशप्रभवं रावणो नाम राक्षसः ॥ १५ ॥

स ब्रह्मणा दत्तवरस्त्रैलोक्यं चाघते भृशम् ।

महाबलो महावीर्यो राक्षसेर्बहुभिर्वृतः ॥ १६ ॥

श्रूयते च महाराज रावणो राक्षसाधिपः ।

पुत्रो विश्रवसः क्रूरो भ्राता वैश्रवणस्य च ॥ १७ ॥

तेन संचोदितो तौ तु राक्षसौ च महाबलौ ।

मारीचश्च सुबाहुश्च यज्ञविघ्नं करिष्यतः ॥ १८ ॥

इत्युक्तो मुनिना तेन राजोवाच मुनिं तदा ।

नहि शक्नोस्मि संग्रामे स्थातुं तस्य दुरात्मनः ॥ १९ ॥

स त्वं प्रसादं धर्मज्ञं कुरुष्व मम पुत्रके ।

मम वैवाल्पभाग्यस्य दैवतं हि भवान्गुरुः ॥ २० ॥

देवदानवगन्धर्वा यक्षाः पतंगपद्मगाः ।

न शक्ता रावणं स्मोदुं किं पुनर्मानवा युधि ॥ २१ ॥

स हि वीर्यवतां वीर्यमादत्त इति नः श्रुतम् ।

तेन चाहं न शक्नोस्मि संयोदुं तस्य वा श्रेष्ठः ॥ २२ ॥

कथमप्यमरमृत्युं संग्रामाणामकीदिशुम् ।

बालं मे तनयं ब्रह्मन्नेव दास्यामि पुत्रकम् ॥ २३ ॥

अथ कालोपमौ युद्धे मुतौ मुन्दोपमुन्दयोः ।

यज्ञविघ्नकरो तौ ते नैव दास्यामि पुत्रकम् ॥ २४ ॥

मारीचश्च मुबाहुश्च वीर्यवन्तौ सुशिक्षितौ ।

तयोरन्यतरेणाहं योद्धा स्यां समुद्धरणः ॥ २५ ॥

इति बालकाण्डे दशरथवाक्यं नाम द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य स्नेहपर्याकुलाक्षरम् ।

समन्युः कौशिको वाक्यं प्रत्युवाच महीश्वरम् ॥ १ ॥

पूर्वं करिष्ये इत्युक्त्वा प्रतिज्ञां हातुमिच्छसि ।

राघवाणामयुक्तोऽयं सत्यधर्मविपर्ययः ॥ २ ॥

यद्येतत्ते क्षमं राजन्ममिष्यामि यथागतम् ।

मिथ्याप्रतिज्ञः काकुत्स्थ मुखी भव सुतैः सह ॥ ३ ॥

तस्य रोपपरीतस्य विश्वामित्रस्य धीमतः ।

चचाल वसुधा कृत्स्ना विवेश च भयं मुरान् ॥ ४ ॥

त्रस्तरूपं तु विज्ञाय जगत्सर्वं महानृपिः ।

नृपतिं सुव्रतो धीरो वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५ ॥

इत्वाकूणां कुले जातः साक्षाद्धर्म इवापरः ।

धृतिमान्सुव्रतः श्रीमान्न धर्मं हातुमर्हसि ॥ ६ ॥

त्रिषु लोकेषु विख्यातो धर्मात्मा इति राघव ।

स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व नाधर्मं वोदुमर्हसि ॥ ७ ॥

संश्रुत्यैव करिष्यामीत्यकुर्वाणस्य राघव ।

इष्टापूर्तवधो भूयात्तस्माद्रामं विसर्जये ॥ ८ ॥

कृतास्त्रमकृतास्त्रं वा नैनं शक्यन्ति राक्षसाः ।

गुप्तं कुशिकपुत्रेण प्रधर्षयितुमाहवे ॥ ९ ॥

एष विग्रहवान्धर्म एष वीर्यवतां वरः ।

एष बुध्याधिको लोके तपसश्च परायणम् ॥ १० ॥

दिव्यान्यस्त्राण्यशेषाणि वैदेय कुशिकात्मजः ।

देवाश्च न विदुर्यानि कुतोऽन्ये भुवि मानवाः ॥ ११ ॥

दत्तान्यस्मै रुशंश्वेन दिव्यान्यस्त्राण्यशेषतः ।
 महीं पालयते पूर्वं प्रीतेनामिततेभृता ॥ १२ ॥
 तेपि पुत्राः रुशंश्वस्य प्रजापतिमुतासुताः ।
 नैकरूपा महावीर्या द्रीप्तिमन्तो जयावहाः ॥ १३ ॥
 जया च विजया चैव दक्षकन्ये सुमध्यमे ।
 ते सुवातेस्त्रशस्त्राणि शतं परममास्वरम् ॥ १४ ॥
 पञ्चाशतं सुतांछेमे जया नाम परान्पुरा ।
 वधायासुरसैन्यानामप्रमेयानरूपिणः ॥ १५ ॥
 विजयाननपक्षापि पुत्रान्पञ्चाशतं पुनः ।
 संहारात्ताम दुर्धर्षान्दुराक्रमान्वलीयसः ॥ १६ ॥
 तानि चास्त्राणि वस्येष यथावत्कुशिकात्मनः ।
 अपूर्वाणां च जनने शक्तो भूयश्च धर्मवित् ॥ १७ ॥
 तानि दास्यत्यशेषेण रामायेष महामुनिः ।
 यैरस्त्रैस्तानि रक्षांसि रामो जेप्यत्यसंशयम् ॥ १८ ॥
 अनुग्रहार्थं रामस्य प्रजानामपि चात्मनः ।
 न रामगमने राजन्विचारयितुमर्हसि ॥ १९ ॥

इति बालकाण्डे वसिष्ठयाक्यं नाम त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

तथा वसिष्ठे ब्रुवति राजा दशरथः स्वयम् ।
 महष्टवदनो राममाजुहाव सलक्ष्मणम् ॥ १ ॥
 कृतस्वस्त्ययनं मात्रा मित्रा दशरथेन च ।
 पुरोधसा वसिष्ठेन मङ्गलैरभिमन्त्रितम् ॥ २ ॥
 स्नेहान्मूर्धन्युपाग्राय राजा दशरथः सुतम् ।
 ददौ कुशिकपुत्राय लक्ष्मणानुचरं तदा ॥ ३ ॥
 ततो वायुः मुखस्पर्शो नीरजस्को बवौ शुचिः ।
 विश्वामित्रमर्तं दृष्ट्वा रामं राजीवलोचनम् ॥ ४ ॥
 पपात पुष्पवृष्टिः खाद्रीतनृत्यं च शुश्रुवे ।
 शङ्खद्वन्दुमिनिर्घोषः प्रयाते रघुनन्दने ॥ ५ ॥

विश्वामित्रो यथावग्रे ततो रामो महायशः ।

काकपक्षधरो घन्वी तं च सौमित्रिरन्वयात् ॥ ६ ॥

विश्वामित्रगतं रामं दृष्ट्वा देवाः सवासवाः ।

प्रहर्षमतुलं प्राप्ता दशग्रीववधैषिणः ॥ ७ ॥

5 विश्वामित्रं महात्मानं तावुभौ रामलक्ष्मणौ ।

तदानुजग्मतुर्वीरौ ययेन्द्रं देवमश्विनौ ॥ ८ ॥

बद्धगोधाङ्गुलित्राणौ खड्गतूणघनुर्धरौ ।

तदानुजग्मतुः स्थाणुं कुमाराविव पावकी ॥ ९ ॥

अध्यर्घ्ययोजनं गत्वा सरय्वा दक्षिणे तटे ।

10 रामेति मधुरां वार्णां विश्वामित्रोभ्यमापत ॥ १० ॥

वत्स राम जलं तावद्विधिवत्प्रष्टुमर्हसि ।

उपदेक्ष्यामि ते श्रेयो मा भूत्कालस्य पर्ययः ॥ ११ ॥

मन्त्रग्रामं गृहाण त्वं बलामतिबलं तथा ।

न श्रमो न जरा वा ते भविता नाङ्गवैरुतम् ॥ १२ ॥

15 न च सुप्तं प्रमत्तं वा घर्षयिष्यन्ति नैर्ऋताः ।

न बाहोः सदृशो वीर्ये पृथिव्यामस्ति कश्चन ॥ १३ ॥

त्रिषु लोकेषु वै राम न भवेत्सदृशस्तव ।

बलप्रतिबलं चैवं पठतस्तव राघव ॥ १४ ॥

न सौभाग्ये न दाक्षिण्ये न ज्ञाने बुद्धिनिश्चये ।

20 नोत्तरे प्रतिवक्तव्ये समो लोके तवानघ ॥ १५ ॥

एतद्विद्याद्वयं प्राप्य यशश्चाव्ययमाप्स्यसि ।

बला चातिबला चैव ज्ञानविज्ञानभातरौ ॥ १६ ॥

सुत्पिपासे न ते राम भविष्यते न संशयः ।

सारतां त्रिषु लोकेषु गमिष्यसि च राघव ॥ १७ ॥

25 पितामहमुते ह्येते विद्ये तेजःसमन्विते ।

पात्रं त्वमासि काकुत्स्थ विद्ययोर्ग्रहणेनयोः ॥ १८ ॥

स्वभावजैर्गुणैर्दिव्यैः कामैरप्यतुलैर्युतः ।

भूयस्तव गुणोत्कर्षमेतं विद्ये करिष्यतः ॥ १९ ॥

ततो रामो जलं स्पृष्ट्वा प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ।

मत्तिनम्राह ते विद्ये महर्षेर्मावितात्मनः ॥ २० ॥

विद्यासमुदितो रामः शुशुभे भूरिविक्रमः ।

सहस्ररश्मिर्मगवान्छरदीव दिवाकरः ॥ २१ ॥

गुरुकार्याणि सर्वाणि नियुज्य कुशिकात्मजे ।

ऊपुस्तां रजनीं तत्र सरय्यां मुमुखं त्रयः ॥ २२ ॥

इति बालकाण्डे विद्याप्रदानं नाम चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

प्रभृतायां तु शर्वयां विश्वामित्रो महामुनिः ।

अभ्यभाषत काकुत्स्थं शयानं पर्णसंस्तरे ॥ १ ॥

कौशल्यामुप्रजो राम पूर्वा संभ्या प्रवर्तते ।

उत्तिष्ठ नरशार्दूल कर्तव्यं देवमाह्निकम् ॥ २ ॥

तस्यर्षेः परमोदारं वचः श्रुत्वा नरोत्तमौ ।

स्नात्वा कृतोदको वीरौ जेषतुः परमं जपम् ॥ ३ ॥

कृताह्निकक्रियौ चापि विश्वामित्रं तपोनिधिम् ।

अभिवाद्यितुं तत्र सहिनावुपतस्थतुः ॥ ४ ॥

तो प्रयातौ महावीर्यौ दिव्यां त्रिपथमां नदीम् ।

दृष्ट्वा ते ततस्तत्र सरय्याः संगमे शुभे ॥ ५ ॥

तत्राश्रमपदं पुण्यमृषीणां भावितात्मनाम् ।

बहुवर्षसहस्राणि तप्यतां परमं तपः ॥ ६ ॥

तं दृष्ट्वा परमप्रीतो राघवौ पुण्यमाश्रमम् ।

ऊचतुस्तं महात्मानं विश्वामित्रमिदं वचः ॥ ७ ॥

कस्यायमाश्रमः पुण्यः कोन्वस्मिन्सते पुमान् ।

भगवन्मूर्ध्नि तुमिच्छावः पर कोतूहलं हि नो ॥ ८ ॥

तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा महस्य मुनिपुंगवः ।

अब्रवीच्छ्रुयतां राम यस्यायं पूर्वं आश्रमः ॥ ९ ॥

कन्दर्पो मूर्तिमानासीत्काम इत्युच्यते बुधैः ।

आवेष्टुमभ्ययात्पूर्णं कृतोद्वाहमुपापतिम् ॥ १० ॥

तपस्यन्तमिह स्थाणुं नियमेन समाहितम् ।

वर्षयामास दुर्मेघा हुंकृतश्च महात्मना ॥ ११ ॥

अवध्यातस्य रौद्रेण चक्षुषा रघुनन्दन ।

व्यशौर्येन्त शरीरात्स्वात्सर्वगात्राणि दुर्मतेः ॥ १२ ॥

5 अशरीरः कृतः कामः क्रोधाद्देवेश्वरेण ह ।

अनङ्ग इति विख्यातस्तदाप्रभृति राघव ॥ १३ ॥

स चाङ्गविषयः श्रीमान्यत्राङ्गं स मुमोच ह ।

तस्यायमाश्रमः पुण्यस्तस्येमे मुनयः पुरा ॥ १४ ॥

तपोदमरताः सर्वे पुराणा ब्रह्मवादिनः ।

10 निवसन्त्यत्र नियता तपोनिर्वृतकल्मषाः ॥ १५ ॥

इहाद्य रजनीमेकां वसाम शुभदर्शन ।

पुण्ययोः सरितोर्मध्ये श्वस्तरिप्यामहे वयम् ॥ १६ ॥

अभिगच्छाम च स्नात्वा शुचयः पुण्यमाश्रमम् ।

इह कामाश्रमे राम सुखं वत्स्यामहे निशाम् ॥ १७ ॥

15 तेषां संवदतां तत्र तपोदीर्घेण चक्षुषा ।

विज्ञाय परमप्रीता मुनयो हर्षमागमन् ॥ १८ ॥

अर्घ्यं पाद्यं तथातिथ्यं निवेद्य कुशिकात्मजे ।

रामलक्ष्मणयोः प्रेक्षादकुर्वन्नतिथिक्रियाम् ॥ १९ ॥

सत्कार्यं समनुप्राप्य कथाभिरभिरम्य च ।

20 यथार्हमजपन्संध्यामृषयस्ते समाहिताः ॥ २० ॥

तत्रवासिभिरासीना मुनिभिः सुव्रतैः सह ।

न्यवसन्सुसुखं तत्र कामाश्रमपदे तदा ॥ २१ ॥

इति बालकाण्डे कामाश्रमनिवासो नाम पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

25 ततः प्रयाते विमले कृताह्निकमरिदमौ ।

विश्वामित्रं पुरकृत्य नद्यास्तीरमुपागतौ ॥ १ ॥

ते च सर्वे महात्मानो मुनयः संशितव्रताः ।

उपस्थाप्य शुभा नावं विश्वामित्रमयावुषन् ॥ २ ॥

आरोहन्तु मवाप्तावं राजपुत्रपुरस्कृतः ।

अरिष्टं गच्छ पन्थानं मा भूत्काष्ठस्य पर्ययः

विश्वामित्रस्तथेत्युक्त्वा तानृषीन्मतिपूज्य च ।

ततार सहितस्ताम्यां सरितं सागरगमाम् ॥ ४

मध्यमागम्य तस्यास्तु सह रामः कनीयसा ।

तत्र शुश्रुवतुः शब्दं तोयसंरम्भवर्धितम् ॥ ५ ॥

अथ रामः सरिन्मध्ये पप्रच्छ मुनिपुंगवम् ।

चारिणो भिद्यमानस्य किमयं तुमुलो ध्वनिः ॥ ६ ॥

राघवस्य वचः श्रुत्वा कौतूहलसमन्वितम् ।

कथयामास धर्मात्मा तस्य शब्दस्य निश्चयम् ॥ ७ ॥

10

कैलासशिखरे राम मनसा निर्मितं सरः ।

ब्रह्मणा प्रागिदं यस्मात्तदभून्मानसं सरः ॥ ८ ॥

तस्मात्सुत्ताव सरसः सायोध्यामुपगूहते ।

सरःप्रवृत्ता सरयूः पुण्या ब्रह्मसरश्च्युता ॥ ९ ॥

जाद्वीमभिवृत्तायास्तस्याः शब्दोयमीदृशः ।

15

तोयसंवर्षजो राम प्रणामं नियतः कुरु ॥ १० ॥

चक्रतुस्तौ नमस्ताभ्यां नदीभ्यामथ राघवौ ।

तीरं दक्षिणमासाद्य जग्मतुर्लघुविक्रमौ ॥ ११ ॥

स वनं घोरसंकाश दृष्ट्वा नृपवरात्मजः ।

अविप्रहतमैक्ष्वाकुः पप्रच्छ मुनिपुंगवम् ॥ १२ ॥

20

कस्येदं मेघसंकाशं वनं घोरं प्रकाशते ।

दुर्गं पक्षिगणाकीर्णं झिल्लिकागणनादितम् ॥ १३ ॥

भैरवैः श्वापदैः कांश्च शकुर्नैर्दारुणारवैः ।

सिंहल्याघवराहर्क्षसङ्घिकुञ्जरसेविनम् ॥ १४ ॥

घवाश्वकर्णककुमेर्विल्वतिन्दुकपाटलैः ।

25

द्रुमे कण्टकिभिश्चैव कीर्णं किं न्विदमुच्यते ॥ १५ ॥

तमुवाच महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ।

श्रूयता वत्स काकुत्स्थ कस्येतदारुणं वनम् ॥ १६ ॥

एतौ जनपदौ स्फीतौ पूर्वमास्तां नरोत्तम ।

मलजाश्च करूपाश्च देवनिर्माणनिर्मितौ ॥ १७ ॥

सखायं नमुचिं हत्वा मलेन समभिप्लुतः ।

क्षुधा चैव सहस्रस्रो मित्रधुगभवत्किल ॥ १८ ॥

5 तमिह स्नापयामासुर्देवाः सर्पिगणाः पुरा ।

कलशैः पुण्यसलिलैः पूर्णैर्मलविशोधनैः ॥ १९ ॥

सोऽस्मिन्देशे मलं त्यक्त्वा देवः करुषमेव च ।

मित्राभिद्रोहसंयुक्तं परं हर्षमवाप्तवान् ॥ २० ॥

निर्मलो निष्करूपश्च शुचिरिन्द्रो यदाभवत् ।

10 तदा देशस्य सुप्रीतो ददौ वरमनुत्तमम् ॥ २१ ॥

इमौ जनपदौ स्फीतौ ख्यातिं लोके गमिष्यतः ।

मलजाश्च करूपाश्च ममाङ्गमलधारिणौ ॥ २२ ॥

एवमस्त्विति तं देवाः पाकशासनमब्रुवन् ।

देशस्य नामानिर्वृत्तिं श्रुत्वा तां वासवेरिताम् ॥ २३ ॥

15 एतौ जनपदौ स्फीतौ दीर्घकालमरिंदम ।

मलजाश्च करूपाश्च मुदिता ऋद्धिसंपदा ॥ २४ ॥

कस्यचित्त्वय कालस्य यक्षिणी कामरूपिणी ।

बलं नागसहस्रस्य धारयन्ती महाबला ॥ २५ ॥

ताडका नाम सुन्दस्य भार्या दैत्यपतेरभूत् ।

20 मारीचो राक्षसः पुत्रो यस्याः शक्रपराक्रमः ॥ २६ ॥

इमौ जनपदौ नित्यं विनाशयति राघव ।

मलजाश्च करूपाश्च ताडका दुष्टचारिणी ॥ २७ ॥

सेयं पन्थानमावृत्य वसत्यत्यर्घ्ययोजनम् ।

अत एव च गन्तव्यं ताडकाया वनं यतः ॥ २८ ॥

25 स्वबाहुबलमाश्रित्य जहि तां दुष्टचारिणीम् ।

मन्त्रियोगादिमं देशं कुरु निष्कण्टकं पुनः ॥ २९ ॥

न हि कश्चिदिमं देशं शक्रोत्त्यागन्तुमीदृशम् ।

यक्षिण्या घोरया राम उत्सादितमसहया ॥ ३० ॥

इति ते सत्यमाख्यातं यथेदं दारुणं वनम् ।
यक्षिण्योत्सादितं पूर्वमद्यापि न निवर्तते ॥ ३१ ॥

इति बालकाण्डे ताडकावनप्रवेशो नाम षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

अथ तस्याप्रमेयस्य मुनेर्वचनमद्भुतम् ।
श्रुत्वा रामस्ततो भूयः परिपमच्छ सशयम् ॥ १ ॥
अल्पवीर्या यदा यसाः श्रूयन्ते मुनिपुंगव ।
कथं नागसहस्रस्य धारयत्यबला बलम् ॥ २ ॥
इत्युक्तं वचनं श्रुत्वा राघवस्यामितौजसः ।
विश्वामित्रो ब्रवीद्वाक्यं शृणु येन बलोत्कटा ॥ ३ ॥ 10
पूर्वमासीन्महायसः मुकेतुरिति विश्रुतः ।
अनपत्यः शुभाचारः स च तेपे महत्तपः ॥ ४ ॥
पितामहश्च सुप्रीतस्तस्य यक्षपतेस्तदा ।
कन्यारत्नं ददौ राम ताडकां नाम नामतः ॥ ५ ॥
बलं नागसहस्रस्य ददौ चास्याः पितामहः । 15
काङ्क्षतोऽप्यस्य पुत्रं हि न यस्तस्य ददौ प्रभुः ॥ ६ ॥
तां तु बालां विवर्धन्तीं रूपयौवनशालिनीम् ।
जन्मपुत्राय सुन्दाय ददौ भार्या यशस्विनीम् ॥ ७ ॥
कस्यचित्त्वय कालस्य यक्षी पुत्रं व्यजायत ।
मारीचं नाम दुर्धर्षं यः शापाद्भाससोमवत् ॥ ८ ॥ 20
सुन्दे तु निहते तस्मिन्नगस्त्यमृषिसत्तमम् ।
ताडका सह पुत्रेण प्रधर्षयितुमुद्यता ॥ ९ ॥
मक्षयार्थं नातसरम्भा गर्जन्ती साम्यधावत ।
आपतन्तीं तु तां दृष्ट्वा अगस्त्यो मगवानृषिः ।
राक्षसत्वं मनस्वेति मारीचं व्याजहार सः ॥ १० ॥ 25
अगस्त्यः परमामर्षस्ताडकामपि शप्तवान् ।
पुरुषादी मद्वायसी विकृता विकृतानना ।
इदं रूपं विहायाशु दारुणं रूपमस्तु ते ॥ ११ ॥

सैषा शापसमाविष्टा ताडका क्रोधमूर्छिता ।

देशमुत्सादयत्येनमगस्त्याघ्युषितं पुरा ॥ १२ ॥

एवं तां राम दुर्वृत्तां यक्षीं परमदारुणाम् ।

गोव्राह्मणहितार्थाय जहि घोरपराक्रमाम् ॥ १३ ॥

५ न ह्येनां शापसंसृष्टां कश्चिदुत्सहते पुमान् ।

निहन्तुं त्रिषु लोकेषु त्वामृते रघुनन्दन ॥ १४ ॥

न च ते स्त्रीविकृते धृणा कार्या कथंचन ।

चातुर्वर्ण्यहितार्थं हि कर्तव्यं राजसूनुना ॥ १५ ॥

नृशंसमनृशंसं वा प्रजारक्षणकारणात् ।

१० पावनं वा सदोषं वा कर्तव्यं नात्र संशयः ॥ १६ ॥

राज्यभारनिपुक्तानामेष धर्मः सनातनः ।

अधर्म्यां जहि काकुत्स्थ धर्मो ह्यस्या न विद्यते ॥ १७ ॥

श्रूयते हि पुरा शक्रो विरोचनमुतां नृप ।

घृषीर्वा हन्तुमिच्छन्तीं मन्यरामभ्यसूदयत् ॥ १८ ॥

१५ विष्णुना च पुरा राम भृगुपत्नी पतिव्रता ।

अनिन्द्रं लोकमिच्छन्तीं काव्यमाता निषृदिता ॥ १९ ॥

एतैरन्यैश्च बहुमी राजपुत्रैर्महात्मभिः ।

अधर्मनिरता नार्यो हताः पुरुषसत्तम ॥ २० ॥

इति बालकाण्डे ताडकोत्पत्तिर्नाम सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

२०

मुनेर्वचनमक्लीबं श्रुत्वा नरवरात्मजः ।

राघवः प्राञ्जलिभूत्वा प्रत्युवाच दृढव्रतम् ॥ १ ॥

अहं पित्रा समादिष्टो मात्रा चैव महामुने ।

विश्वामित्रस्य वचनं त्वया कार्यमिति प्रभो ॥ २ ॥

२५ सोहं पितृनियोगेन तव चानुपमद्युते ।

करिष्ये दुष्टचारिण्यास्ताडकाया वधं मुने ॥ ३ ॥

गोव्राह्मणहितार्थाय देशस्यास्य हिताय च ।

तवैतदप्रतीपेन वचनं कर्तुमुद्यतः ॥ ४ ॥

एवमुक्त्वा घनुर्मध्ये बद्धा मुष्टिर्मरिदमः ।

ज्याघोषमकरोत्तीव्रं दिशः शब्देन नादयन् ॥ ५ ॥

तेन शब्देन विव्रस्ता मृगास्तद्वनवासिनः ।

ताडका चापि संत्रान्ता ज्याशब्दं प्रति बोधिता ॥ ६ ॥

तं शब्दमभिनिध्याय राक्षसी क्रोधमूर्च्छिता ।

श्रुत्वा चाम्यद्रवत्क्रुद्धा यत्र शब्दो विनिःसृतः ॥ ७ ॥

तां दृष्ट्वा राघवः क्रुद्धो विकृतां विकृताननाम् ।

प्रमाणेनातिवृद्धां च लक्ष्मणं सोम्यमापत ॥ ८ ॥

पश्य लक्ष्मण यस्मिण्या भैरवं दारुणं वपुः ।

मिथेरन्दर्शनादस्या मीरूणां दृढयानि च ॥ ९ ॥ 10

एनां पश्य दुराघर्षा मायाबलसमन्विताम् ।

विनिवृत्तां करोम्यद्य हतकर्णाग्रनासिकाम् ॥ १० ॥

न होनामुत्सहे हन्तुं स्त्रीस्वभावेन रक्षिताम् ।

वीर्यं चास्या गतिं चैव हन्यामिति हि मे मतिः ॥ ११ ॥

एवं द्रुवाणे रामे तु ताडका क्रोधमूर्च्छिता ।

उद्यम्य बाहू गर्जन्ती राममेवाम्यधावत ॥ १२ ॥

विश्वामित्रस्तु ब्रह्मर्षिर्हृकारेणामिमत्स्य ताम् ।

स्वस्ति राघवयोरस्तु जयं चैवाम्यमापत ॥ १३ ॥

उद्धृत्वाना रजो धोरं ताडका राघवावुभौ ।

रजोमेघेन महता मुहूर्तं सा व्यमोहयत् ॥ १४ ॥ 20

ततो मायां समास्थाय शिलावर्षेण राघवौ ।

अवाकिरत्सुमहता ततश्चक्रोध राघवः ॥ १५ ॥

शिलावर्षं महत्तस्याः शरवर्षेण राघवः ।

प्रतिवार्योपधावन्त्याः करौ विच्छेद पत्रिभिः ॥ १६ ॥

ततरिच्छन्नमुनाग्रां तामभ्याशे परिगर्जतीम् ।

सौमित्रिरकरोत्क्रोधाद्धूतकर्णाग्रनासिकाम् ॥ १७ ॥ 25

कामरूपधरा सा तु कृत्वा रूपाण्यनेकशः ।

अन्तर्धानं गता यसी माहयन्ती स्वमायया ॥ १८ ॥

ततस्तावश्मवर्षेण कीर्यमाणौ समन्ततः ।

दृष्ट्वा गाधिसुतः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ १९ ॥

अलं ते घृणया राम पार्ष्णिपा दुष्टचारिणी ।

यज्ञविघ्नकरी यक्षी पुरा वर्धेत मायया ॥ २० ॥

५ वध्यतां तावदेवैषा पुरा संध्या प्रवर्तते ।

रक्षासि संध्याकालेषु दुर्धर्षाणि भवन्ति हि ॥ २१ ॥

इत्युक्तस्तु तदा यक्षीमश्मवर्षाभिवाष्पिणीम् ।

दर्शयच्छब्दवेधित्वं तां रुरोध स सायकैः ॥ २२ ॥

सा रुद्धा बाणजालेन मायाबलसमन्विता ।

१० अभिदुद्राव काकुत्स्थ लक्ष्मणं च विनेदुषी ॥ २३ ॥

तामापतन्तीं वेगेन विक्रान्तामशनीमिव ।

ताडकां विकृताकारां जिघांसन्तीं मुदारुणाम् ॥ २४ ॥

महाभ्रचयसंकाशां समुच्छ्रितभुजद्वयाम् ।

विठ्याधोरसि बाणेन चन्द्रार्धाकारवर्चसा ॥ २५ ॥

१५ सा तेन वज्रपातेन बाणेन भृशविक्षता ।

ववाम रुधिरं भूरि पपात च ममार च ॥ २६ ॥

तां हतां भीमसंकाशां दृष्ट्वा सुरपतिस्तदा ।

साधु साध्विति काकुत्स्थं सुराश्च समपूजयन् ॥ २७ ॥

उवाच ॥ भृशं प्रीतः महस्त्राक्षोम्बरे स्थितः ।

२० सह सर्वाभिरगणैर्विश्वामित्रमिदं वचः ॥ २८ ॥

मुने कौशिक पश्यास्मान्देवान्सेन्द्रानुपस्थितान् ।

तोपितान्कर्मणानेन रामस्यामिततेजसः ॥ २९ ॥

अस्मान्नियोगाद्भद्र ते स्नेहं दर्शय राघवे ।

तपोयोगबलेनैवमाप्याययितुमर्हसि ॥ ३० ॥

२५ प्रजासृतिमुताच्चैव रुशाश्वाद्राजसत्तमात् ।

यान्यवाप्तानि तेस्त्राणि तान्यस्मै प्रतिपादय ॥ ३१ ॥

पात्रभूतो हि ते ब्रह्मस्तवानुगमने रतः ।

कर्तव्ये सुमहत्कार्यमस्माकं राजसूनुना ॥ ३२ ॥

एवमुक्त्वा सुराः सर्वे जग्मुर्दृष्ट्वा यथागतम् ।

विश्वामित्रं पूजयन्तस्ततः संध्यां प्रवर्तते ॥ ३३ ॥

ततो मुनिवरः प्रीतस्ताडकावधतोपितः ।

रामं मूर्धन्युपाध्नाय इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३४ ॥

इहाद्य रजनीं राम वसतां शुभदर्शन ।

श्वः प्रमाते गमिष्यामस्तदाश्रमपदं मम ॥ ३५ ॥

विश्वामित्रवधः श्रुत्वा हृष्टो दशरथात्मजः ।

उवाच रजनीं तत्र ताडकाया वने मुत्तम् ॥ ३६ ॥

मुक्तशपं वनं तच्च तस्मिन्नेव तदाहनि ।

रमणीयं विबभ्राज यया चैत्ररथं वनम् ॥ ३७ ॥

निहत्य तां यक्षमुतां स राम.

प्रशस्यमानः सुरसिद्धसंघे ।

उवाच तस्मिन्मुनिना सहैव

प्रमातवेषां प्रति बोध्यमानः ॥ ३८ ॥

इति बालकाण्डे ताडकावधो नामाष्टाविंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

अथ तां रजनीमुप्य विश्वामित्रो महामुनिः ।

प्रहस्य राघवं वाक्यमुवाच मधुरस्वरम् ॥ १ ॥

परितुष्टोस्मि मद्रं ते राजपुत्र महायशः ।

प्रीत्या परमया युक्तो ददाम्यस्त्राण्यशेषतः ॥ २ ॥

देवासुरगणान्वापि सगन्धर्वोरगान्मुनि ।

येरमित्रान्प्रसह्याजौ वंशीकृत्य नयिष्यसि ॥ ३ ॥

प्रीतिदार्यं च दास्यामि सर्वाण्यस्त्राणि सर्वशः ।

यान्यहं वेद्मि काकुत्स्थ पात्र ह्येषां मतोसि मे ॥ ४ ॥

दण्डचक्रं महद्दिव्यं तव दास्यामि रावण ।

धर्मचक्रं ततो वीर कालचक्रं तथैव च ॥ ५ ॥

विष्णुचक्रमथात्सुग्रमेन्द्रं चक्रं च दुर्जयम् ।

यज्जगत्त्रं नरश्रेष्ठ शैवं शून्वरं तथा ॥ ६ ॥

अस्त्रं ब्रह्मशिरश्चैव ऐषीकमपि राघव ।

ददामि ते महाबाहो ब्राह्ममस्त्रमनुत्तमम् ॥ ७ ॥

गदे द्वे चैव काकुत्स्थ मोदकीशिखरे शुभे ।

प्रदीप्ते नरशार्दूल प्रयच्छामि नृपात्मज ॥ ८ ॥

५ धर्मपाशं तथैवास्त्रं कालपाशं च दुर्जयम् ।

वारुणं चापि ते पाशं ददामि परमार्चितम् ॥ ९ ॥

शुष्काद्रै चाशनी राम गृहाणेमे मयोद्यते ।

पैनाकमपि चैवास्त्रमस्त्रं नारायणं तथा ॥ १० ॥

आग्नेयमस्त्रं दयितं शिखरं नाम नामतः ।

१० वायव्यं मयनं नाम ददामि तव चानघ ॥ ११ ॥

अस्त्रं हयशिरो नाम क्रौञ्चमस्त्रं तथैव च ।

शक्ती च द्वे गृहाणेमे अमोघां विजयां तथा ॥ १२ ॥

कङ्कालमुशलं घोरं कापालमथ कङ्कणम् ।

धारयन्त्यसुरा यानि ददाम्येतानि सर्वशः ॥ १३ ॥

१५ वैद्याधरं महास्त्रं च नन्दनं नाम नामतः ।

अस्तिरत्नं महाबाहो ददामि नृवरात्मज ॥ १४ ॥

गान्धर्वमस्त्रं दयितं मोहनं नाम नामतः ।

प्रस्वापनप्रशमने दक्षि सौर्यं च राघव ॥ १५ ॥

वर्षणं शोषणं चैव संतापनाविलेपने ।

२० मदनं चैव दुर्घर्षं कन्दर्पदयितं तथा ॥ १६ ॥

रक्तामिषादं पेशाचं कौनेरं च ददामि ते ।

राक्षसं चारिसेन्यानां श्रीघृतिप्रार्णनाशनम् ॥ १७ ॥

सत्यं चैवानृतं चास्त्रं महामायास्त्रमेव च ।

सौरं तेजःप्रभं नाम परतेजोपकर्षणम् ॥ १८ ॥

२५ सौमास्त्रं शिशिरं नाम त्वाष्ट्रं चापि सुदामनम् ।

मारणं चास्त्रमजितं शीतिषुमपि मानवम् ॥ १९ ॥

एवमादीनि चास्त्राणि ददामि दयितोसि मे ।

गृहाणेतानि मत्तस्त्वमस्त्राणि नृवरात्मज ॥ २० ॥

स्थितस्तु प्राञ्जलो भूत्वा शुचिर्मुनिवरस्तदा ।
 ददौ रामाय सुप्रीतो मन्त्रग्राममनुत्तमम् ॥ २१ ॥
 सर्वसंग्रहणं येषां देवतैरपि दुर्लभम् ।
 तान्यस्त्राणि तदा विप्रो राघवाय न्यवेदयत् ॥ २२ ॥
 जपतोय मुनेस्तस्य मन्त्रग्राममशेषतः ।
 उपतस्फुर्महास्त्राणि मूर्तिमन्ति नृपात्मजम् ॥ २३ ॥
 ऊचुश्च मुदिता रामं सर्वे प्राञ्जलयस्तदा ।
 इमे स्म परमोदार किंकरास्तव राघव ॥ २४ ॥
 प्रतिगृह्य च काकुत्स्थः समालभ्य च पाणिना ।
 मानसा मे मविष्यध्वमिति तानभ्यचोदयत् ॥ २५ ॥
 ततः प्रीतमना रामो विश्वामित्रं महामुनिम् ।
 अभिवाद्य महातेजा गमनायोपचक्रमे ॥ २६ ॥

इति बालकाण्डे अस्त्रग्रामप्रदानं नामैकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

प्रतिगृह्य ततोस्त्राणि महष्टवदनः शुचिः ।
 गच्छन्नेव च काकुत्स्थो विश्वामित्रमपाश्रवीत् ॥ १ ॥
 गृहीतास्त्रोस्मि भगवन्दुराधर्षः सुरैरपि ।
 अस्त्राणां त्वहमिच्छामि संहारान्मुनिपुंगव ॥ २ ॥
 एवं ब्रुवति काकुत्स्थे विश्वामित्रो महातपाः ।
 संहारान्मयाजहाराथ धृतिमान्सुव्रतः शुचिः ॥ ३ ॥
 सत्यवन्तं सत्यकीर्तिं धृष्टं रमसमेव च ।
 प्रतिहारतरं नाम पराङ्मुखमवाङ्मुखम् ॥ ४ ॥
 लक्ष्यालक्ष्याविमौ चैव दृढनाभमुनामकौ ।
 दशाक्षशतवक्त्रौ च दशशीर्षशतोदरौ ॥ ५ ॥
 ज्योतिष शकुनं चैव नैरास्यविमलाबुमौ ।
 योगन्धरविनिद्रौ च दैत्यप्रमथनौ तथा ॥ ६ ॥
 करवीर रत्नि चैव धनधान्यं च राघव ।
 जृम्भकं स्वर्णनाभं च संधानवरणाबुमौ ॥ ७ ॥

कृशाश्वतनयान्नाम मास्वरान्काभरूपिणः ।

प्रतीच्छ मम भद्रं ते पात्रभूतोसि राघव ॥ ८ ॥

बादमित्येव काकुत्थो विश्वामित्रात्तपोधनात् ।

जग्राह तानपि तथा स्तम्भकात्रिपुजन्मकान् ॥ ९ ॥

5 दिव्यमूर्तिधरास्ते हि दिव्याभरणभूषिताः ।

केचिद्द्वारसदृशाः केचिद्धूमोपमास्तथा ॥ १० ॥

ऊचुः प्राञ्जलयो भूत्वा रामं मधुरभाषिणः ।

इमे स्म वशगा राम शाधि नस्त्वमिह स्थितान् ॥ ११ ॥

गम्यतामिति तानाह ययेष्टं रघुनन्दनः ।

10 मानसाः कार्यकालेषु साहाय्यं मे करिष्यथ ॥ १२ ॥

अथ ते राममामन्त्र्य कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।

एवमस्त्विति चैवोक्त्वा प्रतिनमुर्ययागतम् ॥ १३ ॥

तान्विसृज्य ततो रामो विश्वामित्रं महामुनिम् ।

गच्छन्नेवाथ मधुरं श्लक्ष्णं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥

15 किमेतन्मेघसंकाशं पर्वतस्याविदूरतः ।

वृक्षखण्डमितो भाति परं कौतूहल हि मे ॥ १५ ॥

दर्शनीय मृगाकीर्णं मनोहरमतीव च ।

नानाप्रकारैः शकुनेर्वल्गुनादैरलकृतम् ॥ १६ ॥

निःसृताः स्म मुनिश्रेष्ठ कान्ताराद्रोमहर्षणात् ।

20 अनया त्ववगच्छामि देशस्य सुखवत्तया ॥ १७ ॥

सर्वं मे शंस भगवन्कस्याश्रमपदं त्विदम् ।

सप्राप्ता यत्र ते पापा ब्रह्मघ्ना दुष्टधारिणः ॥ १८ ॥

तव यज्ञस्य विघ्नाय दुरात्मानो महामुने ।

भगवंस्तस्य को देशः सा यत्र तव याज्ञिकी ॥ १९ ॥

25 रक्षितव्या क्रिया ब्रह्मन्मया वक्ष्याश्र राक्षसाः ।

एतत्सर्वं मुनिश्रेष्ठ श्रोतुमिच्छाम्यहं प्रभो ॥ २० ॥

इति बालकाण्डे संहारप्रदानं नाम त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

अथ तस्याप्रमेयस्य तद्वनं परिष्टच्छतः ।

विश्वामित्रो महातेजा व्याख्यातुमुपचक्रमे ॥ १ ॥

इह राम महाबाहो विष्णुर्देवनमस्कृतः ।

तपश्चरणयोगार्थमुवास स महातपाः ॥ २ ॥

एष पूर्वाश्रमो राम वामनस्य महात्मनः ।

५

सिद्धाश्रम इति ख्यातः सिद्धो ह्यत्र महातपाः ॥ ३ ॥

अभिपूय च देवेन्द्रं पुरा वैरोचनिर्वलिः ।

त्रैलोक्यराज्यं बुभुजे बलौत्सेकमदान्वितः ॥ ४ ॥

ततो बलौ तदा यज्ञं यजमाने भयार्दिताः ।

इन्द्रादयः सुरगणा विष्णुमुचुरिहाश्रमे ॥ ५ ॥

10

बलिर्वैरोचनिर्विष्णो यजतेसौ महाबलः ॥

कामदः सर्वभूतानां महर्द्धिरसुराधिपः ॥ ६ ॥

ये चैनमभिवर्तन्ते याचितार इतस्ततः ।

यच्च यत्र यथाबद्ध सर्वं तेभ्यः प्रयच्छति ॥ ७ ॥

स त्वं सुरहितार्थाय मायायोगमुपाश्रितः ।

15

वामनत्वं गतो विष्णो कुरु कल्याणमुत्तमम् ॥ ८ ॥

एतस्मिन्नन्तरे राम कश्यपोऽग्निसमप्रमः ।

अदित्या सहितो राम दीप्यमान इवौजसा ॥ ९ ॥

देवीसहायो भगवान्दिव्यवर्षसहस्रकम् ।

व्रतं समाप्य वरदं तुष्टाव मधुसूदनम् ॥ १० ॥

20

तपोमयं तपोराशिं तपोमूर्तिं तपोधनम् ।

तपसा त्वां मुतप्तेन पश्यामि पुरुषोत्तमम् ॥ ११ ॥

शरीरे तव पश्यामि जगत्सर्वमिदं प्रभो ।

त्वमनादिरनिर्देश्यस्त्वामहं शरणं गतः ॥ १२ ॥

तमुवाच हरिः प्रीतः कश्यपं धूतकल्मषम् ।

वरं वरय मद्रं ते वरार्होऽसि मतो मम ॥ १३ ॥

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य मारीचः कश्यपोऽब्रवीत् ।

पुत्रत्वं गच्छ भगवन्नदित्या मम जानव ॥ १४ ॥

भ्राता भव यवीयांस्त्वं शक्रस्यासुरसूदन ।

शोकार्तानां तु देवानां साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ १५ ॥

अथ विष्णुर्महातेजा अदित्यां समजायत ।

छत्री मिथुकरूपेण कमण्डलुशिखोज्ज्वलः ॥ १६ ॥

५ एवमुक्तः सुरैर्विष्णुर्वामिनं रूपमास्थितः ।

वैरोचनिमुपागम्य त्रीन्ययाचात्मनः क्रमान् ॥ १७ ॥

लब्ध्वा च त्रीन्क्रमान्विष्णुः कृत्वा रूपमथाद्भुतम् ।

त्रिभिः क्रमैस्तदा लोकानाजहार त्रिविक्रमः ॥ १८ ॥

एकेन हि पदा कृत्स्नां पृथिवीं सोध्यतिष्ठत ।

१० द्वितीयेनाव्ययं ध्योम द्यां तृतीयेन राघव ॥ १९ ॥

तं चासुरं बलिं कृत्वा पातालतलवासिनम् ।

त्रैलोक्यराज्यमिन्द्राय ददाबुद्धयः कण्टकम् ॥ २० ॥

तेनैव पूर्वाप्युपित आश्रमः पुण्यकर्मणा ।

मयापि भक्त्या तस्यैव धामनस्य निषेव्यते ॥ २१ ॥

१५ एनमाश्रममायान्ति राक्षसा विघ्नकारिणः ।

अत्र ते पुरुषव्याघ्र हन्तेव्या दुष्टचारिणः ॥ २२ ॥

अद्य गच्छामहे राम सिद्धाश्रममनुत्तमम् ।

तदाश्रमपदं तात तवाप्येतद्यथा मम ॥ २३ ॥

इत्युक्त्वा परमप्रीतो गृह्य रामं सलक्ष्मणम् ।

२० प्रविशन्नाश्रमपदं व्यरोचत महामुनिः ॥ २४ ॥

तं दृष्ट्वाभ्यागतं दूरात्सिद्धाश्रमनिवासिनः ।

उत्पत्योत्पत्य सहसा विश्वामित्रमपूजयन् ॥ २५ ॥

प्रविष्टाय ददुश्चास्मै पाद्यार्घ्यासनसत्क्रियाम् ।

तथैव राजपुत्राभ्यामकुर्वन्नतिथिक्रियाम् ॥ २६ ॥

२५ मुहूर्तमथ विश्रान्तौ राजपुत्रावर्दिदमौ ।

प्राञ्जलो मुनिशार्दूलमूचतू रघुनन्दनौ ॥ २७ ॥

अद्यैव दीक्षां प्रविश भद्रं ते मुनिपुंगव ।

सिद्धाश्रमोयं सिद्धः स्यात्सत्यमस्तु वचस्तव ॥ २८ ॥

एवमुक्तो महातेजा विश्वामित्रो महानृषिः ।

प्रविवेश तदा दीक्षां नियतो नियतेन्द्रियः ॥ २९ ॥

कुमारावपि तां रात्रिमुपित्वा सुसमाहितौ ।

प्रयातकाले चोत्थाय पूर्वा संध्यामुपास्य च ॥ ३० ॥

स्पष्टोदकं शुची जापं समाप्य नियमेन च ।

हुताग्निहोत्रमासीनं विश्वामित्रमवन्दताम् ॥ ३१ ॥

इति बालकाण्डे सिद्धाश्रमनिवासो नामैकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

अथ तौ देशकालज्ञौ राजपुत्रावर्दिदमौ ।

कालयुक्तरिदं वाक्यमब्रूतां कौशिकं मुनिम् ॥ १ ॥

भगवञ्छ्रोतुमिच्छावो यस्मिन्काले निशाचरो ।

संरक्षणीयौ तौ ब्रूहि नातिवर्तेत तत्क्षणम् ॥ २ ॥

एवं ब्रुवाणौ काकुत्स्थौ त्वरमाणौ युयुत्सया ।

सर्वे ते मुनयः प्रीताः प्रशशंसुर्नृपात्मजौ ॥ ३ ॥

अद्यप्रमृति पङ्कजं रक्तं राघवौ युवाम् ।

दीक्षां गतो ह्येष मुनिर्मौनित्वं च गमिष्यति ॥ ४ ॥

तौ तु तद्वचनं श्रुत्वा मुनीनां भावितात्मनाम् ।

अनिद्वौ पङ्कजं रक्तं तपोवनमरक्षताम् ॥ ५ ॥

उपासां चक्रतुर्वरौ यत्तौ परमपन्विनौ ।

ररस्तुर्मुनिवरं विश्वामित्रमर्दिदमौ ॥ ६ ॥

अथ काले गते तस्मिन्पष्ठेहनि समागते ।

सौमित्रिमवबोद्धामो यत्तौ भव समाहितः ॥ ७ ॥

अद्यपूर्वं महाघोरं राक्षसा न समागताः ।

अस्मिन्दिने महाघोरं राक्षसमावयोर्मृषम् ॥ ८ ॥

रामस्येवं ब्रुवाणस्य त्वरितस्य युयुत्सया ।

मनज्ज्वाल तदा वेदी सोपाध्यायपुरोहिता ॥ ९ ॥

सदर्भचमसत्तुक्का ससमित्कुसुमोच्चया ।

मन्त्रवच्च यथान्यार्यं यज्ञोसौ संमवर्तते ॥ १० ॥

अथाकाशे महाञ्छब्दः प्रादुरासीद्भयानकः ।

आवार्य गगनं मेघो यथा प्रावृषि दृश्यते ॥ ११ ॥

तथा मायां विकुर्वाणो राक्षसावम्यधावताम् ।

मारीचश्च सुबाहुश्च तयोरनुचराश्च ये ॥ १२ ॥

5 आगम्य भीमसंकाशा रुधिरौघानवासृजन् ।

सहसामिद्रुताव्रामस्तानपश्यत्ततो दिवि ॥ १३ ॥

स तानापततो दृष्ट्वा रुधिरौघप्रवर्षिणः ।

उवाच लक्ष्मणं वाक्यं रामो राजीवलोचनः ॥ १४ ॥

पश्य लक्ष्मण दुर्वृत्ताज्जाससां पिशिताशनान् ।

10 मानवास्त्रसमाधूताननिलेन यथा घनान् ॥ १५ ॥

इत्युक्त्वा मानवास्त्रं च चापे संधाय वेगवान् ।

चिक्षेप परमक्रुद्धो मारीचोरसि राघवः ॥ १६ ॥

स तेन परमास्त्रेण मानवेन समहितः ।

संपूर्णं योजनशतं क्षिप्तः सागरसंश्ले ॥ १७ ॥

15 विचेतनं विधूर्णन्तं शीतेषु बलपीडितम् ।

निरस्तं दृश्य मारीचं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १८ ॥

पश्य लक्ष्मण शीतेषु मानवं मन्तसंहितम् ।

मोहयित्वा नयत्येनं च प्राणैर्वियुज्यते ॥ १९ ॥

इमानपि वधिष्यामि निर्घृणान्दुष्टचारिणः ।

20 राक्षसान्पापकर्मस्थान्यज्ञघ्नान् रुधिराशनान् ॥ २० ॥

संगृह्यास्त्रं ततो रामो दीप्तमाग्नेयमुत्तमम् ।

सुबाहूरसि चिक्षेप स विद्धः प्राप्तद्भुवि ॥ २१ ॥

शेषान्वायव्यमादाय निजघान महायशाः ।

राघवः परमोदारो मुनीनां मुदमावहन् ॥ २२ ॥

॥ हत्वा राक्षसान्सर्वान्यज्ञघ्नान् राघवो नन्दनः ।

ऋषिभिः पूजितस्तत्र यथेन्द्रो विनये पुरा ॥ २३ ॥

अथ यज्ञे समाप्ते तु विश्वामित्रो महामुनिः ।

निरीतिका दिशो दृष्ट्वा-काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ २४ ॥

आयागभूत नृपतेस्तस्य वेश्मनि राघव ।

अर्चित विविधैर्गन्धैर्धूपैश्चागुरुगन्धिमि ॥ १३ ॥

तथेत्युक्त्वा ततो राम प्रयातुमुपचक्रमे ।

विश्वामित्रपुरोगैस्तैर्महर्षिभिरुदारधी ॥ १४ ॥

विश्वामित्रोथ भगवानामन्त्र्य वनदेवता ।

उवाचेद ततो वाक्य यियासुर्मिथिला प्रति ॥ १५ ॥

स्वस्ति वोस्तु गमिष्यामि सिद्ध सिद्धाश्रमादहम् ।

उत्तरे जाह्नवीतीरे हिमवन्त शिलोच्चयम् ॥ १६ ॥

प्रदक्षिणमुपावृत्य तत सिद्धाश्रमं मुनि ।

उत्तरा दिशमुद्दिश्य प्रस्थातुमुपचक्रमे ॥ १७ ॥

त व्रजन्त मुनिवरमन्वीयुरनुसारिण ।

शकटीशतमात्र च प्रयाणे ब्रह्मवादिन ॥ १८ ॥

मृगपक्षिगणाश्चैव सिद्धाश्रमनिवासिन ।

अनुजग्मुर्महात्मान विश्वामित्र तपोनिधिम् ॥ १९ ॥

ते गत्वा दूरमध्वान लम्बमाने दिवाकरे ।

वास चक्रुर्मुनिगणा शोणतीर समागता ॥ २० ॥

गते त्वस्त दिनकरे स्नात्वा हुतहुताशना ।

विश्वामित्र पुरस्कृत्य निपेदुरमितौजस ॥ २१ ॥

रामोपि सहस्रोमित्रिरभिवाद्य तपोधनान् ।

निपसादाभितस्तस्य विश्वामित्रस्य धीमत ॥ २२ ॥

अथ रामोज्जलि कृत्वा विश्वामित्रमृषिं तदा ।

प्रच्छ नरशार्दूल कौतूहलसमन्वित ॥ २३ ॥

भगवान्को न्वय देश समृद्धजनशोभित ।

श्रोतुमिच्छामि भद्र ते वक्तुमर्हसि तत्त्वत ॥ २४ ॥

चोदितो रामवाक्येन तस्य देशस्य विस्तरम् ।

विश्वामित्रो महोतेना व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ २५ ॥

इति बालकाण्डे शोणतीरनिवासी नाम प्रयत्निशः सर्गः ॥ ३३ ॥

ब्रह्मयोनिर्महानासीत्कुशो नाम जनाधिपः ।

अस्तिष्ठव्रतधर्मज्ञः सज्जनप्रतिपूजकः ॥ १ ॥

स महात्मा कुलीनायां जायायां सुमहाबलान् ।

वेदम्यां जनयामास चतुरः सदृशान्सुतान् ॥ २ ॥

कुशाम्बं कुशनाभं च अमूर्तरजसं वसुम् ।

5

दीप्तिपुक्कान्महोत्साहान्क्षत्रधर्मचिकीर्षया ॥ ३ ॥

तानुवाच कुशः पुत्रान्वार्मिष्ठान्सत्यवादिनः ।

क्रियतां पालनं पुत्रा धर्मं प्राप्स्यथ पुष्कलम् ॥ ४ ॥

कुशस्य वचनं श्रुत्वा चत्वारो लोकसंपताः ।

निवेशं चक्रिरे सर्वे पुराणां नृवरास्तदा ॥ ५ ॥

10

कुशाम्बस्तु महातेजा कौशाम्बोमकरोत्पुरीम् ।

कुशनाभस्तु धर्मात्मा पुरं चक्रे महोदयम् ॥ ६ ॥

अमूर्तरजसो नाम धर्मारण्यं महीपतेः ।

चक्रे पुरवरं राजा वसुर्नाम गिरिव्रजम् ॥ ७ ॥

एषा वसुमती राम वसोस्तस्य महात्मनः ।

15

एते शैलवराः पञ्च प्रकाशन्ते समन्ततः ॥ ८ ॥

सुमागधी नदी रम्या मगधान्विश्रुता ययौ ।

पञ्चानां शैलमुख्यानां मध्ये मालेव शोभते ॥ ९ ॥

तेषां हि मागधी नाम वसोस्तस्य महात्मनः ।

पूर्वामिचरिता राम सुक्षेत्रा सस्यमालिनी ॥ १० ॥

20

कुशनाभस्तु राजर्षिः कन्याशतमनुत्तमम् ।

जनयामास धर्मात्मा धृताच्यां स्त्रुणन्दन ॥ ११ ॥

रूपयौवनशालिन्यस्ताः कदाचित्स्वलंकृताः ।

उद्याभभूमिमागम्य प्रावृषीव शतद्वदाः ॥ १२ ॥

गायन्त्यो नृत्यमानाश्च वादयन्त्यश्च रावव ।

आमोदं परमं जम्बुर्वराभरणभूषिताः ॥ १३ ॥

अथ ताश्चारुसर्वाङ्गी रूपेणाप्रतिमा मुवि ।

दृष्ट्वा सर्वात्मको वायुरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥

अह व. कामये सर्वा भार्या मम भविष्यथ ।

मानुष्यस्त्यज्यता भावो दीर्घमायुरवाप्स्यथ ॥ १५ ॥

चल हि यौवन नित्य मानुषेषु विशेषत ।

अक्षय यौवनं प्राप्ता अमर्यश्च भविष्यथ ॥ १६ ॥

५ तस्य तद्वचन श्रुत्वा वायोराक्लिष्टकर्मण ।

अपहास्य ततो वाक्य कन्याशतमथावधीत् ॥ १७ ॥

अन्तश्चरसि भूताना सर्वेषा किल मारुत ।

प्रभावज्ञा स्म ते सर्वा किमस्मानवमन्यसे ॥ १८ ॥

कुशनाभमुता सर्वा समर्थाश्च सुरोत्तम ।

१० स्थानाद्यावयितु देव रक्षामस्तु कुल वयम् ॥ १९ ॥

स भूत्वा कालो दुर्मेघ प्रित्त सत्यव्रदिनम् ।

नावमन्य स्वधर्मेण स्वयवरमुपास्महे ॥ २० ॥

पिता वै प्रभुरस्माक देवत परम हि स ।

यस्य नो दास्यति पिता स नो भर्ता भविष्यति ॥ २१ ॥

१० तासा तद्वचन श्रुत्वा वायु परमकोपन ।

प्रविश्य सर्वगात्राणि बभञ्ज भगवान्प्रभु ॥ २२ ॥

ता कन्या वायुना भग्ना विविशुर्नृपतेर्गृहम् ।

प्रापतन्मुवि सभ्रान्ता सलज्जा साश्रुलोचना ॥ २३ ॥

स च ता दयिता दीना कन्या परमशोभवा ।

२० दृष्ट्वा भ्रास्तदा राजा सभ्रान्त इदमवधीत् ॥ २४ ॥

किमिद कथ्यता पुन्य वो धर्ममवमन्यते ।

कुन्ता केन कृता मर्वाश्चेष्टन्त्यो नाभिभाषथ ॥ २५ ॥

तस्य तद्वचन श्रुत्वा कुशनाभस्य धीमत ।

शिरोभिध्ररणी स्पृष्ट्वा कन्याशतमभाषत ॥ २६ ॥

२० वायु सर्वात्मको राजन्प्रभर्षयितुमिच्छति ।

अशुभ मार्गमास्याय न धर्म प्रत्यवेशने ॥ २७ ॥

सोत्नाभिरुक्त सर्वाभिर्वायु कामवश गन् ।

पितृमत्य स्म भद्र ते स्वच्छन्दे न वय स्थिता ॥ २८ ॥

पितर नो वृणीष्व त्व यदि नो दास्यते तव ।

न वय स्वेरचारिण्य प्रसीद भगवन्निति ॥ २९ ॥

तेन पापानुबन्धेन वचन न प्रतीच्छता ।

एव द्रुवन्त्य सर्वा स्म वायुनाभिहता भृशम् ॥ ३० ॥

तासां तु वचन श्रुत्वा राजा परमधार्मिक ।

5

प्रत्युवाच महातेजा कन्याशतमनुत्तमम् ॥ ३१ ॥

क्षान्त क्षमावता पुत्र्य कर्तव्य सुमहत्कृतम् ।

ऐकमत्यमुपागम्य कुल चावेक्षितं मम ॥ ३२ ॥

अलकारो हि नारीणा क्षमा तु पुरुषस्य वै ।

दुष्कर तच्च वै क्षान्त त्रिदशेषु विशेषत ॥ ३३ ॥

10

क्षमा दान क्षमा सत्य क्षमा यज्ञश्च पुत्रिका ।

क्षमा यश क्षमा धर्म क्षमाया धिष्ठित जगत् ॥ ३४ ॥

प्रदानसमग चैव मन्येह बोद्य सर्वश ।

गम्यतामिष्टत पुत्र्यश्चिन्तायिष्यामि वो हितम् ॥ ३५ ॥

विमृज्य चैव ता कन्यास्तत स नृपसत्तम ।

15

तासां प्रदान धर्मज्ञो मन्त्रयामास मन्त्रिमि ॥ ३६ ॥

यद्वायुना च ता कन्यास्तत्र कुब्जीकृता पुरा ।

कान्यकुब्जमिति ख्यात तत प्रभूति तत्पुरम् ॥ ३७ ॥

एतस्मिन्नेन काले तु चूली नाम महाद्युति ।

ऊर्ध्वरेता शुभाचारो ब्राह्म तप उपागमत् ॥ ३८ ॥

20

तपस्यन्तमृषिं तत्र गन्धर्वी पर्युपासते ।

सोमदानाम भद्र त ऊर्मिगतनया तदा ॥ ३९ ॥

सा च त प्रणता भूत्वा शुश्रूषणपरायणा ।

उवासे काले धर्मिष्ठा तस्यास्तुष्टोभवद्गुरु ॥ ४० ॥

स च ता कालयोगेन प्रोवाच रघुनन्दन ।

परितुष्टोस्मि भद्र ते किं करोमि तव प्रियम् ॥ ४१ ॥

परितुष्ट मुनिं ज्ञात्वा गन्धर्वी मधुरस्वरा ।

उवाच परमप्रीता वाक्यज्ञा वाक्यकोविदम् ॥ ४२ ॥

लक्ष्म्या समुदितो ब्राह्म्या ब्रह्मभूतो महातपा ।
 ब्राह्मेण तपसा युक्त पुत्रमिच्छामि धार्मिकम् ॥ ४३ ॥
 अपतिश्चास्मि भद्र ते भार्या चास्मि न कस्यचित् ।
 ब्राह्मणोपगतायास्त्व दातुमर्हसि मे सुतम् ॥ ४४ ॥
 5 तस्या प्रसन्नो ब्रह्मर्षिर्ददौ पुत्रमनुत्तमम् ।
 ब्रह्मदत्त इति ख्यात मानस चूलिन सुतम् ॥ ४५ ॥
 स राजा ब्रह्मदत्तस्तु पुरीमध्यवसत्तदा ।
 काम्पिल्या परया लक्ष्म्या देवराजो यथा दिवम् ॥ ४६ ॥
 स बुद्धिं कृतवाचाञ्चा कुशनाम सुधार्मिक ।
 10 ब्रह्मदत्ताय काकुत्स्थ दातु कन्याशत तदा ॥ ४७ ॥
 तमाहूय महातेजा ब्रह्मदत्त महीपतिम् ।
 ददौ कन्याशत तस्मै सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ ४८ ॥
 यथाक्रम तथा पाणिं जग्राह रघुनन्दन ।
 ब्रह्मदत्तो महीपालस्ताप्ता देवपतिर्वथा ॥ ४९ ॥
 15 स्पष्टमात्रे तदा पाणौ विकुञ्जा विगतज्वरा ।
 युक्त परमया लक्ष्म्या वर्षो कन्याशत तदा ॥ ५० ॥
 स दृष्ट्वा वायुना मुक्ता कुशनाभो महीपति ।
 बभूव परमप्रीतो हर्षं लेभे पुन पुन ॥ ५१ ॥
 कृतोद्वाह तु रानान ब्रह्मदत्त महीपति ।
 20 सदार प्रेषयामास स्वपुरं परमार्चितम् ॥ ५२ ॥
 यथान्यायं च गन्धर्वी स्नुषास्ता प्रत्यनन्दत ।
 स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च ता कन्या कुशनाभ प्रशस्य च ॥ ५३ ॥
 इति बालकाण्डे ब्रह्मदत्तत्रिचाहो नाम चतुर्विंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

25 कृतोद्वाहे गते तस्मिन्ब्रह्मदत्ते नराधिपे ।
 अपुत्र कुशनाभोय पीत्रीमिष्टिमकल्पयत् ॥ १ ॥
 इष्ट्या तु वर्तमानाया कुशनाभ महीपतिम् ।
 उवाच परमोदारो कुशो ब्रह्मसुतस्तदा ॥ २ ॥

पुत्रस्ते सदृशः पुत्र भविष्यति सुधार्मिकं ।
 गाधिः प्राप्स्यसि येन त्वं कीर्तिं लोकेषु शाश्वतीम् ॥ ३ ॥
 एवमुक्त्वा कुशो राम कुशनाभं महीपतिम् ।
 जगामाकाशमाविश्य ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ ४ ॥
 कस्यचित्त्वथ कालस्य कुशनामस्य धीमतः ।
 जज्ञे परमधर्मिष्ठो गाधिरित्येव नामतः ॥ ५ ॥
 स पिता मम धर्मात्मा गाधि सत्यपराक्रम ।
 कुशवंशप्रसूतोऽस्मि गाधिजो रघुनन्दन ॥ ६ ॥
 पूर्वजा भगिनी चापि मम रायव सुव्रता ।
 नाम्ना सत्यवती नाम ऋचीके प्रतिपादिता ॥ ७ ॥
 सशरीरा गता स्वर्गं भर्तारमनुवर्तिनी ।
 कौशिकी परमोदारा मा प्रवृत्ता महानदी ॥ ८ ॥
 दिव्या पुण्योदका रम्या हिमवन्तमुपाश्रिता ।
 लोकस्य हितकामार्थं प्रवृत्ता भगिनी मम ॥ ९ ॥
 ततोहं हिमउत्पार्श्वे वसामि नियतं सुखम् ।
 भगिन्या स्नेहसंयुक्तं कौशिक्या रघुनन्दन ॥ १० ॥
 सा तु सत्यवती पुण्या सत्यधर्मे प्रतिष्ठिता ।
 पतिव्रता महाभागा कौशिकी सरिता वरा ॥ ११ ॥
 अहं हि नियमाद्वाम हित्वा ता समुपगतः ।
 सिद्धाश्रममनुमाप्य सिद्धोऽस्मि तव तेनसा ॥ १२ ॥
 एषा राम भगोत्पत्तिः स्वस्थ वंशस्थ कीर्तिता ।
 देशस्य च महानाहो यन्मा त्वं परिपृच्छसि ॥ १३ ॥
 गतोर्धरात्र काकुत्स्थ कथा कथयती मम ।
 निद्रामम्पेहि भद्रं ते मा भूद्विघ्नोच्चनीह न ॥ १४ ॥
 निष्पन्दास्तरवः सर्वे निष्लोना मृगपक्षिणः ।
 नैशेन तमसा व्याप्ता दिशश्च रघुनन्दन ॥ १५ ॥
 शनैर्वियुज्येत संध्या नभो नेत्रैरिवावृतम् ।
 नक्षत्रतराग्रहणं ज्योतिर्भिरवभासते ॥ १६ ॥

उत्तिष्ठते च शीतांशुः शशी लोकतमोनुदः ।

हादयन्प्राणिनां लोके मृनांसि प्रमथा स्वया ॥ १७ ॥

नैशानि सर्वभूतानि प्रचरन्ति ततस्ततः ।

यक्षराक्षससंघाश्च रौद्राश्च पिशिताशनाः ॥ १८ ॥

एवमुक्त्वा महातेजा विरराम महामुनिः ।

साधु साध्विनि ते सर्वे मुनयो ह्यभ्यपूजयन् ॥ १९ ॥

कौशिकानामयं वंशो महान्वर्मपरः सदा ।

ब्रह्मोपमा महात्मानः कुशवंश्या नरोत्तमाः ॥ २० ॥

विशेषेण भवानेव विश्वामित्रो महायशः ।

कौशिकी सरितां श्रेष्ठा कुलोद्योतकरी तव ॥ २१ ॥

इति तैर्मुनिशार्दूलैः प्रशस्तः कुशिकात्मजः ।

निद्रामुषागमच्छ्रीमानस्तं गत इवांशुमान् ॥ २२ ॥

रामोपि सहसौमित्रिः किचिद्वागतविस्मयः ।

प्रशस्य मुनिशार्दूलं निद्रां समुपसेवते ॥ २३ ॥

१४ इति बालकाण्डे विश्वामित्रवंशकीर्तनं नाम पञ्चविंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

उपास्य रात्रिशेषं तु शोणकूले महर्षिभिः ।

निशायां सुप्रभाताया विश्वामित्रोभ्यभाषत ॥ १ ॥

सुप्रभाता निशा राम पूर्वा संध्या प्रवर्तते ।

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते गमनायाभिरोचय ॥ २ ॥

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कृत्वा पौर्वादिर्का क्रियाम् ।

गमनं रोचयामास वाक्यं चेदमुषां च ह ॥ ३ ॥

अयं शोणः शुभनलोगाधः पुलिनमण्डितः ।

कतरेण पथा ब्रह्मन्तं तरिष्यामहे वयम् ॥ ४ ॥

एवमुक्तस्तु रामेण विश्वामित्रोऽब्रवीदिदम् ।

एष पन्था मयोदिष्टो येन गन्तव्यं महर्षयः ॥ ५ ॥

ते गत्वा दूरमध्वानं गतेषां दिवसे तदा ।

जाह्नवी सरितां श्रेष्ठां ददन्मुनिसेविताम् ॥ ६ ॥

तां दृष्ट्वा पुण्यसलिलां हंससारससेविताम् ।
 बभूवुर्मुनयः सर्वे मुदिताः सहस्राववाः ॥ ७ ॥
 तस्यास्तीरे तदा सर्वे चक्रुर्वासपरिग्रहम् ।
 ततः स्नात्वा यथान्यायं संतर्प्य पितृदेवताः ॥ ८ ॥
 हुत्वा चैवाग्निहोत्राणि प्राश्य चामृतवद्भविः । 5
 विविशुर्जाह्नवीतीरे शुभा मुदितमानसाः ॥ ९ ॥
 विश्वामित्रं महात्मानं परिवार्य समन्ततः ।
 निष्ठितास्ते यथान्यायं रावणो च ययार्हतः ॥ १० ॥
 संप्रहृष्टमना रामो विश्वामित्रमयाग्रवीत् ।
 भगवञ्छ्रोतुमिच्छामि गङ्गां त्रिपथगां नदीम् ॥ ११ ॥ 10
 चोदितो रामवाक्येन विश्वामित्रो महामुनिः ।
 वृद्धिं जन्म च गङ्गाया वक्तुमेवोपचक्रमे ॥ १२ ॥
 शैलेन्द्रो हिमवान्नाम धातूनामाकरो महान् ।
 तस्य कन्याद्वयं जातं रूपेणाप्रतिमं भुवि ॥ १३ ॥
 या मेरुदुहिता राम तयोर्माता सृमन्मया । 15
 नाम्ना मेना मनोज्ञा वै पत्नी हिमवतः प्रिया ॥ १४ ॥
 तस्यां गङ्गेयममवज्ज्येष्ठा हिमवतः सुता ।
 उमा नाम द्वितीयाभूत्कन्या तस्यैव रावव ॥ १५ ॥
 अथ ज्येष्ठां सुराः सर्वे देवकार्यचिकीर्षया ।
 शैलेन्द्रं वरयामासुर्गङ्गां त्रिपथगां नदीम् ॥ १६ ॥ 20
 ददौ धर्मेण हिमवांस्तनयां लोकावनीम् ।
 स्वच्छन्दपथगां गङ्गां त्रैलोक्यहितकाम्यया ॥ १७ ॥
 प्रतिगृह्य च गङ्गां ते त्रैलोक्यपथचारिणीम् ।
 ययांगतं ययुर्देवाः कृतार्थेनान्तरात्मना ॥ १८ ॥
 या चान्या शैलदुहिता कन्यासीद्वनुनन्दन । 25
 उग्रं सा व्रतमास्थाय तपस्तेपे तपोवना ॥ १९ ॥
 उग्रेण तपसा युक्तां ददौ शैलवरः सुताम् ।
 रुद्रायाप्रतिरूपाय उमां लोकनमस्कृताम् ॥ २० ॥

इत्येते शैलराजस्य सुते राम बभूवतुः ।

गङ्गा च सरितां श्रेष्ठा देवीना चाप्युमा वरा ॥ २१ ॥

सैषा सुरनदी रम्या शैलेन्द्रस्य सुता तदा ।

सुरलोकं समारूढा विषापा जलवाहिनी ॥ २२ ॥

इति बालकाण्डे गङ्गोत्पत्तिर्नाम पट्विंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन्नुभौ राघवलक्ष्मणौ ।

प्रतिनन्द्य कथा वीरावूचतुर्मुनिपुंगवम् ॥ १ ॥

धर्मयुक्तमिदं ब्रह्मन्कथितं परमं त्वया ।

दुहितुः शैलराजस्य ज्येष्ठाया वक्तुमर्हसि ॥ २ ॥

श्रीन्पथो हेतुना केन श्रवयेद्योऽकपावनी ।

त्रिषु लोकेषु धर्मज्ञ कर्मभिः कैः समन्विता ॥ ३ ॥

तथा द्रुवति काकुत्स्थे विश्वामित्रस्तपोधनः ।

निखिलेन कथां सर्वाभूषिमध्ये न्यवेदयत ॥ ४ ॥

पुरा राम कृतोद्वाहः शितिकण्ठो महातपाः ।

उमा च स्पर्धया देवी मैथुनायोपचक्रतुः ॥ ५ ॥

तस्य संक्रीडमानस्य महादेवस्य धीमतः ।

शितिकण्ठस्य देव्याश्च दिव्यं वर्षशतं गतम् ॥ ६ ॥

एवं मन्मथयुद्धे तु तयोर्नासीत्पराजयः ।

न चापि तनयो राम तस्यामासीत्परंतप ॥ ७ ॥

ततो देवाः समुद्विग्नाः पितामहपुरोगमाः ।

यदिहोत्पद्यते भूतं कस्तत्प्रतिसहिष्यते ॥ ८ ॥

तेभिर्गम्य सुराः सर्वे प्रणिपत्य वृषमध्वजम् ।

शितिकण्ठं महात्मानमिदं वचनमब्रुवन् ॥ ९ ॥

देवदेव महाभाग सर्वभूतहिते रत ।

सुराणां प्रणिपातेन प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १० ॥

न लोका धारयिष्यन्ति तव तेनः सुरोत्तम ।

ब्राह्मेण तपसा युक्तो देव्या सह तपश्चर ॥ ११ ॥

त्रैलोक्यहितकामार्थं तेजस्तेजसि धारय ।
 रक्ष सर्वानिमाल्लोकान्नालोकं कर्तुमर्हसि ॥ १२ ॥
 देवतानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकमहेश्वरः ।
 वाढमित्यद्वधीत्सर्वान्पुनश्चेदमुवाच ह ॥ १३ ॥
 धारयिष्याम्यहं तेजस्तेजस्येव सहोमया ।
 त्रिदशाः पृथिवी चैव निर्वाणमधिगच्छतु ॥ १४ ॥
 यदिदं क्षुभितं स्यानान्मम तेजो ह्यनुत्तमम् ।
 धारयिष्यति कस्तन्मे द्रुवन्तु सुरसत्तमाः ॥ १५ ॥
 एवमुक्तास्ततो देवाः प्रत्यूचुर्वृषमध्वजम् ।
 पत्तेजः क्षुभितं ह्यद्य तद्धरा धारयिष्यति ॥ १६ ॥
 एवमुक्तः सुरपतिः प्रमुमोच महीतले ।
 तेजसा पृथिवी येन व्याप्ता सगिरिकानन्या ॥ १७ ॥
 ततो देवाः पुनरिदमूचुश्चापि हुताशनम् ।
 आविश त्वं महातेजो रौद्रेण वायुसमन्वितः ॥ १८ ॥
 तदग्निना पुनर्व्याप्तं तज्जातः खेतपर्वतः ।
 दिव्यं शरवणं चैव पावकादित्यसंनिभम् ।
 यत्र जातो महातेजाः कार्तिकेयोऽग्निसंभवः ॥ १९ ॥
 अबोमा च शिव चैव देवा ऋषिगणास्तथा ।
 पूजयामासुरत्यर्थं सुप्रीतमनसस्ततः ॥ २० ॥
 अथ शैलमुता राम त्रिदशानभिवीक्ष्य तान् ।
 समन्युरशपत्सर्वान्क्रोधसरक्तलोचना ॥ २१ ॥
 यस्मान्निवारिता आहं संगता पुत्रकाम्यया ।
 अद्यप्रभृति युष्माकमप्रजाः सन्तु पत्नयः ॥ २२ ॥
 एवमुक्त्वा मुरान्सर्वाञ्छाशप पृथिवीमपि ।
 अग्ने नेकरूपा त्वं बहुभार्या भविष्यसि ॥ २३ ॥
 न च पुत्रकृता प्रीतिं मत्क्रोधकलुषीकृता ।
 प्राप्स्यसि त्वं सुदुर्महो मम पुत्रमनिच्छती ॥ २४ ॥

10

15

20

25

तान्सर्वान्ब्रीडितान्दृष्ट्वा सुरान्मुरपतिस्तदा ।

गमनायोपचक्राम दिश वरुणपालिताम् ॥ २५ ॥

स गत्वा तप आतिष्ठत्पार्श्वे तस्योत्तरे गिरे ।

हिमवत्प्रमवे शृङ्गे सह देव्या महेश्वर ॥ २६ ॥

५ एष ते विस्तरो राम शैलपुञ्ज्या निवेदित ।

गङ्गाया प्रभव चैव शृणु मे सहलक्ष्मण ॥ २७ ॥

एति बालकाण्डे उन्नामहान्म्य नाम सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

तपस्तप्यति देवेशे त्र्यम्बके विबुधास्तत ।

१० सेनापतिमभीप्सन्त पितामहमुपागमन् ॥ १ ॥

अद्भुवश्च सुरा सर्वे भगवन्त पितामहम् ।

प्रणिपत्य शुभं वाक्य सेन्द्रा साग्निपुरोगमा ॥ २ ॥

यो न सेनापतिर्देव दत्तो भगवता पुरा ।

स तप परमास्थाय तप्यते स्म सहोमया ॥ ३ ॥

१५ यदत्रानन्तर कार्य लोकाना हितकाम्यया ।

संविधस्तत्र विधानज्ञ त्व हि न परमा गति ॥ ४ ॥

देवताना वच श्रुत्वा सर्वलोकपितामह ।

सान्त्वयन्मर्षुर्वाङ्म्येस्त्रिदशानिदमब्रवीत् ॥ ५ ॥

शैलपुञ्ज्या यदुक्त तन्न प्रजास्यथ पत्निषु ।

२० तस्या वचनमच्छिष्ट सत्यमेव न सशय ॥ ६ ॥

इयमाकाशगा गङ्गा यस्या पुत्र हुताशन ।

जनयिष्यति देवाना सेनापतिमरिन्दमम् ॥ ७ ॥

ज्येष्ठा शैटेन्द्रहृता मानयिष्यति त मुतम् ।

उमायास्तद्वहुमत भविष्यति न सशय ॥ ८ ॥

तच्छ्रुत्वा वचन तस्य ह्यनार्था रजुनन्दन ।

प्रणिपत्य सुरा सर्वे पितामहमपूजयन् ॥ ९ ॥

ते गत्वा पर्वत राम केद्रास धातुमण्डितम् ।

आग्नि नियोजयामासु पुत्रार्थ सर्वदेवता ॥ १० ॥

देवकार्यमिदं देव समाधत्स्व हुताशनः ।

शैलपुत्र्यां महातेजो गङ्गायां तेन उत्सृज ॥ ११ ॥

देवतानां प्रतिज्ञाय गङ्गामभ्येत्य पावकः ।

गर्भं धारय वे देवि देवतानामिदं प्रियम् ॥ १२ ॥

इत्येतद्वचनं श्रुत्वा दिव्यं रूपमधारयत् ।

स तस्या महिमां दृष्ट्वा समन्तादवकीर्यत ॥ १३ ॥

समन्ततस्तु तां देवीमभ्यपिञ्चत पावकः ।

सर्वस्रोतांसि पूर्णानि गङ्गाया खुनन्दन ॥ १४ ॥

तमुवाच ततो गङ्गा सर्वदेवपुरोहितम् ।

अशक्ता धारणे देव तेनस्तव समुद्धतम् ।

10

दह्यमानाग्निना तेन संमज्ज्यथितचेतना ॥ १५ ॥

अयात्रवीदिदं गङ्गां सर्वदेवहुताशनः ।

इह हेमवते पादे गर्भोऽयं संनिवेशयताम् ॥ १६ ॥

श्रुत्वा त्वग्निवचो गङ्गा तं गर्भमतिमास्वरम् ।

उत्ससर्ज महत्तेजः स्रोतोऽप्यो हि तदानव ॥ १७ ॥

15

यदिदं निर्गतं तस्यास्तप्तनाम्बूनदममम् ।

काश्चने घर्णीं प्राप्तं हिरण्यममवत्तदा ॥ १८ ॥

ताम्रं कार्णायसं चापि तैः स्नयदेवाम्यनायत ।

मलं तस्यामवत्तत्र त्रपु सौप्तिकमेव च ॥ १९ ॥

नितिसमात्रे गर्भे तु तेजोभिरभिरञ्जितम् ।

20

सर्वपर्वतसंनद्धं सौवर्णमभवद्दनम् ॥ २० ॥

जातरूपमिति ख्यातं तदामभृति रावव

सौवर्णं प्रादुरभवद्वाहितेनोपवं शुचि ॥ २१ ॥

तं कुमारं ततो जातं दृष्ट्वा सेन्द्रा मरुदृणाः ।

क्षीरसंभावनायां कृत्तिकाः संन्ययोजयन् ॥ २२ ॥

25

ताः क्षीरं ज्ञातमात्रस्य कृत्वा समयमुत्तमम् ।

ददुः पुत्रोऽयमस्माकं सर्वास्मामिति निश्चिताः ॥ २३ ॥

ततस्तु देवताः सर्वाः कार्तिकेय इति ब्रुवन् ।

पुत्रस्त्रैलोक्यविख्यातो भविष्यति न संशयः ॥ २४ ॥

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा स्कन्नं गर्भपरिस्त्रवे ।

स्तापयन्परया लक्ष्म्या दीप्यमानं यथानलम् ॥ २५ ॥

स्कन्द इत्यब्रुवन्देवाः स्कन्नं गर्भपरिस्त्रवे ।

५ सर्गः १०८ कार्तिकेयं महानाहुं काकुत्स्थं ज्वलनोपमम् ॥ २६ ॥

प्रादुर्भूतं ततः क्षीरं कृत्तिकानामनुत्तमम् ।

पण्णा पडाननो भूत्वा जग्राह स्तनजं पयः ॥ २७ ॥

गृहीत्वा क्षीरमेकाह्ना सुकुमारवपुस्तदा ।

१० अजयत्स्वेन वीर्येण दैत्यसैन्यगणान्विभुः ॥ २८ ॥

सुरसेनागणपतिमम्यपिश्चन्महाद्युतिम् ।

ततस्तममराः सर्वे समेत्याग्निपुरोगमाः ॥ २९ ॥

एष ते राम गङ्गाया विस्तरोभिहितो मया ।

कुमारसंभवश्चैव धन्यः पुण्यस्तथैव च ॥ ३० ॥

१५ इति बालकाण्डे कुमारोत्पत्तिर्नाम अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

तां तथा कौशिको रामे निवेद्य मधुरा कथाम् ।

पुनरेवापरं वाक्यं काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥

अगोघ्याधिपतिर्वीर पूर्वमासीन्नराधिपः ।

२० सगरं नाम धर्मात्मा प्रजाकामः स चाप्रजाः ॥ २ ॥

विदर्भरानुहिता केशिनी नाम नामतः ।

उयेष्ठा सगरपत्नी सा धर्मिष्ठा सत्त्ववादिनी ॥ ३ ॥

अरिष्टनेमिदुहिता रूपेणाप्रतिमा भुवि ।

द्वितीया सगरस्यासीत्पत्नी सुमतिसंज्ञिता ॥ ४ ॥

ताम्या सह महारानोपत्नीभ्यां तप्तवास्तपः ।

हिमवन्तं समाश्रित्य भृगुप्रसवणे गिरी ॥ ५ ॥

अथ वर्षंशते पूर्णे तपसाराधितो मुनिः ।

सगराय वरं प्रादाद्भृगुः सत्यवतां वरः ॥ ६ ॥

अपत्यलाभः सुमहान्भविष्यति तवानघ ॥

कीर्तिं चाप्रतिमां लोके प्राप्स्यसे पुरुषर्षभ ॥ ७ ॥

एका जनयिता तात पुत्रं वंशकरं तव ।

पष्टिं पुत्रसहस्राणि अपरा जनयिष्यति ॥ ८ ॥

भापमाणं नरव्याघ्र राजपुत्र्यो प्रसाद्य तम् ।

5

ऊचतुः परमप्रीते कृताञ्जलिपुटे तदा ॥ ९ ॥

एकः कस्याः सुतो ब्रह्मन्का बहूजनयिष्यति ।

श्रोतुमिच्छावहे सम्यक्सत्यमस्तु वचस्तव ॥ १० ॥

तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा भृगुः परमधार्मिकः ।

उवाच मधुरां वार्णो स्वच्छन्दोऽत्र विधीयताम् ॥ ११ ॥

10

एको वंशकरो वास्तु बहवो वा महाबलाः ।

कीर्तिमन्तो महोत्साहाः का वां कं वरमिच्छति ॥ १२ ॥

मुनेस्तु वचनं श्रुत्वा केशिनी रघुनन्दन ।

पुत्रं वंशकरं राम जग्राह नृपसंनिधौ ॥ १३ ॥

पष्टिं पुत्रसहस्राणि सुपर्णभगिनी तदा ।

15

महोत्साहान्कीर्तिमतो जग्राह सुमतिः सुतान् ॥ १४ ॥

प्रदक्षिणामृषिं कृत्वा शिरसाभिप्रणम्य तम् ।

जगाम स्वपुरं राजा सभार्यो रघुनन्दन ॥ १५ ॥

अथ काले गते तस्य ज्येष्ठ पुत्रं व्यजायत ।

असमञ्ज इति ख्यातं केशिनी सगरात्मजम् ॥ १६ ॥

20

सुमतिस्तु नरव्याघ्र गर्भं तुम्बं व्यजायत ।

पष्टिः पुत्रसहस्राणि तुम्बभेदाद्विनिःसृताः ॥ १७ ॥

घृतपूर्णेण कुम्भेण घात्र्यस्तान्समवर्षयन् ।

ते च कालेन महता यौवने प्रतिपेदिरे ॥ १८ ॥

समानवयसः सर्वे तुल्यवीर्यपराक्रमाः ।

25

पष्टिः पुत्रसहस्राणि सगरस्याभवंस्तदा ॥ १९ ॥

त च ज्येष्ठो नरश्रेष्ठ सगरस्यात्मसंभवः ।

स राज्यस्थोऽभवत्तेषामसमञ्जः परंतपः ॥ २० ॥

बालान्गृहीत्वा तु जले सरख्यां रघुनन्दन ।
 प्रक्षिप्य प्राहसन्नित्यं मज्जतस्तान्समीक्ष्य वै ॥ २१ ॥
 एवं पापसमाचारः सज्जनप्रतिर्वाधकः ।
 पौराणामहिंते युक्तः पित्रा निर्वासितः पुरात् ॥ २२ ॥
 तस्य पुत्रांशुमात्राम असमञ्जस्य वीर्यवान् ।
 संमतः सर्वलोकस्य सर्वस्यापि प्रियंवदः ॥ २३ ॥
 ततः कालेन महता मतिः समभिजायत ।
 सगरस्याश्वमेधेन यजेयमिति राघव ॥ २४ ॥
 स कृत्वा निश्चयं राजा सोपाध्यायगणस्तदा ।
 यज्ञकर्मणि वेदज्ञो यष्टुं समुपचक्रमे ॥ २५ ॥

इति बालकाण्डे सगरपुत्रजन्म नाम एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा कथान्ते रघुनन्दनः ।
 उवाच परमप्रोतो मुनि दीप्तमिवानलम् ॥ १ ॥
 श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते विस्तरेण कथामिमाम् ।
 पूर्वतो मे कथं ब्रह्मन्यक्षं वै समुपाहरत् ॥ २ ॥
 विश्वामित्रस्तु काकुत्स्थमुवाच ग्रहसन्निव ।
 श्रूयतां विस्तरो राम सगरस्य महात्मनः ॥ ३ ॥
 शंकरभृशुरः श्रीमान्हिमवानचलोत्तमः ।
 विन्ध्यश्च स्पर्धयान्योन्यं यत्र देशे निरीक्षितः ॥ ४ ॥
 तयोर्मध्ये प्रवृत्तोभूत्स यज्ञः पुरुषोत्तम ।
 स हि देशो महापुण्यः प्रशस्तोऽयज्ञकर्मणि ॥ ५ ॥
 तस्याश्वचर्या काकुत्स्थ दृढधन्वा महास्थः ।
 अंशुमानकरोत्तात सगरस्य मते स्थितः ॥ ६ ॥
 तस्य पर्वणि तं यज्ञोद्यजमानस्य वासवः ।
 राक्षसीं तनुमास्थाय याज्ञियाश्वमपाहरत् ॥ ७ ॥
 द्वियमाणे तु काकुत्स्थ तस्मिन्नश्वे महात्मनः ।
 उपाध्यायगणाः सर्वे यजमानमपावृण्वन् ॥ ८ ॥

अयं पर्वणि वेगेन यज्ञियाश्वोपनीयते ।
 हत्वा तमश्वहर्तारं तमेवाश्वं त्वमानय ॥ ९ ॥
 यज्ञच्छिद्रं भवत्येतत्सर्वेषामशिवाय नः ।
 तत्तथा क्रियतां राजन्ययाच्छिद्रः क्रतुर्भवेत् ॥ १० ॥
 उपाध्यायवचः श्रुत्वा तस्मिन्सदासि पार्थिवः ।
 पष्टिं पुत्रसहस्राणि समानूयेदमब्रवीत् ॥ ११ ॥
 गतिं पुत्रा न पश्यामि रक्षसां पुरुषपेमाः ।
 मन्त्रपूतेर्महाभागैरास्थितो हि महाकतुः ॥ १२ ॥
 योसौ रसातलगतो यदि वान्तर्जले स्थितः ।
 तं हत्वानयताश्वं मे पुत्रका भद्रमस्तु वः ॥ १३ ॥
 समुद्रमालिनीं कृत्वां पृथिवीमनुगच्छत ।
 मोत्स्वनध्वं प्रयत्नेन यावत्तुरगदर्शनम् ॥ १४ ॥
 एकेकं योजनं भूमेर्निर्मिन्दन्तोत्तुगच्छत ।
 अस्माकमश्वहर्तारं मार्गमाणा ममाक्षया ॥ १५ ॥
 दौक्षितः पौत्रसहितः सोपाध्यायगणस्त्वहम् ।
 इह स्थास्यामि मद्रं वो यावत्तुरगदर्शनम् ॥ १६ ॥
 ते सर्वे दृष्टमनसो राजपुत्रा महाबलाः ।
 जम्बुर्ध्वीतलं राम पितुर्वचनयन्तिताः ॥ १७ ॥
 योजनायामविस्तारमेकैको घरणीतलम् ।
 विभिदुः पुरुषव्याघ्रा वज्रस्पर्शसर्पैर्भुनैः ॥ १८ ॥
 शूलैरशनिकल्पैश्च हलैश्चापि सुदारुणैः ।
 भिद्यमाना यमुमती तीरतिव वनाद् सा ॥ १९ ॥
 नागानां वधमानानामसुराणां च राघव ।
 राक्षसानां च दुर्घर्षः सत्त्वानां निन्दोभवत् ॥ २० ॥
 योजनानां सहस्राणि पष्टिं तु रघुनन्दन ।
 विभिदुर्धरणीं क्रुद्धाः सर्वे यावद्रसातलम् ॥ २१ ॥
 एवं पर्वतसंवाधं जम्बुद्वीपं नृपात्मजाः ।
 स्वनन्तो नृपशार्दूल सर्वनः परिचक्रुः ॥ २२ ॥

10

15

20

ततो देवाः सगन्धर्वाः सासुराः सहपत्न्याः ।

संभ्रान्तमनसः सर्वे पितामहमुपागमन् ॥ २३ ॥

ते प्रसाद्य महात्मानं विषण्णवदनास्तदा ।

ऊचुः परमसंत्रस्ताः पितामहमिदं वचः ॥ २४ ॥

मगवन्पृथिवी सर्वा खन्यते सगरात्मजैः ।

खनद्विश्चैव तैर्वैह्यन्महासत्त्ववधः कृतः ॥ २५ ॥

अयं यज्ञहरोस्माकमनेनाश्वोपनीयते ।

इति ते सर्वभूतानि निघ्नन्ति सगरात्मजाः ॥ २६ ॥

इति बालकाण्डे पृथिवीविदारणं नाम चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

10

देवतानां वचः श्रुत्वा भगवान्वे पितामहः ।

प्रत्युवाच सुसंत्रस्तान्कृतान्तबलमोहितान् ॥ १ ॥

यस्येयं वसुधा कृत्स्ना वामुदेवस्य धीमतः ।

महिषी माधवस्येष्टा स एष भगवान्प्रभुः ॥ २ ॥

कापिलं रूपमास्थाय धारयत्यनिशं धराम् ।

तस्य कोषाग्निना दग्धा भविष्यन्ति नृपात्मजाः ॥ ३ ॥

पृथिव्याश्चापि निर्भेदो दृष्ट एव सनातनः ।

सगरस्य च पुत्राणां विनाशो दीर्घदर्शिनः ॥ ४ ॥

पितामहवचः श्रुत्वा त्रयस्त्रिंशदरिदम् ।

देवाः परमसंदृष्टाः पुनर्जगुर्गन्धर्गास्तदा ॥ ५ ॥

सगरस्य च पुत्राणां प्रादुरासीन्महोन्नताम् ।

पृथिव्या भिर्यमानायां निर्घातसमैः खनः ॥ ६ ॥

ततो भित्त्वा महीं कृत्स्ना कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।

उपेत्य सागराः सर्वे पितरं वाक्यमब्रुवन् ॥ ७ ॥

परिक्रान्ता मही सर्वा सत्त्ववन्तश्च मूर्दिताः ।

देवदानवरक्षांसि पिशाचोरगपन्नगाः ॥ ८ ॥

न च पश्यामहेश्वं ते अश्वहर्तारिवेव च ।

किं करिष्यामो भद्रं ते बुद्धिरत्र विचार्यताम् ॥ ९ ॥

- तेषां तद्वचनं श्रुत्वा पुत्राणां रानसत्तमः ।
 समन्युरध्रवीद्वाक्पथं सगरो रघुनन्दन ॥ १० ॥
- भूयः खनत भद्रं वो निर्भिद्य वसुधातुम् ।
 अश्वहर्तारमासाद्य कृतार्याश्च निवर्तत ॥ ११ ॥
- पितुर्वचनमास्थाय सगरस्य महात्मनः ।
 पाटिः पुत्रसहस्राणि रसातलमभिद्रवन् ॥ १२ ॥
- खन्यमाने ततस्तास्मिन्ददृशुः पर्वतोपमम् ।
 दिशागजं विरूपाक्षं धारयन्तं महीतलम् ॥ १३ ॥
- सपर्वतवनां कृत्स्नां एषिर्वो रघुनन्दन ।
 शिरसा धारयामास विरूपाक्षो महागजः ॥ १४ ॥
- यदा पर्वणि काकुत्स्थ विश्रमार्थं महागजः ।
 खेदाच्चालयते शीर्षं भूमिकम्पस्तदा मवेत् ॥ १५ ॥
- तं ते प्रदक्षिणं कृत्वा दिशापालं महागजम् ।
 मानयन्तो हि ते राम जग्मुर्भित्वा रसातलम् ॥ १६ ॥
- ततः पूर्वां दिशं हित्वा दक्षिणां विभिदुः पुनः ।
 दक्षिणस्यामपि दिशि ददृशुस्ते गजोत्तमम् ॥ १७ ॥
- महापद्मं महानागं तिष्ठन्तं पर्वतोपमम् ।
 शिरसा धारयन्तं गा ते दृष्ट्वा विस्मय गताः ॥ १८ ॥
- ते तं प्रदक्षिणं कृत्वा सगरस्य महात्मनः ।
 पाटिः पुत्रसहस्राणि पश्चिमा विभिदुर्दिशम् ॥ १९ ॥
- पश्चिमायामपि दिशि महान्तमचलोपमम् ।
 दिशागजं सोमनसं ददृशुस्ते महाचलाः ॥ २० ॥
- ते तं प्रदक्षिणं कृत्वा दृष्ट्वा चापि निरामयम् ।
 खनन्तः समुपाक्रान्ता दिशं सोमवर्ती तदा ॥ २१ ॥
- उत्तरस्या रघुश्रेष्ठ ददृशुर्हिमपाण्डुरम् ।
 भद्रं भद्रेण वपुषा धारयन्तं महीमिमाम् ॥ २२ ॥
- समालम्ब्य ततः सर्वे कृत्वा चैनं प्रदक्षिणम् ।
 पाटिः पुत्रसहस्राणि विभिदुर्वसुधातलम् ॥ २३ ॥

ततः प्रागुत्तरां गत्वा सागराः प्रथितां दिशम् ।
 रोषादभ्यस्वनन्सर्वे पृथिवीं सगरात्मजाः ॥ २४ ॥
 ते तु सर्वे महात्मानो भीमवेगा महाबलाः ।
 ददृशुः कपिलं तत्र वासुदेवं सनातनम् ॥ २५ ॥
 हयं च तस्य देवस्य चरन्तमविदूरतः ।
 प्रहर्षमतुलं प्राप्ताः सर्वे ते रघुनन्दन ॥ २६ ॥
 ते तं हयहरं मत्वा क्रोधपर्याकुलेक्षणाः ।
 अभ्यधावन्त संक्रुद्धास्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रुवन् ॥ २७ ॥
 अस्माकं त्वं हि तुरगं यज्ञिय इतवानसि ।
 दुर्मेषस्त्वं हि संप्राप्तान्विद्धि नः सगरात्मजान् ॥ २८ ॥
 श्रुत्वा तद्वचनं तेषां कपिलो रघुनन्दन ।
 रोपेण महताविष्टो हुकारमकरोत्तदा ॥ २९ ॥
 ततस्तेनाप्रमेयेण कपिलेन महात्मना ।
 मस्मराशीकृताः सर्वे काकुत्स्थ सगरात्मजाः ॥ ३० ॥

१५ इति बालकाण्डे कपिलदर्शनं नाम एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

पुत्रांश्चिरगताञ्ज्ञात्वा सगरो रघुनन्दन ।
 नसारमद्यवीक्ष्वा ना दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ १ ॥
 गुरश्च कृतविद्यश्च पूर्वैस्तुल्योसि तेजसा ।
 पितृणां गतिमन्विच्छ येन चाश्वोपहारितः ॥ २ ॥
 अन्तर्भोमानि सत्त्वानि वीर्यमन्ति महान्ति च ।
 तेषां त्वं प्रतिपातार्थं सासि गृह्णैव कार्युकम् ॥ ३ ॥
 अभिवाद्याभिवाद्यांस्त्वं हत्वा विघ्नकरानपि ।
 सिद्धार्थः सनिवर्तस्व मम यज्ञस्य पारगः ॥ ४ ॥
 एवमुक्तोऽशुमान्सम्यक्सगरेण महात्मना ।
 धनुरादाय सङ्गं च जगाम लघुविक्रमः ॥ ५ ॥
 स स्नातं पितृभिर्मार्गमन्तर्भोमं महात्मभिः ।
 प्रापद्यत नरश्रेष्ठ तेन राज्ञाभिचोदितः ॥ ६ ॥

देवदानवरसोमिः पिशाचपतगोरगेः ।

पूज्यमानं महातेजा दिशामजमपश्यत् ॥ ७ ॥

स तं प्रदक्षिणं कृत्वा एष्टा चैव निरामयम् ।

पितृस्तान्परिप्रच्छ वाजिहर्तारमेव च ॥ ८ ॥

दिशागजस्तु तच्छ्रुत्वा प्रत्युवाच महामतिम् ।

आसमञ्ज कृतार्थस्त्वं सहाश्वः शीघ्रमेप्यसि ॥ ९ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्वानेव दिशागजान् ।

यथाक्रमं यथान्यायं प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ १० ॥

तैश्च सर्वैर्दिशापालैर्वाक्यज्ञैर्वाक्यकोविदः ।

पूजितः सहयश्चैव गन्तासीत्यभिचोदितः ॥ ११ ॥

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा जगाम लघुविक्रमः ।

भस्मराशीकृता यत्र पितरस्तस्य सागराः ॥ १२ ॥

स दुःखवशमापन्नस्त्वसमञ्जसुतस्तदा ।

त्रुकोश परमार्तस्तु वधातेषां मुदुःसितः ॥ १३ ॥

यक्षियं च हय तत्र भरन्तमविदूरतः ।

ददर्श पुरुषव्याघ्रो दुःखशोकसमन्वितः ॥ १४ ॥

स तेषां राजपुत्राणां कर्तुकामो जलक्रियाम् ।

सालिठार्थी महातेजा ॥ चापश्यज्जलाशयम् ॥ १५ ॥

विसार्य निपुणा दृष्टिं ततोपश्यत्स्वगाधिपम् ।

पितॄणां मातुलं राम मुपर्णमचलोपमम् ॥ १६ ॥

स चैनमब्रवीद्वाक्यं वेनतेयो महाबलः ।

मा शुचः पुरुषव्याघ्र वधोयं लोकसंमतः ॥ १७ ॥

कपिलेनाप्रमेयेण दग्धा ह्रीमे महाबलाः ।

सालिलं नार्हसे प्राज्ञ दातुमेवा हि लौकिकम् ॥ १८ ॥

गङ्गा हिमवतो ज्येष्ठा दुहिता पुरुषर्षभ ।

भस्मराशीकृतानेतान्प्लवयेल्लोकपावनी ॥ १९ ॥

तया क्लिन्नमिदं मम गङ्गया लोककान्तया ।

वर्धे पुत्रसहस्राणि स्वर्गलोकं नयिष्यति ॥ २० ॥

गङ्गामानय भद्रं ते देवलोकान्महीतलम् ।

क्रियतां यदि शक्तोपि गङ्गाया अवतारणम् ॥ २१ ॥

गच्छाश्वं तं समादाय पुनरेव यथागतम् ।

यज्ञं पैतामहं वीर संवर्तयितुमर्हसि ॥ २२ ॥

५ सुपर्णवचने श्रुत्वा सौशुमानतिवीर्यवान् ।

त्वरितं हयमादाय पुनरायान्महायशाः ॥ २३ ॥

स राजानं समासाद्य दीक्षितं रघुनन्दन ।

न्यवेदयद्यथावृत्तं सुपर्णवचनं तथा ॥ २४ ॥

तच्छ्रुत्वा घोरसंकाशं वाक्यमंशुमतो नृपः ।

१० यज्ञं निवर्तयामास यथाकल्पं यथाविधि ॥ २५ ॥

स्वपुरं त्वगमच्छ्रीमान्निष्ठयज्ञो मह्यमतिः ।

गङ्गायाश्चागमे राजा निश्चयं नाध्यगच्छत ॥ २६ ॥

अगत्वा निश्चयं राजा कालेन महता महान् ।

त्रिंशद्वर्षसहस्राणि राज्यं कृत्वा दिवं गतः ॥ २७ ॥

१५ इति बालकाण्डे सगरयज्ञसमाप्तिर्नाम द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

कालधर्मं गते राम सगरे प्रकृतीजनाः ।

रानानं रोचयामासुरंशुमन्तं सुधार्मिकम् ॥ १ ॥

स राजा सुमहानासीदंशुमात्रयुनन्दन ।

२० तस्य पुत्रः समभवद्विलीष इति विश्रुतः ॥ २ ॥

तस्मै राज्यं समादिश्य अंशुमात्रयुनन्दन ।

हिमवच्छिस्तरे रम्ये तपस्तेपे मुदारुणम् ॥ ३ ॥

गङ्गावतरणं पुण्यं चिकीर्षुरमरयुनिः ।

अनवाप्येव तं काम स वै नृपतिसत्तमः ॥ ४ ॥

द्वात्रिंशत् सहस्राणि वर्षाणां मुमहायशाः ।

तपोवनं गतो राजा स्वर्गं लेभे तपोधनः ॥ ५ ॥

दिलीपस्तु महानेजाः श्रुत्वा पैतामहं वधम् ।

दुःसोपहतया बुद्ध्या निश्चयं नाध्यगच्छत ॥ ६ ॥

कथं गङ्गावतरणं कथं तेषां जलक्रिया ।
 तारयेयं कथं चैतानिति चिन्तापरोभवत् ॥ ७ ॥
 तस्य चिन्तयतो नित्यं धर्मेण विदितात्मनः ।
 पुत्रो भगीरथो नाम जज्ञे परमधार्मिकः ॥ ८ ॥
 दिलीपस्तु महातेजा यज्ञैर्बहुभिरिष्टवान् । 5
 त्रिशद्वर्षसहस्राणि राजा राज्यमकारयत् ॥ ९ ॥
 अगत्वा निश्चयं राजा तेषामुद्धरणं प्रति ।
 व्याधिना नरशार्दूल कालधर्ममुपेयिवान् ॥ १० ॥
 इन्द्रलोकं गतो राजा स्वार्जितेनैव कर्मणा ।
 राज्ये भगीरथं पुत्रमभिषिच्य नरपमः ॥ ११ ॥ 10
 भगीरथस्तु राजर्षिर्धार्मिको रघुनन्दन ।
 अनपत्यो महातेजा प्रजाकामः स चाप्रजाः ॥ १२ ॥
 मन्त्रिष्वाधाय तद्राज्यं गङ्गावतरणे रतः ।
 स तपो दीर्घमातिष्ठद्रोकर्णे रघुनन्दन ॥ १३ ॥
 ऊर्ध्वबाहुः पञ्चतपा मासाहारो जितेन्द्रियः । 15
 जलशायी च हेमन्ते वर्षास्वभ्रावकाशिकः ॥ १४ ॥
 तस्य वर्षसहस्राणि घोरे तपसि तिष्ठतः ।
 सुप्रीतो भगवान्प्रह्ला प्रजानां प्रभुरीश्वरः ॥ १५ ॥
 ततः सुरगणैः सार्धमुपागम्य पितामहः ।
 भगीरथं महात्मानं तप्यमानमयाब्रवीत् ॥ १६ ॥ 20
 भगीरथ महामाग प्रीतस्तेहं जनेश्वर ।
 तपसा च सुतप्तेन वरं वरय मूत्रत ॥ १७ ॥
 तमुवाच महातेजाः सर्वलोकपितामहम् ।
 भगीरथो महाबाहुः कृताञ्जलिपुटः स्थितः ॥ १८ ॥
 यदि मे भगवान्प्रीतो यद्यस्ति तपसः फलम् । 25
 सर्वस्यात्मजाः सर्वे मत्तः सलिलमाप्नुयुः ॥ १९ ॥
 गङ्गायाः सलिलस्त्रिभुवनं भस्मन्येषां महात्मनाम् ।
 स्वर्गं गच्छेयुरत्यन्तं सर्वे ते प्रपितामहाः ॥ २० ॥

देया च सन्ततिर्देव नावसीदित्कुलं च नः ।

इस्वाकूणां कुले देव एष मेस्तु वरः परः ॥ २१ ॥

उक्तवाक्यं च राजानं सर्वलोकपितामहः ।

प्रत्युवाच शुभां वार्णां मधुरां मधुराक्षराम् ॥ २२ ॥

मनोरथो महानेध भगीरथ महारथ ।

एवं भवतु भद्रं ते इस्वाकुकुलवर्धन ॥ २३ ॥

इयं हेमवती ज्येष्ठा गङ्गा हिमवतः सुता ।

तां वै धारयितुं राजज्जिह्वो देवः प्रसाद्यताम् ॥ २४ ॥

गङ्गायाः पतनं वीर पृथिवी न सहिष्यते ।

तस्या धारयितारं च नान्यं पश्यामि शूलिनः ॥ २५ ॥

तमेवमुक्त्वा राजानं गङ्गामाभाष्य लोककृत् ।

जगाम त्रिदिवं देवैः सर्वैः सहमरुद्गणेः ॥ २६ ॥

इति बालकाण्डे भगीरथधरप्रदानं नाम त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

15 प्रजापतौ गते तस्मिन्सोज्जुष्टाग्रनिषीदितम् ।

कृत्वा महीतलं राजा संवत्सरमुपासत ॥ १ ॥

उर्ध्वबाहुर्निरालम्बो वायुभक्षो निराश्रयः ।

अचलः स्थाणुवत्स्थित्वा रात्रिदिवमतन्द्रितः ॥ २ ॥

अथ संवत्सरे पूर्णे सर्वलोकनमस्कृतः ।

20 उमापतिः पशुपतिर्भगीरथममापत ॥ ३ ॥

प्रोतस्तेहं नरश्रेष्ठ करिष्यामि तव प्रियम् ।

शिरसा धारयिष्यामि शैलरानमुतीमहम् ॥ ४ ॥

ततो हिमवतः शृङ्गमभिरुह्य महेश्वरः ।

निपतेत्यध्ववीद्वद्गतमामाप्याकाशगां नदीम् ॥ ५ ॥

25 ततो हेमवती ज्येष्ठौ सर्वलोकनमस्कृता ।

उमापतेर्वचः श्रुत्वा गङ्गा क्रोधसमन्विता ॥ ६ ॥

तदा सातिमहद्रूपं कृत्वा वेगं च दुःसहम् ।

आकाशादपतद्गङ्गा शिवे शिवाशिरस्युत ॥ ७ ॥

अचिन्तयञ्च सा देवी गङ्गा परमदुर्धरा ।
 विशाम्यहं हि पाताल स्रोतसा गृह्य शंकरम् ॥ ८ ॥
 तस्यावलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धस्तु भगवान्हरः ।
 तिरोभावयितुं नुद्धि चक्रे त्रिनयनस्तदा ॥ ९ ॥
 सा तस्मिन्पतिता पुण्या पुण्ये रुद्रस्य मूर्धनि ।
 हिमवत्प्रतिमे राम अटामण्डलगह्वरे ॥ १० ॥
 सा कथचिन्मर्ही गन्तुं नाशक्रोद्यत्नमास्थिता ।
 नैव सा निर्गम लेभे अटामण्डलमोहिता ॥ ११ ॥
 तत्रैवाचिभ्रमदेवी संवत्सरगणान्वहन् ।
 तामपश्यत्युनस्तत्र तपः परममास्थितः ॥ १२ ॥
 म तेन तौपितश्चाभूदत्यर्थं रघुनन्दन ।
 विसर्जनं ततो गङ्गा हरो बिन्दुसरः प्रति ॥ १३ ॥
 तस्या विसृज्यमानायां सप्त स्रोतासि जक्षिरे ।
 ऋदिनी पावनी चैव नलिनी च तथापरा ।
 तिस्रः प्राचीं दिशं जग्मुर्गङ्गाः शिवजला गुयाः ॥ १४ ॥
 सुचक्षुश्चैव सीता च सिन्धुश्चैव महानदी ।
 तिस्रश्चैता दिशं जग्मुः प्रतीचीं तु शुभोदकाः ।
 सप्तमी चान्वगात्तासा भगीरथमथो नृपम् ॥ १५ ॥
 गगनाच्छंकरशिरस्ततो घराणिमागता ।
 व्यसर्पत जलं तत्र तीव्रशब्दपुरस्कृतम् ॥ १६ ॥
 मत्स्यकच्छपसवैश्च शिशुमारगणैस्तथा ।
 पतङ्गि पतितैश्चैव व्यरीचत वसुधरा ॥ १७ ॥
 ततो देवर्षिगन्धर्वा यक्षसिद्धगणास्तथा ।
 व्यलोकयन्त ते तत्र गगनाद्वा गता नदीम् ॥ १८ ॥
 विमानैर्नगराकारैर्हयैर्गजवरैस्तथा ।
 पारिश्रवगताश्चापि देवतास्तत्र विष्ठिताः ॥ १९ ॥
 तदद्भुतमिदं लोके गङ्गावतारमुत्तमम् ।
 दिदृक्षुवो देवगणाः समीयुरमितौजसः ॥ २० ॥

संपतद्भिः सुरगणैस्तेषां चाभरणौजसा ।
 शतादित्यमिवाभाति गगनं गततोयदम् ॥ २१ ॥
 शिशुमारोरगगणैर्मानैरपि च चञ्चलैः ।
 विद्युद्भिरिव विक्षिप्तैराकाशमभवद्भूतम् ॥ २२ ॥
 पाण्डुरैः सलिलोत्पीडैः कीर्यमाणैः सहस्रधा ।
 शारदाभ्रैरिवाकीर्णं गगनं हंससंघैः ॥ २३ ॥
 कचिद्रुततरं याति कुटिलं कचिदागतम् ।
 विततं कचिदुद्धूतं कचिद्याति शनैः शनैः ॥ २४ ॥
 सलिलेनैव सलिलं कचिदभ्याहतं पुनः ।
 मुहुरुर्ध्वपथं गत्वा पपात वसुधां ततः ॥ २५ ॥
 तच्छंकरशिरोभ्रष्टं भ्रष्टं भूमितले पुनः ।
 व्यरोचत तदा तोयं निर्मलं गतकल्मषम् ॥ २६ ॥
 तत्र देवार्पिगन्धर्वा वसुधातलवासिनः ।
 भवाङ्गपतितं तोयं पवित्रमिति पस्पृशुः ॥ २७ ॥
 शापात्प्रपतिता ये च गगनाद्भुधातलम् ।
 पूतात्मानः पुनस्तेन सलिलेन दिवं गताः ॥ २८ ॥
 मुमुदे मुदितो लोकस्तेन तोयेन भास्वता ।
 कृताभिपेको गङ्गायां बभूव मृतकल्मषः ॥ २९ ॥
 भगीरथो हि रानार्पिर्दिव्यं स्यन्दनमास्थितः ।
 प्रायादग्रे महातेनास्तं गङ्गा पृष्ठतोन्वगात् ॥ ३० ॥
 देवाः सार्षपगणाः सर्वे देत्यदानवराक्षसाः ।
 गन्धर्वयक्षप्रवराः सार्किनरमहोरगीः ॥ ३१ ॥
 सर्वाश्चाप्सरसो राम भगोरथरथानुगाः ।
 गङ्गामन्वगमन्प्रीताः सर्वे जलचराश्च ये ॥ ३२ ॥
 यतो भगीरथो यना ततो गङ्गा यशस्विनी ।
 जगाम सरितां श्रेष्ठा सर्वपापप्रणाशिनी ॥ ३३ ॥
 ततो हि यजमानस्य जहोरदुतकर्मणः ।
 गङ्गा संश्रवयामास यज्ञवाटं महात्मनः ॥ ३४ ॥

तस्यावलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धो जह्नुश्च राघव ।
 अपिबन्तु जलं सर्वं गङ्गायाः परमाद्भुतम् ॥ ३५ ॥
 ततो देवाः सगन्धर्वा ऋषयश्च सुविस्मिताः ।
 पूजयन्ति महात्मानं जह्नुं पुरुषसत्तमम् ॥ ३६ ॥
 गङ्गां चापि नयन्ति स्म दुहितृत्वे महात्मनः ।
 ततस्तुष्टो महातेजाः श्रोत्राम्याममृजत्तुनः ॥ ३७ ॥
 तस्माज्जह्नुमुता गङ्गा प्रोच्यते जाह्नवीति च ।
 जगाम च पुनर्गङ्गा भगीरथरथानुगा ॥ ३८ ॥
 सागरं चापि संप्राप्ता सा सरित्प्रवरा तदा ।
 रसातलमुपागच्छत्सिद्ध्यर्थं तस्य कर्मणः ॥ ३९ ॥
 स गत्वा सागरं राजा गङ्गयानुगतस्तदा ।
 प्रविवेश तलं भूमेः स्वातं यत्सगरात्मजेः ॥ ४० ॥
 उपनीय ततो गङ्गां रसातलतलं प्रभुः ।
 तर्पयामास तान्सर्वान्मरुतमूतान्पितामहान् ॥ ४१ ॥
 अयं गङ्गाम्भसा तत्र प्लाविताः सगरात्मजाः ।
 दिव्यमूर्तिधरा मूत्वा जग्मुः स्वर्गं मुदान्विताः ॥ ४२ ॥
 तान्दृष्ट्वा प्लावितान्सर्वान्पितुंस्तेन महात्मना ।
 भगीरथमुवाचेदं ब्रह्मा सुरगणैः सह ॥ ४३ ॥
 तारिता नरशार्दूल दिवं याताश्च देववत् ।
 पाटिः पुत्रसहस्राणि सगरस्य महात्मना ॥ ४४ ॥
 सागरस्य जलं लोके यावत्स्थास्यति पार्थिव ।
 सगरस्यात्मजाः सर्वे दिवि स्थास्यन्ति देववत् ॥ ४५ ॥
 इयं च दुहितृता ज्येष्ठा तव गङ्गा भीवप्यति ।
 त्वल्लुप्तेन च नाम्ना वै लोके स्थास्यति विश्रुता ॥ ४६ ॥
 गङ्गा त्रिपथगा नाम दिव्या भगीरथीति च ।
 त्रीन्पथो मावयन्तीति ततस्त्रिपथगा स्मृता ॥ ४७ ॥
 पितामहानां सर्वेषां त्वमत्र मनुजाधिप ।
 कुरुष्व सलिलं राजन्प्रतिज्ञामपवर्जय ॥ ४८ ॥

पूर्वकेण हि ते राजंस्तेनातियशसा तदा ।
 धर्मिणां प्रवरेणापि नैव प्राप्तो मनोरथः ॥ ४९ ॥
 तथैवांशुमता वत्स लोकेप्रतिमतेजसा ।
 गङ्गां प्रार्थयता नेतुं प्रतिज्ञा नापवर्जिता ॥ ५० ॥
 ५ राजर्षिणा गुणवता महर्षिसप्ततेजसा ।
 अतुल्यतपसा चैव क्षत्रधर्मे स्थितेन च ॥ ५१ ॥
 दिर्लपेन महाभाग तव पित्रातितेजसा ।
 पुनर्न शकिता नेतुं गङ्गा प्रार्थयतानघ ॥ ५२ ॥
 सा तु त्वया समाक्रान्ता प्रतिज्ञा पुरुषर्षभ ।
 १० प्राप्तोसि परमं लोके यशस्त्रिदशसंमतम् ॥ ५३ ॥
 तच्च गङ्गावतरणं त्वया कृतमरिदम ।
 अनेन च भवान्प्राप्तो धर्मस्थायतनं महत् ॥ ५४ ॥
 श्रवयस्व त्वमात्मानं नरोत्तम सद्बोचिते ।
 सलिले पुरुषव्याघ्र शुचिः पुण्यफलो भव ॥ ५५ ॥
 १५ पितामहानां सर्वेषां कुरुष्व सलिलक्रियाम् ।
 स्वस्ति तेस्तु गमिष्यामि स्वर्लोकं गम्यतां नृप ॥ ५६ ॥
 इत्युक्त्वा भगवान्ब्रह्मा भगीरथमरिदमम् ।
 जगाम सहितो देवैर्ब्रह्मलोकमनामयम् ॥ ५७ ॥
 भगीरथोपि राजर्षिः कृत्वा सलिलमुत्तमम् ।
 २० यथाक्रम यथान्यायं सागराणां मलयशाः ॥ ५८ ॥
 कृतोदकः शुची राना स्वपुरं पुनरागमत् ।
 ममृद्धार्यो नरश्रेष्ठः स्वराज्यं प्रशशास ह ॥ ५९ ॥
 प्रमुमोद च लोकतं नृपमासाद्य राघव ।
 नष्टशोकः समृद्धार्यो बभूव विगतज्वरः ॥ ६० ॥
 २५ एष ते राम गङ्गाया विस्तरोभिहितो मया ।
 स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते संप्रयाकाशेतिवर्तने ॥ ६१ ॥

धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं पावनमेव च ।

इदमाख्यानमारुह्यातं गङ्गावतरणं मया ॥ ६२ ॥

इति बालकाण्डे गङ्गावतरणं नाम चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः ।

विस्मयं परमं मत्वा विश्वामित्रमथान्वीत् ॥ १ ॥

अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन्कथितं परमं त्वया ।

गङ्गावतरणं पुण्यं सागरस्यापि पूरणम् ॥ २ ॥

क्षणभूतेषु नौ रात्रिः संवृत्तेयं परंतप ।

इमां चिन्तयतोः सर्वा निखिलेन कथां तव ॥ ३ ॥

तस्य सा शर्वरी सर्वा मम सौमित्रिणा सह ।

जगाम चिन्तयानस्य विश्वामित्रकथां शुभाम् ॥ ४ ॥

ततः प्रभाते विमले विश्वामित्रं तपोधनम् ।

उवाच राघवो वाक्यं कृताह्निकमरिंदमः ॥ ५ ॥

गता भगवतो रात्रिः श्रोतव्यं परमं श्रुतम् ।

तराम सरितां श्रेष्ठां पुण्यां त्रिपथगां नदीम् ॥ ६ ॥

नौरिषा हि सुविस्तीर्णा ऋषीणां पुण्यकर्मणाम् ।

भगवन्तमिह प्राप्तं ज्ञात्वा त्वरितमागता ॥ ७ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः ।

संतारं कारयामास ऋषिसंघस्य कौशिकः ॥ ८ ॥

उत्तरं तीरमाप्ताद्य संपूज्यर्षिगणांस्तदा ।

गङ्गाकूले निविष्टास्ते विशालां ददृशुः पुरीम् ॥ ९ ॥

ततो मुनिवरस्तूर्णं जगाम सहराघवः ।

विशालां नगरीं रम्यां दिव्यां स्वर्गोपमां तदा ॥ १० ॥

अथ रामो महातेजा विश्वामित्रं महामुनिम् ।

पप्रच्छ प्राजलिर्भूत्वा विशालामुत्तमां पुरीम् ॥ ११ ॥

कतमो राजवंशोयं विशालायां महामुने ।

श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते परं कौतूहलं हि मे ॥ १२ ॥

३

10

15

२०

25

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामस्य मुनिपुंगव ।
 आख्यातुं तत्समारेमे विशालाया पुरातनम् ॥ १३ ॥
 श्रूयतां राम शक्रस्य कथा कथयत शुभाम् ।
 आस्मिन्देशे हि यद्वृत्तं शृणु तत्त्वेन राघव ॥ १४ ॥
 ५ आसन्नकृतयुगे राम दिते पुत्रा महाबला ।
 अदितेश्च महाभागा वीर्यवतं मुघार्मिका ॥ १५ ॥
 भ्रातरं स्पर्धिनं पुत्रा कश्यपस्य महात्मन ।
 मातृध्वसेया सापत्न्यात्परस्परजिगीषव ॥ १६ ॥
 तेषां किल समेतानां बुद्धिरासीन्महोजसाम् ।
 १० अजराश्रमराश्वैव कथं स्यामेति राघव ॥ १७ ॥
 तेषां चिन्तयता तत्र बुद्धिरासीद्विषश्रिताम् ।
 क्षीरोदमथनं कृत्वा रत्नं प्राप्स्याम तत्र वै ॥ १८ ॥
 ततो निश्चित्य मथनं योक्त्रं कृत्वा च वासुकिम् ।
 मन्थानं मन्दरं कृत्वा ममन्पुरामितौजस ॥ १९ ॥
 १५ अथ वर्षसहस्रेण योक्त्रं सर्पशिरासि च ।
 वमन्त्यतिविषं तत्र ददशुर्दशने शिला ॥ २० ॥
 उत्पपातामिसकाशं हाहाहल्महाविषम् ।
 तेन दग्धं जगत्सर्वं सदेवामुरमानुषम् ॥ २१ ॥
 अथ देवा महादेव शंकर शरणार्थिन ।
 २० जम्मुं पशुपतिं रुद्रं ब्राह्मि ब्राह्मीति तुष्टुवु ॥ २२ ॥
 प्रादुरासीत्ततोत्रैव शङ्खचक्रगदाधर ।
 उवाचेन स्मितं कृत्वा रुद्रः शूठर्षरं हरि ॥ २३ ॥
 देवतेर्मध्यमाने नु यत्पूर्वं समुपस्थितम् ।
 तत्त्वदीयं मुरश्रेष्ठ मुराणामग्रजो हि यन् ॥ २४ ॥
 २५ अग्रपूनामिह स्थित्वा गृहाणेदं विषं प्रभो ।
 इत्युक्त्वा च मुरश्रेष्ठस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ २५ ॥
 देवतानां भयं दृष्ट्वा श्रुत्वा वाक्यं नु शार्ङ्गिण ।
 हाहाहल् विषं घोरं सजग्राहामृतोषमम् ॥ २६ ॥

देवान्विमृज्य देवेशो जगाम भगवान्हरः ।

ततो देवासुराः सर्वे ममन्यु रघुनन्दन ॥ २७ ॥

प्रविवेशाय पातालं मन्यानः पर्वतोत्तमः ।

ततो देवाः समन्धर्वास्तुष्टुवुर्मधुमूदनम् ॥ २८ ॥

त्वं गतिः सर्वभूतानां विशेषेण दिवोकसाम् ।

5

पालयास्मान्महाबाहो गिरिमुद्धर्तुमर्हसि ॥ २९ ॥

इति श्रुत्वा द्व्यीकेशः कामठं रूपमास्थितः ।

पर्वतं पृष्ठतः कृत्वा शिष्ये तत्रोद्घौ हरिः ॥ ३० ॥

पर्वताग्रं तु लोकात्मा हस्तेनाक्रम्य केशवः ।

देवानां मध्यतः स्थित्वा ममन्य पुरुषोत्तमः ॥ ३१ ॥

10

अथ वर्षसहस्रेण आयुर्वेदमयः पुमान् ।

उदतिष्ठत्सुधर्मात्मा सदण्डः सकण्डलुः ॥ ३२ ॥

अप्सु निर्मन्यनादेव रसात्तस्माद्हरत्रियः ।

उत्पेतुर्मनुजश्रेष्ठ तस्मादप्सरसोभवन् ॥ ३३ ॥

पट्टिः कोट्योमवंस्तासामप्सरणां सुवर्चसाम् ।

15

असंख्येयास्तु काकुत्स्थ यास्तासां परिचारिकाः ॥ ३४ ॥

न ताः स्म प्रतिगृह्णन्ति सर्वे ते देवदानवाः ।

अप्रतिग्रहणात्ताश्च ततः साधारणीकृताः ॥ ३५ ॥

वरुणस्य ततः कन्या वारुणी रघुनन्दन ।

उत्पपात रसात्तस्मान्मार्गमाणा प्रतिग्रहम् ॥ ३६ ॥

20

दितेः पुत्रा न ता राम जगृहुर्वरुणात्मजाम् ।

अदितेस्तु सुता वीर जगृहुस्तामनिन्दिताम् ॥ ३७ ॥

सुराप्रतिग्रहाद्देवाः सुरा इत्यभिविश्रुताः ।

अप्रतिग्रहणात्तस्या देतेयाश्चामुरास्तथा ॥ ३८ ॥

उच्चैःश्रवाश्च तत्राम्बो मणिरत्नं च कौस्तुभम् ।

25

उदतिष्ठन्नरश्रेष्ठ सोमदेवस्तथैव च ॥ ३९ ॥

ततो दीर्घेण कालेन चोत्पन्ना कमलालया ।

अतीव रूपसंपन्ना प्रथमे वयासि स्थिता ॥ ४० ॥

सर्वाभरणपूर्णाङ्गीं सर्वलक्षणलसिता ।

मुकुटाङ्गदचित्राङ्गी नीलकृञ्चितमूर्धजा ॥ ४१ ॥

तप्तहाटकसकाशा मुक्ताभरणभूषिता ।

चतुर्भुजा महादेवी पद्महस्ता वरानना ॥ ४२ ॥

५ सा च देवी तथोत्पन्ना पद्मा श्रीर्लोकपूजिता ।

सा पद्मा पद्मनाभस्य ययौ वक्ष स्थल हरे ॥ ४३ ॥

सुरासुराश्च गन्धर्वा क्षोभयामासुरम्बुधिम् ।

तस्मादेतत्समुद्भूत तथैवामृतमुत्तमम् ॥ ४४ ॥

अथ तस्य कृते राम महानासीत्कुलक्षय ।

१० अदितेस्तु तदा पुत्रा दितिपुत्रानयोधयन् ॥ ४५ ॥

एकतोभ्यगमन्सर्वे असुरा राक्षसै सह ।

युद्धमासीन्महाघोर वीर त्रैलोक्यमोहनम् ॥ ४६ ॥

यदा क्षय गत सर्वं तदा विष्णुर्महाबल ।

अमृत सोहरत्पूर्णं मायामास्थाय मोहिनीम् ॥ ४७ ॥

१५ ये गताभिमुख विष्णुमक्षय पुरुषोत्तमम् ।

सपिष्टास्ते तदा युद्धे विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ४८ ॥

अदितेरात्मजा वीरा दिते पुत्रास्त्रिजगिरे ।

तस्मिन्घोरे महायुद्धे दैतेयादित्ययोर्भृशम् ॥ ४९ ॥

निहत्य दितिपुत्रास्तु राज्य प्राप्य पुरंदर ।

२० शशात्स मुदितो लोकान्सर्पितघान्सचारणान् ॥ ५० ॥

इति बालकाण्डे अमृतात्पत्तिनाम पञ्चचत्वारिंश सर्ग ॥ ४५ ॥

हतेषु तेषु पुत्रेषु दिति परमदुःखिता ।

मारीच कञ्चन राम भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥

२० हतपुत्रास्मि भगवस्तव पुत्रैर्महाबले ।

शक्रहन्तारमिच्छामि पुत्र दार्ढ्यतपोर्जितम् ॥ २ ॥

साह तपश्चरिष्यामि गर्भमाधातुमर्हसि ।

तत्र मे शक्रहन्तार त्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥ ३ ॥

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा मारीचः कश्यपस्तदा ।
 प्रत्युवाच महातेजा दितिं परमदुःखिताम् ॥ ४ ॥
 एव भवतु भद्रं ते शुचिर्भव तपोधने ।
 जनयिष्यसि पुत्रं त्वं शक्रहन्तारमाहवे ॥ ५ ॥
 पूर्णे वर्षसहस्रे तु शुचिर्व्यदि भविष्यसि ।
 पुत्रं त्रैलोक्यहन्तारं मत्तो वै जनयिष्यसि ॥ ६ ॥
 एवमुक्त्वा महातेजा पाणिना स ममार्जं ताम् ।
 तामालिङ्ग्य ततः स्वस्ति इत्युक्त्वा तपसे ययौ ॥ ७ ॥
 गते तस्मिन्नेतरेष्टे दितिं परमहर्षिता ।
 कुशह्वनमासाद्य तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ ८ ॥
 चरन्त्यास्तु तपस्तस्याः परा सनतिमास्थित ।
 परिचर्या स्वयं शक्रश्चकारोपेत्य तत्पर ॥ ९ ॥
 अग्निं कुशान्काष्ठमपि फलमूलं तथैव च ।
 न्यवेदयत्सहस्राक्षो यच्चान्यदपि काङ्क्षितम् ॥ १० ॥
 गात्रसवाहनैश्चैनं श्रमापनयनैस्तथा ।
 शक्रं सर्वेषु कालेषु दितिं परिचचार ह ॥ ११ ॥
 पूर्णे वर्षसहस्रे तु दशोने रघुनन्दन ।
 दितिं परमसदृष्टा सहस्राक्षमयाववीत् ॥ १२ ॥
 तपश्चरन्त्या वर्षाणि दश वीर्यवता वर ।
 अवशिष्टानि भद्रं ते भ्रातरं द्रक्ष्यसे ततः ॥ १३ ॥
 तमहं त्वत्कृते पुत्रं समाधास्ये जयोत्सुकम् ।
 त्रैलोक्यविजयं पुत्रं सह भोदयसि विज्वर ॥ १४ ॥
 याचितेन सुरैश्चेष्टं तत् पित्रा महात्मना ।
 वरो वर्षसहस्रान्ते दत्तो मम सुतः प्रति ॥ १५ ॥
 एवमुक्त्वा दितिस्तत्र प्राप्ते मध्यं दिनेश्वरे ।
 निद्रयापहता देवी पादौ रूत्वाथ शीर्षतः ॥ १६ ॥
 दृष्ट्वा तामशुचिं शक्रः पादयो रूतमूर्धन्याम् ।
 शिरःस्थाने रूतो पादौ जहाम च मुमोद च ॥ १७ ॥

तस्याः शरीरविवरं प्रविवेश पुरंदरः ।

गर्भं च सप्तधा राम चिच्छेद परमात्मवान् ॥ १८ ॥

भित्तमानस्ततो गर्भो वज्रेण शतपर्वणा ।

रुरोद सुस्वरं राम ततो दितिरबुध्यत ॥ १९ ॥

मा रुदो मा रुदश्चेति गर्भे शक्रोम्यभाषत ।

विभेद च महातेजा रुदन्तमपि वासवः ॥ २० ॥

न हन्तव्यो न हन्तव्य इति तं दितिरब्रवीत् ।

निष्पपात ततः शक्रो मातुर्वचनगौरवात् ॥ २१ ॥

प्राञ्जलिर्वज्रसहितो दिर्ति शक्रोम्यभाषत ।

अशुचिर्देवि सुप्तासि पादयोः कृतमूर्धजा ॥ २२ ॥

तदन्तरमहं लब्ध्वा शक्रहन्तारमाहवे ।

अच्छिदं सप्तधा देवि तन्मे त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ २३ ॥

इति बालकाण्डे दितिगर्भच्छेदो नाम षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

११ सप्तधा तु कृते गर्भे दितिः परमधार्मिका ।

सहस्राक्षं दुराधर्षं वाक्यं सानुनयाब्रवीत् ॥ १ ॥

ममापराधाद्गर्भोऽयं सप्तधा शकलीकृतः ।

नापराधो हि देवेश तवात्र बलिमूदन ॥ २ ॥

प्रियं तु कृतमिच्छामि मम गर्भविपर्यये ।

२० मरुतां सप्त सप्तानां स्थानपाला भवन्तु ते ॥ ३ ॥

वातस्कन्धा इमे पुत्र चरन्तु दिवि पुञ्जकाः ।

मारुता इति विख्याता दिव्यरूपा ममात्मजाः ॥ ४ ॥

ब्रह्मलोकं चरत्वेक इन्द्रलोकं तथापरः ।

दिवि वायुरिति ख्यातस्तृतीयोऽपि महायशः ॥ ५ ॥

२५ चत्वारस्तु सुरश्रेष्ठ दिशो वै तव शासनात् ।

संचरिष्यन्ति मद्रं ते देवभूता ममात्मजाः ॥ ६ ॥

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा सहस्राक्षः पुरंदरः ।

उवाच प्राञ्जलिर्वान्यं दिर्ति बलिनिपूदनः ॥ ७ ॥

त्वत्कृतेनैव नाम्ना हि भविष्यन्ति तवात्मजाः ।
 ख्याता मरुत इत्येते दिव्यरूपा ममाक्षया ॥ ८ ॥
 अमृतप्राशिनः पुत्रा इमे ते सहिता मया ।
 विचरिष्यन्ति लोकांस्त्रोन्निर्भया विगतज्वराः ॥ ९ ॥
 एवं तौ निश्चयं कृत्वा मातापुत्रौ तपोवने । 5
 जग्मतुस्त्रिदिवं राम कृतार्थाविति नः श्रुतम् ॥ १० ॥
 एष देशः स काकुत्स्थ महेन्द्राध्युषितः पुरा ।
 दिर्ति यत्र तपःसिद्धामेवं परिचचार सः ॥ ११ ॥
 इक्ष्वाकोरत्र राजर्षेः पुत्रः परमधार्मिकः ।
 अलम्बुपायामुत्पन्नो विशाल इति विश्रुतः ॥ १२ ॥ 10
 तेन चासीदिह स्थाने विशालेति पुरी कृता ।
 विशालस्य सुतो राजा हेमचन्द्रो महाबलः ॥ १३ ॥
 सुचन्द्र इति विख्यातो हेमचन्द्रादनन्तरः ।
 सुचन्द्रतनयो राम धूम्राश्व इति विश्रुतः ॥ १४ ॥
 धूम्राश्वतनयश्चापि सृक्षयः समपद्यत । 15
 सृक्षयस्य सुतः श्रीमान्सहदेवः प्रतापवान् ॥ १५ ॥
 कुशाश्वः सहदेवस्य पुत्रः परमधार्मिकः ।
 कुशाश्वस्य महातेजाः सोमदत्तः प्रतापवान् ॥ १६ ॥
 तस्य पुत्रो महातेजाः संपत्येव पुरीमिमाम् ।
 आवसत्यमरमलयः सुमतिर्नाम दुर्नयः ॥ १७ ॥ 20
 इक्ष्वाकोस्तु मसादेन सर्वे वेशालिका नृपाः ।
 त्रीर्षागुप्तो महात्मानो वीर्यवन्तः सुधार्मिकाः ॥ १८ ॥
 इहाद्य रननीमेकां सुखं स्वप्स्यामहे वयम् ।
 श्वः प्रमाते नरश्रेष्ठ जनकं द्रष्टुमर्हसि ॥ १९ ॥
 सुमतिस्तु ततः श्रुत्वा विश्वामित्रमुपागतम् । 25
 मत्पुद्गम्य महात्मानं पूजयामास पार्थिवः ॥ २० ॥
 पूजा च परमं कृत्वा सोपाध्यायः सत्त्वान्धवः ।
 माञ्जलिः कुशलं पृष्ट्वा विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ २१ ॥

धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे विषय मुने ।

सप्राप्तो दर्शनं चैव नास्ति धन्यतरो मम ॥ २२ ॥

इति बालकाण्डे सुमतिःसमागमो नाम सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥४७॥

एष्टा तु कुशलं तत्र परस्परसमागमे ।

कथन्ते सुमतिर्वाक्यं व्याजहार महामुनिम् ॥ १ ॥

इमौ कुमारौ भद्रं ते देवतुल्यपराक्रमौ ।

गजसिंहगती वीरौ शार्दूलवृषभोपमौ ॥ २ ॥

पद्मपत्रविशालाक्षौ खड्गतूणीधनुर्धरौ ।

अश्विनाविव रूपेण समुपस्थितयौवनौ ॥ ३ ॥

यदृच्छयैव गां प्राप्तौ देवलोकादिवामरौ ।

कथं पद्म्यामिह प्राप्तौ किमर्थं कस्य वा मुने ॥ ४ ॥

भूषयन्ताविमं देशं चन्द्रसूर्याविवाम्बरम् ।

परस्परस्य सदृशौ प्रमाणेऽङ्गितचेष्टितौ ॥ ५ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा यथावृत्तं न्यवेदयत् ।

सिद्धाश्रमनिवासं च राक्षसानां वधं तथा ॥ ६ ॥

विश्वामित्रवचनं श्रुत्वा राजा परमविस्मितः ।

अतिथीं पूजयामास पुत्रीं दशरथस्य तौ ॥ ७ ॥

ततः परमसत्कारं सुमते प्राप्य राघवौ ।

उप्य तत्र निशामेका जग्मतुर्मिथि गतिः ॥ ८ ॥

ता दृष्ट्वा दूरतः सर्वे जनकस्य पुरीं शुभाम् ।

मुनयो दृष्टमनसः शशसु साधुसाध्विति ॥ ९ ॥

मिथिलोपवने तत्र आश्रमं दृश्य गच्छन् ।

पुराणं निजेन पुण्यं पप्रच्छ मुनिपुङ्गवम् ॥ १० ॥

श्रीमदाश्रमसंकाशं किं त्विदं मुनिर्नर्तितम् ।

श्रोतुमिच्छामि भगवन्स्स्याय पूर्वं आश्रमम् ॥ ११ ॥

तच्छ्रुत्वा राघवेणोक्तं वाक्यं वाक्यविशारदः ।

प्रत्युवाच महातेजा विश्वामित्रो महामनिः ॥ १२ ॥

हन्त ते कथयिष्यामि शृणु तच्चेन रावव ।
 यस्यैतदाश्रमपदं शप्तं कोषान्महात्मना ॥ १३ ॥
 गौतमस्य नरश्रेष्ठ पूर्वमासीन्महामुनेः ।
 आश्रमो दिव्यसंकाशः सुरैरपि सुपूजितः ॥ १४ ॥
 स चात्र तप आतिष्ठदहल्यासहितो मुनिः ।
 संवत्सरसहस्राणि बहूनि रघुनन्दन ॥ १५ ॥
 कदाचिद्विषे राम ततो दूरगते मुनौ ।
 तदस्या आश्रमे दृष्ट्वा रम्यं रूपं पुरंदरः ॥ १६ ॥
 तस्यान्तरं विदित्वा च कामार्तस्त्रिदिवेश्वरः ।
 मुनिवेषधरो भूत्वा सोहल्यामिदमब्रवीत् ॥ १७ ॥
 ऋतुकालं प्रतीक्षन्ते नार्थिनः सुसमाहिते ।
 संगमं त्वहमिच्छामि त्वया सह सुमध्यमे ॥ १८ ॥
 मुनिवेषं सहस्राक्षं विज्ञाय रघुनन्दन ।
 मर्ति चकार दुर्मेधा देवराजकुतूहलात् ॥ १९ ॥
 अयाग्रवीत्सुरश्रेष्ठं कृतार्थेनान्तरात्मना ।
 कृतार्थास्मि सुरश्रेष्ठ गच्छ शीघ्रमितः प्रभो ॥ २० ॥
 आत्मानं मां च देवेश सर्वथा रक्ष गौतमात् ।
 इन्द्रस्तु प्रहसन्वाक्यमहल्यामिदमब्रवीत् ॥ २१ ॥
 सुश्रोणि परितुष्टोस्मि गमिष्यामि यथागतम् ।
 एवं संगम्य तु तया निश्चक्रामोदजास्ततः ॥ २२ ॥
 स संभमात्वरत्राम शङ्कितो गौतमं प्रति ।
 गौतमं संददर्शयि प्रविशन्तं महामुनिम् ॥ २३ ॥
 देवदानवदुर्धरे तपोबलसमन्वितम् ।
 तीर्थोदकपरिक्लिप्तं दीप्यमानमिवानलम् ॥ २४ ॥
 गृहीतसमिधं तत्र सकुशं मुनिपुंगवम् ।
 दृष्ट्वा मुरपतित्वस्तो विषण्णवदनोभवत् ॥ २५ ॥
 अथ दृष्ट्वा सहस्राक्षं मुनिवेषधरं मुनिः ।
 दुर्वृतं वृत्तसंपन्नो रोषाद्बचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥

10

15

20

25

मम रूपं समास्थाय कृतवानसि दुर्मते ।
 अकर्तव्यमिदं यस्माद्विफलस्त्वं भविष्यसि ॥ २७ ॥
 गौतमेनैवमुक्तस्य सरोषेण महात्मना ।
 पेततुर्वृषणौ भूमौ सहस्राक्षस्य तत्क्षणात् ॥ २८ ॥
 व्यधितः ॥ तदा चासीद्धतौजा विफलीकृतः ।
 धर्षितस्तपसोऽग्रेण कश्मलं चैनमाविशत् ॥ २९ ॥
 तपा शस्त्वा स वै शक्रं भार्यामपि च शप्तवान् ।
 इह वर्षसहस्राणि बहूनि निवसिष्यसि ॥ ३० ॥
 वातमक्षा निराहारा तप्यन्ती भस्मशायिनी ।
 अदृश्या सर्वभूतानामाश्रमेस्मिन्निवत्स्यासि ॥ ३१ ॥
 यदा त्विदं वनं घोरं रामो दशरथात्मजः ।
 आगमिष्यति दुर्धर्षस्तदा पूता भविष्यसि ॥ ३२ ॥
 तस्यातिध्येन दुर्वृत्ते लोभमोहविवर्जिता ।
 मत्सकाशे मुदा युक्ता त्वं वपुर्धारयिष्यसि ॥ ३३ ॥
 एवमुक्त्वा महातेजा गौतमो दुष्टचारिणीम् ।
 हिमवच्छिस्तरे रम्ये तपस्तेपे सुदुश्चरम् ॥ ३४ ॥

इति बालकाण्डे शक्रादुत्थाशापो नाम अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

अफलस्तु ततः शक्रो देवानग्निपुरोगमान् ।
 अद्रवीञ्चस्तनयनः सर्पिसंघान्सचारणान् ॥ १ ॥
 कुर्वता तपसो विघ्नं गौतमस्य महात्मनः ।
 क्रोधमुत्पाद्य हि मया सुरकार्यमिदं कृतम् ॥ २ ॥
 अफलोस्मि कृतस्तेन क्रोधात्सा च निराकृता ।
 शापमोक्षेण महता तपोस्यापद्धतं मया ॥ ३ ॥
 तन्मा सुरवराः सर्वे सर्पिसंघाः सचारणाः ।
 सुरकार्यार्थमफलं सफलं कर्तुमर्हय ॥ ४ ॥
 शतक्रनोवचः श्रुत्वा देवाः साग्निपुरोगमाः ।
 पितृदेवानुपेत्याहुः सर्वे सह मरुद्गणेः ॥ ५ ॥

पुरा विचार्य मोहेन ऋषिपत्नीं शतक्रतुः ।
 धर्षयित्वा मुनेः शापात्तत्रैव विफलः कृतः ।
 इदानीं कुप्यते देवान्देवराजः पुरंदरः ॥ १ ॥
 अयं मेघः सवृषणः शक्रो ह्यवृषणः कृतः ।
 मेघस्य वृषणौ गृह्य शक्रायास्तु प्रयच्छत ।
 अफलस्तु कृतो मेघः परां तुष्टिं प्रदास्यति ॥ ७ ॥
 भवतां हर्षणार्थाय ये च दास्यन्ति मानवाः ।
 अक्षयं हि फलं तेषां यूयं दास्यथ पुष्कलम् ॥ ८ ॥
 अग्नेस्तु वचनं श्रुत्वा पितृदेवाः समागताः ।
 उत्पात्य मेघवृषणौ सहस्राक्षे न्यवेशयन् ॥ ९ ॥
 तदाप्रभृति काकुत्स्थ पितृदेवाः समागताः ।
 अफलान्भुङ्क्ते मेघान्फलेस्तेषामयोजयन् ॥ १० ॥
 इन्द्रस्तु मेघवृषणस्तदाप्रभृति राघव ।
 गौतमस्य प्रभावेण तपसा च महात्मना ॥ ११ ॥
 तदागच्छ महातेज आश्रमं पुण्यकर्मणः ।
 तारयैनां महामागामहस्यां देवरूपिणीम् ॥ १२ ॥
 विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः ।
 विश्वामित्रं पुरस्कृत्य आश्रमं प्रविवेश ह ॥ १३ ॥
 ददर्श च महामागां तपसा द्योतितप्रभाम् ।
 लोकेरपि समागम्य दुर्निरीक्ष्यां सुरासुरैः ॥ १४ ॥
 प्रयत्नान्निर्मितां धात्रा दिव्यां मायामयीमिव ।
 धूमेनापि परीतार्द्धां दीप्तामग्निशिखामिव ॥ १५ ॥
 तुषोरणावृतां साभ्रां पूर्णेचन्द्रप्रभामिव ।
 मध्येऽम्भसो दुराघर्षां दीप्तां सूर्यप्रभामिव ॥ १६ ॥
 सा हि गौतमवाक्येन दुर्निरीक्ष्या बभूव ह ।
 त्रयाणामपि लोकानां यावद्दामस्य दर्शनम् ॥ १७ ॥
 राघवो तु तदा तस्याः पादो जगृहतुर्मुदा ।
 स्मरन्तौ गौतमवचः प्रतिजग्राह सा हि तौ ॥ १८ ॥

10

15

20

25

पाद्यमर्घ्यं तथातिथ्यं चकार मुत्तमाहिता ।
 प्रतिजग्राह काकुत्स्थो विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १९ ॥
 पुष्पवृष्टिर्महत्यासीदेवदुन्दुभिनिःस्वनैः ।
 गन्धर्वाम्बरसां चैव महानासीत्समुत्सवः ॥ २० ॥
 साधु साध्विति देवास्तामहल्यां समपूजयन् ।
 तपोबलविशुद्धाङ्गो गौतमस्य वशानुगाम् ॥ २१ ॥
 गौतमश्च महातेजा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ।
 स्वमाश्रमपदं राममागत प्रत्यपूजयत् ॥ २२ ॥
 समेत्य भार्यया चैव पूतयाहल्यया तदा ।
 तथैव सहितो भूयस्तपस्तेषु महातपाः ॥ २३ ॥
 रामोपि परमां पूजां गौतमस्य महामुनेः ।
 सकाशाद्विधिवत्प्राप्य जगाम मिथिलां ततः ॥ २४ ॥

इति बालकाण्डे अहल्याशापोद्धारो नाम एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

१५ ततः प्रागुत्तरां गत्वा रामः सौमित्रिणा सह ।
 विश्वामित्रं पुरस्कृत्य यज्ञवाटमुपागमत् ॥ १ ॥
 रामस्तु मुनिशार्दूलमुवाच सहलक्ष्मणः ।
 साध्वी यज्ञसमृद्धिर्हि जनकस्य महात्मनः ॥ २ ॥
 बहूनीह सहस्राणि नानादेशनिवासिनाम् ।
 २० ब्राह्मणानां महाभाग वेदाध्ययनशालिनाम् ॥ ३ ॥
 ऋषिवाटाश्च दृश्यन्ते शकटीशतसकुलाः ।
 देशो विधीयतां ब्रह्मन्यत्र वत्स्यामहे वयम् ॥ ४ ॥
 रामस्य वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रो महामुनिः ।
 निवेशमकरोद्देशे विविक्ते सलिलायुते ॥ ५ ॥
 विश्वामित्रमनुप्राप्तं श्रुत्वा नृपवरस्तदा ।
 शतानन्दं पुरस्कृत्य पुरोहितमनिन्दितम् ॥ ६ ॥
 ऋत्विग्भिः सहितश्चान्यैराद्यायार्घ्यं त्वरान्वितः ।
 मत्पुञ्जगाम सहमाग्निनेयन समन्वितः ॥ ७ ॥

प्रतिगृह्य तु तां पूजां जनकान्मुनिसत्तमः ।
 पप्रच्छ कुशलं राज्ञो यज्ञसामृद्धयमेव च ॥ ८ ॥
 स तांश्राय मुनीन्पृष्ट्वा सोपाध्यायपुरोधसः ।
 यथार्हमृषिभिः सर्वैः समागच्छत्प्रदृष्टवत् ॥ ९ ॥
 अथ राजा मुनिश्रेष्ठं कृताञ्जलिरभाषत ।
 आसने भगवानास्तां सहैभिर्मुनिपुंगवैः ॥ १० ॥
 जनकस्य वचः श्रुत्वा निपसाद महामुनिः ।
 पुरोवा शत्विजश्चैव राजा च सह मन्त्रिभिः ॥ ११ ॥
 आसनेषु यथान्यायमुपविष्टान्समन्ततः ।
 दृष्ट्वा स नृपतिस्तत्र विश्वामित्रमयाववीत् ॥ १२ ॥
 अथ यज्ञसमृद्धिर्मे सफला देवतैः कृता ।
 अथ यज्ञफलं प्राप्तं भगवद्दर्शनान्मया ॥ १३ ॥
 धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे मुनिपुंगव ।
 यज्ञोपसदनं ब्रह्मन्प्राप्तोऽसि मुनिभिः सह ॥ १४ ॥
 द्वादशाहं तु ब्रह्मर्षे शेषमाहुर्मेनस्विनः ।
 ततो भागार्थिनो देवान्द्रष्टुमर्हसि कौशिक ॥ १५ ॥
 इत्युक्त्वा मुनिशार्दूलं प्रदृष्टवदनस्तदा ।
 पुनस्तं परिपप्रच्छ प्राञ्जलिः प्रयतो नृपः ॥ १६ ॥
 इमो कुमारो भद्रं ते देवतुल्यपराक्रमो ।
 गर्जसिंहगती वीरो शार्दूलवृषभोपमो ॥ १७ ॥
 पद्मपत्रविशालाक्षो खड्गतूणीधनुर्धरो ।
 अधिनाविव रूपेण समुपस्थितयोवनो ॥ १८ ॥
 यदृच्छयैव मां प्राप्तो देवलोकादिवामरो ।
 कथं पद्म्यामिह प्राप्तो किमर्थं कस्य वा मुने ॥ १९ ॥
 मूपयन्ताविमं देशं चन्द्रसूर्याविवाम्बरम् ।
 परस्परस्य सदृशो प्रमाणेद्वितचेष्टितेः ॥ २० ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा जनकस्य महात्मनः ।
 न्यवेदयदमेयात्मा पुत्रो दशरथस्य तो ॥ २१ ॥

10

15

20

25

सिद्धाश्रमनिवासं च राक्षसानां वधं तथा ।
 तच्चागमनमव्यग्रं विशालायाश्च दर्शनम् ॥ २२ ॥
 अहल्यादर्शनं चैव गौतमेन समागमम् ।
 महाबनुषि जिज्ञासा कर्तुमागमनं तदा ॥ २३ ॥
 एतत्सर्वं महातेजा जनकाय महात्मने ।
 निवेद्य विररामाय विश्वामित्रो महामुनिः ॥ २४ ॥

इति बालकाण्डे जनकसमागमो नाम पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रस्य धीमतः ।
 दृष्टरोमा महातेजाः शतानन्दो महातपाः ॥ १ ॥
 गौतमस्य सुतो ज्येष्ठस्तपसा द्योतितप्रभः ।
 रामसंदर्शनादेव परं विस्मयमागतः ॥ २ ॥
 एतौ निपण्णौ संप्रेक्ष्य शतानन्दो नृपात्मजौ ।
 सुखासीन मुनिश्रेष्ठं विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ ३ ॥
 अपि ते मुनिशार्दूल मम माता यशस्विनी ।
 दर्शिता राजपुत्राय तपो दीर्घमुपागता ॥ ४ ॥
 अपि रामे महाभागा मम माता यशस्विनी ।
 वन्येरुपाहरत्पूनां पूजार्हे सर्वदेहिनाम् ॥ ५ ॥
 अपि रामाय कथितं यद्दत्तं तत्पुरातनम् ।
 मम मातुर्महातेजो देवेन दुरनुष्ठितम् ॥ ६ ॥
 अपि कौशिक भद्र ते गुरुणा मम सगता ।
 मम माता मुनिश्रेष्ठ रामसंदर्शनादितः ॥ ७ ॥
 अपि प्रीतेन मनसा गुरुर्मे कुशिकात्मज ।
 पूतां दीर्घेण तपसा मातारं मेभ्यनन्दत ॥ ८ ॥
 अपि मे गुरुणा रामः पूजितः कुशिकात्मज ।
 इहागतो महानेजाः पूजां प्राप्य महात्मनः ॥ ९ ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य विश्वामित्रो महामुनिः ।
 प्रत्युवाच शतानन्द वास्यतो वास्यकोविदम् ॥ १० ॥

नातिक्रान्तं मुनिश्रेष्ठ यत्कर्तव्यं कृतं मया ।
 संगता मुनिना पत्नी भार्गवेणैव रेणुका ॥ ११ ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य विश्वामित्रस्य धीमतः ।
 शतानन्दो महातेजा रामं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥
 स्वागतं ते नरश्रेष्ठ दिष्ट्या प्राप्तोसि रात्रव ।
 विश्वामित्रं पुरस्कृत्य महर्षिप्रपूजितम् ॥ १३ ॥
 अचिन्त्यकर्मा तपसा ब्रह्मर्षिरमितप्रभः ।
 विश्वामित्रो महाबाहो वेत्स्येनं परमां गतिम् ॥ १४ ॥
 नास्ति धन्यतरो राम त्वत्तोऽन्यो भुवि कश्चन ।
 गोप्ता कुशिकपुत्रस्ते येन तप्तं महत्तपः ॥ १५ ॥
 श्रूयतां चाभिधास्यामि कौशिकस्य महात्मनः ।
 यथाबलं यथावृत्तं तन्मे निगदतः शृणु ॥ १६ ॥
 राजासीदेव धर्मात्मा दीर्घकालमरिदमः ।
 धर्मज्ञः कृतविद्यश्च प्रजानां च हिते रतः ॥ १७ ॥
 प्रजापतिसुतस्त्वासीत्कुशो नाम महीपतिः ।
 कुशस्य पुत्रो बलवान्कुशनाभः सुधार्मिकः ॥ १८ ॥
 कुशनाभसुतस्त्वासीद्राधिरित्येव विश्रुतः ।
 गाधेः पुत्रो महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ १९ ॥
 विश्वामित्रो महातेजाः पालयामास मेदिनीम् ।
 बहुवर्षसहस्राणि राजा राज्यमकरोत् ॥ २० ॥
 कदाचित्तु महातेजा योजयित्वा परुषिणीम् ।
 अशौहिणीपरिवृतः परिचक्राम मेदिनीम् ॥ २१ ॥
 नगराणि च राष्ट्राणि सरितश्च महागिरीन् ।
 आश्रमान्क्रमशो राजा विचरन्नानगाम ह ॥ २२ ॥
 वसिष्ठस्याश्रमपदं नान्यपुष्पलताद्रुमम् ।
 नानामृगमणाकीर्णं सिद्धचारणसेवितम् ॥ २३ ॥
 देवदानवगन्धर्वैः किन्नरैरुपशोभितम् ।
 प्रशान्तहरिणाकीर्णं द्विजसंघनिषेवितम् ॥ २४ ॥

तपश्चरणसंसिद्धैराग्निकल्पैर्महात्मभिः ।

सततं संकुलं श्रीमद्ब्रह्मकल्पैर्महाव्रतैः ॥ २५ ॥

अठमसैर्वायुमसैश्च शीर्णपर्णाशनैस्तथा ।

फलमूलाशनैर्दान्तैर्जितक्रोधैर्जितेन्द्रियैः ॥ २६ ॥

ऋषिभिर्वालितिल्यैश्च जपहोमपरायणैः ।

अन्यैर्वैखानसेश्चैव समन्तादुपशोभितम् ॥ २७ ॥

वसिष्ठस्याश्रमपदं ब्रह्मलोकमिवापरम् ।

ददर्श जयतां श्रेष्ठो विश्वामित्रो महामनाः ॥ २८ ॥

इति बालकाण्डे विश्वामित्रोपाख्याने शतानन्दवाक्यं नाम

एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

त दृष्ट्वा परमप्रीतो विश्वामित्रो महाबलः ।

प्रणतः प्रणयाद्वीरो वसिष्ठं जपतां वरम् ॥ १ ॥

स्वागतं तव चेत्युक्तो वसिष्ठेन महात्मना ।

आसनं चास्य भगवान्वसिष्ठो व्यादिदेश ह ॥ २ ॥

उपविष्टाय च तदा विश्वामित्राय धीमते ।

यथान्यायं मुनिवरः फलमूलमुपाहरत् ॥ ३ ॥

प्रतिगृह्य तु तां पूजां वसिष्ठाद्भानसत्तमः ।

विश्वामित्रो महातेजाः कुशलं पर्यपृच्छत ॥ ४ ॥

तपोग्निहोत्रशिष्येषु वनस्पतिगणे तथा ।

सर्वत्र कुशलं ग्राह वसिष्ठो राजसत्तमम् ॥ ५ ॥

सुखोपविष्टं राजानं विश्वामित्रं महातपाः ।

पप्रच्छ जपतां श्रेष्ठो वसिष्ठो ब्रह्मणः सुतः ॥ ६ ॥

कश्चित्ते कुशलं राजन्कश्चिद्धर्मेण रक्षयन् ।

प्रनाः पालयसे वीर राजवृत्तेन धार्मिकः ॥ ७ ॥

कश्चित्ते संभृता भृत्याः कश्चित्तिठन्ति शासने ।

कश्चित्ते विनिताः सर्वे रिपवो रिपुमूदन-॥ ८ ॥

कश्चिद्वलेषु कोशेषु मित्रेषु च परंतप ।

कुशलं ते नरव्याघ्र पुत्रपौत्रे तथानघ ॥ ९ ॥

सर्वत्र कुंशलं राजा तमतः प्रत्युदाहस्त ।

विश्वामित्रो महातेजा वसिष्ठं विनयान्वितः ॥ १० ॥

कृत्वोभौ सुचिरं कालं धर्मिष्ठौ ताः कथास्तदा ।

मुदा परमया युक्तौ प्रीयेतां तौ परस्परम् ॥ ११ ॥

ततो वसिष्ठो भगवान्कथान्ते रघुनन्दन ।

5

विश्वामित्रमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ॥ १२ ॥

आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि बलस्यास्य महाबल ।

तव चैवाप्रमेयस्य यथाहं संप्रतीच्छ मे ॥ १३ ॥

सत्क्रियां हि भवानेतां प्रतीच्छतु मयोद्यताम् ।

राजंस्त्वमतिथिश्रेष्ठः पूजनीयः प्रयत्नतः ॥ १४ ॥

10

एवमुक्तो वसिष्ठेन विश्वामित्रो महामतिः ।

कृतमित्यद्वीद्वाजा पूजावाक्येन मे त्वया ॥ १५ ॥

फलमूलेन भगवन्विद्यते यत्तवाश्रमे ।

पाद्येनाचमनीयेन भगवद्दर्शनेन च ॥ १६ ॥

सर्वथा च महामाज्ञ पूजार्हेण सुपूजितः ।

15

गमिष्यामि नमस्तेस्तु मैत्रेणेशस्व चक्षुषा ॥ १७ ॥

एवं ध्रुपन्तं राजानं वसिष्ठः पुनरेव हि ।

न्यमन्त्रयत धर्मात्मा पुनः पुनरुदारधीः ॥ १८ ॥

वाढमित्येव गायेद्यो वसिष्ठं प्रत्युवाच ह ।

यथामिय भगवतस्तथास्तु मुनिपुंगव ॥ १९ ॥

20

एवमुक्तस्तथा तेन वसिष्ठो जपता वरः ।

आशुहाव ततो धेनुं कर्मापी धूतकर्मणाम् ॥ २० ॥

एहोहि शबले क्षिप्रं शृणु चैव वचो मम ।

सबलस्यास्य राजर्षेः कर्तुं व्यवसितोऽस्म्यहम् ।

भोजनेन महार्हेण सत्कारं तद्विधत्स्व मे ॥ २१ ॥

25

यस्य यस्य कथाकामं पट्टसेष्वभिपूजितम् ।

तत्सर्वं कामधृष्टिद्वये अभिवर्ष कृते मम ॥ २२ ॥

रसेनान्नेन पेयेन लैह्यचोप्येण संयुतम् ।

अन्नानां निचयं सर्वं मृजस्व शबले त्वर ॥ २३ ॥

इति बालकाण्डे विश्वामित्रोपाख्याने विश्वामित्रनिम्नव्रणं नाम
द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

एवमुक्ता वसिष्ठेन शबला शत्रुसूदन ।

विदधे कामधुक्कामान्यस्य यस्येप्सितान्यथा ॥ १ ॥

इक्षून्मधूनि लाजांश्च मैत्रेयांश्च वरासवान् ।

पानानि च महार्हाणि मक्ष्यांश्चोच्चावचानपि ॥ २ ॥

उष्णाद्यस्यौदनस्यात्र राशयः पर्वतोपमाः ।

मिष्टान्यन्नानि सूपाश्च दधिकुल्यस्तथैव च ॥ ३ ॥

नानास्वादुरसानां च स्वाण्डवानां तथैव च ।

भाजनानि सुपूर्णानि गौडानि च सहस्रशः ॥ ४ ॥

सर्वमासीत्सुसंतुष्टं दृष्टपुष्टननायुतम् ।

विश्वामित्रबलं राम वसिष्ठेन मुतर्पितम् ॥ ५ ॥

विश्वामित्रो हि राजर्षिर्दृष्टपुष्टस्तदाभवत् ।

सामात्यो मन्त्रिसहितः सभृत्यबलवाहनः ॥ ६ ॥

युक्तः परेण हर्षेण वसिष्ठमिदमब्रवीत् ।

पूजितोऽहं त्वया ब्रह्मन्पूजार्हेण मुसत्कृतः ॥ ७ ॥

श्रूयतामभिधास्यामि वाक्यं वाक्यविशारद ।

गवां शतसहस्रेण दीयतां शबला मम ॥ ८ ॥

रत्नं हि भगवन्नेतद्भूतभागी च पार्थिवः ।

तस्मान्मे शबला देहि ममैषा धर्मतो द्विज ॥ ९ ॥

एवमुक्तस्तु भगवान्वसिष्ठो मुनिपुंगवः ।

विश्वामित्रेण धर्मोत्तमा मृत्युवाच महीपतिम् ॥ १० ॥

नाहं शतसहस्रेण नापि कौटिशतैर्गवाम् ।

रानन्दास्यामि शबलां राशीभी रजतस्वर्ज्जा ॥ ११ ॥

न परित्यागमर्हेयं मत्सकाशादार्द्रिदम् ।

शाश्वती शबला मह्यं कीर्तिरात्मवतो यथा ॥ १२ ॥

अस्यां हव्यं च कव्यं च प्राणयात्रा तथैव च ।

आयत्तमग्निहोत्रं च बलिर्होमस्तथैव च ॥ १३ ॥

स्वाहाकारवपट्टारौ विद्याश्च विविधास्तथा ।

आयत्तमत्र राजर्षे सर्वमेतन्न संशयः ॥ १४ ॥

सर्वस्वमेतत्सत्येन मम तुष्टिकरी तथा ।

5

कारणेर्बहुभी राजन्न दास्ये शत्रूणां तव ॥ १५ ॥

वसिष्ठेनैवमुक्तस्तु विश्वामित्रोऽब्रवीत्तदा ।

संरब्धतरमस्यर्थं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ १६ ॥

हिरण्यकशत्रेभ्योऽयान्सुवर्णाङ्कुशभूषितान् ।

ददामि कुञ्जराणां ते सहस्राणि चतुर्दश ॥ १७ ॥

10

हैरण्यानां रथानां च श्वेताश्वानां चतुर्युजाम् ।

ददामि ते शतान्यष्टौ किङ्किणिकविभूषितान् ॥ १८ ॥

हयानां देशनातानि कुङ्कुमजाना महोनसाम् ।

सहस्रमेकं दश च ददामि तव सुव्रत ॥ १९ ॥

नानावर्णविभक्तानां वयःस्थानां तथैव च ।

15

ददाम्येकां गवां कोटीं शबला दीयतां मम ॥ २० ॥

यावदिच्छसि रत्नानि हिरण्यं वा द्विजोत्तम ।

तावद्ददामि ते सर्वं दीयतां शबला मम ॥ २१ ॥

एवमुक्तस्तु भगवान्विश्वामित्रेण धीमता ।

न दास्यामीति शबलां प्राह राजन्कथंचन ॥ २२ ॥

20

एतदेव हि मे रत्नमेतदेव हि मे धनम् ।

एतदेव हि सर्वस्वमेतदेव हि जीवितम् ॥ २३ ॥

दर्शश्च षोर्णमासश्च यज्ञाश्चैवाप्तदक्षिणाः ।

एतदेव हि मे राजन्विवाहाश्च क्रियास्तथा ॥ २४ ॥

अदोमूलाः क्रियाः सर्वा मम राजन्न संशयः ।

25

बहुना किं प्रलापेन न दास्ये कामदोहिनीम् ॥ २५ ॥

इति बालकाण्डे विश्वामित्रोपाख्याने वसिष्ठविश्वामित्रसंवादो

नाम त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ६३ ॥

कामधेनुं वसिष्ठोसौ यदा न त्यजते मुनिः ।
तदास्य शबला राजा विश्वामित्रोन्वकर्षत ॥ १ ॥

नीयमाना तु शबला राम राज्ञा महात्मना ।
दुःखिता चिन्तयामास रुदती शोककशिता ॥ २ ॥

परित्यक्ता वसिष्ठेन किमहं सुमहात्मना ।
याहं राजभटैर्दीना ह्रियेय भृशदुःखिता ॥ ३ ॥
किं मयापकृतं तस्य महर्षेर्भावितात्मनः ।
यन्मामनागसं दृष्ट्वा भक्ता त्यजति धार्मिकः ॥ ४ ॥

इति सा चिन्तयित्वा तु निःश्वस्य च पुनः पुनः ।
जगाम वेगेन तदा वसिष्ठं परमौजसा ॥ ५ ॥

विधूय तांस्तदा भृत्याञ्छतशः शत्रुसूदन ।
जगामानिलवेगेन पादमूर्छं महात्मनः ॥ ६ ॥
शबला सा रुदन्ती च क्रोशन्ती चेदमब्रवीत् ।
वसिष्ठस्याग्रतः स्थित्वा मेघदुन्दुभिराविणी ॥ ७ ॥

भगवन्किं परित्यक्ता त्वयाहं ब्रह्मणः सुत ।
यस्माद्वाजभटा मां हि नयन्ति त्वत्सकाशतः ॥ ८ ॥
एवमुक्तस्तु ब्रह्मर्षिरिदं वचनमब्रवीत् ।

शोकसंतप्तहृदया स्वसारमिव दुःखिताम् ॥ ९ ॥
न त्वा त्यजामि शबले नापि मेघकृतं त्वया ।

एष त्वा नयते राजा बलोन्मत्तो महाबलः ॥ १० ॥
न हि तुल्यं वञ्चं मन्ये मम राज्ञा विशेषतः ।
बली राजा क्षत्रियश्च पृथिव्याः पतिरेव च ॥ ११ ॥

इयमसौहिणी पूर्णा गजवानिरयाकुला ।
पतिव्वजसमाक्रीर्णा तेनासौ बलवत्तरः ॥ १२ ॥

एवमुक्ता वसिष्ठेन प्रत्युवाच विनीतवत् ।
वचनं वचनज्ञा सा ब्रह्मर्षिमतुलप्रभम् ॥ १३ ॥

न वञ्चं क्षत्रियस्याहुर्ब्राह्मणा बलवत्तराः ।
ब्रह्मन्ब्रह्मरुद दिव्यं क्षात्राच्च बलवत्तमम् ॥ १४ ॥

अग्रमेयं बलं तुभ्यं न त्वया बलवत्तरः ।
 विश्वामित्रो महावीर्यस्तेनस्तव दुरासदम् ॥ १५ ॥
 नियुङ्क्ष्व मां महातेनस्त्वद्भ्रातृवलसंभृतम् ।
 तस्य दर्पं बलं यत्तन्नाशयामि दुरात्मनः ॥ १६ ॥
 इत्युक्तस्तु तथा राम वसिष्ठः ॥ महायशाः ।
 सृजत्येति तदोवाच बलं परचलादनम् ॥ १७ ॥
 तस्या हुम्भारवोत्सृष्टाः परहवाः शतशो नृप ।
 नाशयन्ति बलं सर्वं विश्वामित्रस्य पश्यतः ॥ १८ ॥
 स राजा परमक्रुद्धः क्रोधाविस्कारितेक्षणः ।
 परहवान्नाशयामास शस्त्रैरुच्चावचैरपि ॥ १९ ॥
 विश्वामित्रादितान्दृष्ट्वा परहवाञ्छतशस्तदा ।
 भूय एवासृजद्भोराञ्छकन्यवनमिश्रितान् ॥ २० ॥
 तैरासीत्संवृता भूमिः शकैर्यवनमिश्रितैः ।
 प्रभावद्भिर्महावीर्यैर्हेमकिञ्जल्कसंनिधैः ॥ २१ ॥
 तीक्ष्णासिपद्भिश्चरैर्हर्मवर्णाभिरावृतेः ।
 निर्दग्धं तद्वलं सर्वं मर्दासिखि पावकेः ॥ २२ ॥
 ततोस्त्राणि महातेना विश्वामित्रो मुमोच ह ।
 तैस्ते यवनकाम्बोजा वर्वराश्चाकुलीकृताः ॥ २३ ॥

८

10

15

ते बालकाण्डे विश्वामित्रोपाख्याने विश्वामित्रशक्तादियुद्धं
 नाम चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

20

ततस्तानाकुलान्दृष्ट्वा विश्वामित्रास्त्रमोहितान् ।
 वसिष्ठोदयामास कामयुक्त्सृज योगतः ॥ १ ॥
 तस्या हुम्भारवाज्जाताः काम्बोजा रविमंनिभाः ।
 ऊधसश्चाय संभूता वर्वराः शस्त्रपाणयः ॥ २ ॥
 योनिदेशाच्च यवनाः शरुद्देशाच्छकाः स्मृताः ।
 रोमकूपेषु म्लेच्छाश्च हारीताः सकिरातकाः ॥ ३ ॥

25

तैस्तान्निपूदितं सर्वं विश्वामित्रस्य तत्क्षणात् ।
 सपदातिगनं साश्वं सरथं रघुनन्दन ॥ ४ ॥
 दृष्ट्वा निपूदितं सैन्यं वसिष्ठेन महात्मना ।
 विश्वामित्रसुतानां तु शतं नानाविधायुधम् ॥ ५ ॥
 अभ्यधावत्सुसंकुब्धं वसिष्ठं जपता वरम् ।
 हुंकारेणैव तान्सर्वान्निर्ददाह महानृपिः ॥ ६ ॥
 ते साश्वरथपादाता वसिष्ठेन महात्मना ।
 भस्मीकृता मुहूर्तेन विश्वामित्रसुतास्तथा ॥ ७ ॥
 दृष्ट्वा विनाशितान्सर्वान्बलं च सुमहायशाः ।
 सत्रीडं चिन्तयाविष्टो विश्वामित्रोभवत्तदा ॥ ८ ॥
 समुद्र इव निर्वेगो भग्नदंष्ट्र इवोरगः ।
 उपरक्त इवादित्यः सद्यो निष्प्रभतां गतः ॥ ९ ॥
 हतपुत्रबलो दीनो लूनपक्ष इव द्विजः ।
 गतसर्वबलोत्साहो निर्वेदं समपद्यत ॥ १० ॥
 स पुत्रमेकं राज्याय पालयेति नियुज्य च ।
 पृथिवीं क्षत्रधर्मे वनमेवाभ्यपद्यत ॥ ११ ॥
 गत्वा हिमवत्पार्श्वे किंनरोरगसेविते ।
 महादेवप्रसादार्थं तपस्तेपे महातपाः ॥ १२ ॥
 केननिश्चय काटेन देवेशो वृषभध्वजः ।
 दर्शयामास वरदो विश्वामित्र महाबलम् ॥ १३ ॥
 किमर्थं तप्यसे राजन्ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ।
 वरदोऽस्मि वरो यस्ते काङ्क्षितः सोमिवीर्यताम् ॥ १४ ॥
 एवमुक्तस्तु देवेन विश्वामित्रो महातपाः ।
 प्रणिपत्य महादेवमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥
 यदि तुष्टो महादेव धनुर्वेदो ममानय ।
 साङ्गोपाङ्गोपनिषदः सरहस्यः प्रदीयताम् ॥ १६ ॥
 यानि देवेषु चास्त्राणि शानेषु तथर्षिषु ।
 गन्धर्वयक्षरक्षा सु प्रणिभान्तु ममानय ॥ १७ ॥

तव प्रसादाद्भवतु देवदेव ममेप्सितम् ।

एवमस्त्विति देवेशो वाक्यमुक्त्वा दिवं ययौ ॥ १८ ॥

प्राप्य चास्त्राणि देवेशाद्विश्वामित्रो महाबलः ।

हर्षेण महता युक्तो दर्पपूर्णोभवत्तदा ॥ १९ ॥

विवर्धमानो वीर्येण समुद्र इव पर्वणि ।

हतमेव तदा मेने वसिष्ठमृषिसत्तमम् ॥ २० ॥

ततो गत्वाश्रमपदं मुमोचास्त्राणि पार्ष्विकः ।

येस्तत्तपोयनं नाम निर्देवं चास्त्रतेजसा ॥ २१ ॥

उदीर्यमाणमस्त्रं तद्विश्वामित्रस्य धीमतः ।

दृष्ट्वा विप्रद्रुता भीता मुनयः शतशो दिशः ॥ २२ ॥

वसिष्ठस्य च ये शिष्या ये च वै मृगपतिणः ।

विद्रवन्ति भयाङ्गीता नानादिग्न्यः सहस्रशः ॥ २३ ॥

वसिष्ठस्याश्रमपदं शून्यमासीन्महात्मनः ।

मुहूर्तमिव निःशब्दमासीदीरिणसंनिभम् ॥ २४ ॥

वदतो वै वसिष्ठस्य मा भैरिति मुहुर्मुहुः ।

नाशयाम्यद्य गाधेय नीहारमिव भास्करः ॥ २५ ॥

एवमुक्त्वा महतिना वसिष्ठो जपतां वरः ।

विश्वामित्रं तदा वाक्यं सरोषमिदमब्रवीत् ॥ २६ ॥

आश्रमं चिरसंवृद्धं यद्विनाशितवानसि ।

दुराचारो हि यन्मूढस्तस्मात्त्वं न भविष्यसि ॥ २७ ॥

इति बालकाण्डे विश्वामित्रोपाख्याने वसिष्ठाश्रमदादौ नाम

पञ्चऋचाः सर्गः ॥ ५५ ॥

एवमुक्तो वसिष्ठेन विश्वामित्रो महाबलः ।

आग्नेयमस्त्रमुद्दिश्य तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १ ॥

ब्रह्मदण्डं समुद्यम्य कालदण्डमित्रापरम् ।

वसिष्ठो भगवान्क्रोधादिदं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

- क्षत्रवन्धो स्थितो ह्येष यद्वलं तद्धि दर्शय ।
 नाशयाम्यद्य ते दर्पं शस्त्रस्य तव गाधिज ॥ ३ ॥
 क्व च ते क्षत्रियबलं क्व च ब्रह्मबलं महत् ।
 पश्य ब्रह्मबलं दिव्यं मम क्षत्रियपांसन ॥ ४ ॥
 ५ तस्यास्त्रं गाधिपुत्रस्य घोरमाग्नेयमुद्यतम् ।
 ब्रह्मदण्डेन तच्छान्तमग्नेर्वै ग इवाम्मसा ॥ ५ ॥
 वारुणं चैव रौद्रं च ऐन्द्रं पाशुपतं तथा ।
 ऐषीकं चापि चिक्षेप कुपितो गाधिनन्दनः ॥ ६ ॥
 मानवं मोहने चैव गान्धर्वं स्थापनं तथा ।
 १० जृम्भणं मद्दनं चैव संतापनविलापने ॥ ७ ॥
 शोषणं दारुणं चैव वज्रमस्त्रं सुदुर्जयम् ।
 ब्रह्मपाशं कालपाशं वारुणं पाशमेव च ॥ ८ ॥
 पेनाकमस्त्रं दयितं शुष्काद्र्द्रं अशनी तथा ।
 दण्डास्त्रमथ वैशाचं क्रोधमस्त्रं तथैव च ॥ ९ ॥
 १५ धर्मवक्रं कालचक्रं विष्णुनकं तथैव च ।
 वायव्यं मपनं चैव अस्त्रं हयशिरस्तथा ॥ १० ॥
 शक्तिद्वयं च चिक्षेप कङ्कालमुशलं तथा ।
 वैद्यावरं महास्त्रं च कालास्त्रमथ दारुणम् ॥ ११ ॥
 त्रिशूलमस्त्रं गोरं च कापालमथ कद्रुणम् ।
 २० एतान्यस्त्राणि चिक्षेप सर्वाणि रघुनन्दन ॥ १२ ॥
 वसिष्ठे नपतां श्रेष्ठे तदङ्गुलिमिवभवन् ।
 तानि सर्वाणि दण्डेन प्रमते ब्रह्मेणः मुनः ।
 तेषु शान्तेषु ब्रह्मास्त्रं सिद्धवान्गाविनन्दनः ॥ १३ ॥
 तदस्त्रमुद्यतं दृष्ट्वा देवाः साग्निपुगेमगाः ।
 २५ देवर्षयश्च संभ्रान्ता गन्धर्वाः समहोरगाः ।
 त्रैलोक्यमासीत्सप्रस्तं ब्रह्मास्त्रे समुदीरिते ॥ १४ ॥
 तदप्यस्त्रं महानोरं बालं बालेन तेनसा ।
 यत्किञ्चि प्रमते सर्वं ब्रह्मदण्डेन राघवा ॥ १५ ॥

ब्रह्मास्त्रं असमानस्य वसिष्ठस्य महात्मनः ।

त्रैलोक्यमोहनं रौद्रं रूपमासीत्सुदारुणम् ॥ १६ ॥

रोगकूपेषु सर्वेषु वसिष्ठस्य महात्मनः ।

मरीच्य इव निष्पेतुस्त्रेभूमाकुलाविषः ॥ १७ ॥

प्राज्वलद्ब्रह्मदण्डश्च वसिष्ठस्य करोद्यतः ।

5

सभूम इव कार्त्ताग्रियमदण्ड इवापरः ॥ १८ ॥

ततोस्तुबन्मुनिगणा वसिष्ठं जपतां वरम् ।

अमोघ ते बभूव ब्रह्मन्तेजो धारय तेजसां च ॥ १९ ॥

निगृहीतस्त्वया ब्रह्मन्विश्वामित्रो महाबलः ।

प्रसीद जपतां श्रेष्ठ लोकाः सन्तु गतव्यथाः ॥ २० ॥

10

एवमुक्तो महातेजाः शमं चक्रे महातपाः ।

विश्वामित्रोपि निवृत्तो विनिश्चस्येदमवतीत् ॥ २१ ॥

धिग्वल क्षत्रियचलं ब्रह्मतेजोचलं बलम् ।

एकेन ब्रह्मदण्डेन सर्वास्त्राणि हतानि मे ॥ २२ ॥

तदेतत्प्रसमीक्ष्याह प्रसन्नेन्द्रियमानसः ।

15

तपो महत्समास्थस्ये यद्वै ब्रह्मत्वकारणम् ॥ २३ ॥

इति बालकाण्डे विश्वामित्रोपाख्याने विश्वामित्रप्रतिज्ञा नाम

षट्षण्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

ततः संतप्तहृदयः स्मरन्निग्रहमात्मनः ।

20

विनिश्चस्य विनिश्चस्य कृतवेरो महात्मना ॥ १ ॥

॥ दक्षिणां दिशं गत्वा महिष्या सह राघव ।

कश्लमूलाशनो दान्तश्चचार पग्नं तपः ॥ २ ॥

अयास्य जज्ञिर पुत्राः सत्यधर्मपरायणाः ।

हविष्यन्द्रो मधुष्यन्द्रो दृढनेत्रो महारथः ॥ ३ ॥

25

पूर्णे वर्षसदस्ते तु ब्रह्मा लोकपितामहः ।

अद्वधीन्मधुरं वाक्यं विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ ४ ॥

जिता राजर्षिलोकास्ते तपसा कुशिकात्मज ।
 अनेन तपसा त्व हि राजर्षिरिति विद्महे ॥ ५ ॥
 एवमुक्त्वा महातेजा जगाम सह दैवतै ।
 त्रिविष्टप ब्रह्मलोक लोकाना परमेश्वर ॥ ६ ॥
 विश्वामित्रोपि तच्छ्रुत्वा द्विया किञ्चिदवाप्नुसु ।
 दुःखेन महताविष्ट समन्युरिदमवर्षात् ॥ ७ ॥
 तपश्च सुमहत्तप्त राजर्षिरिति मा विदु ।
 देवा सर्पिगणा सर्वे नास्ति मन्ये तप फलम् ॥ ८ ॥
 एव निश्चित्य मनसा भूय एव महातपा ।
 तपश्चचार काकुत्स्थ परम परमात्मवान् ॥ ९ ॥
 एतस्मिन्नेव काले तु सत्यवादी जितेन्द्रिय ।
 त्रिशङ्कुरिति विख्यात इक्ष्वाकुकुलवर्धन ॥ १० ॥
 तस्य बुद्धि समुत्पन्ना यनेयमिति राघव ।
 गच्छेय स्वशरीरेण देवताना परा गतिम् ॥ ११ ॥
 वसिष्ठ च समाहूय कथयामास चिन्तितम् ।
 अशक्यमिति चाप्युक्तो वसिष्ठेन महात्मना ॥ १२ ॥
 प्रत्याख्यातो वसिष्ठेन स ययौ दक्षिणा दिशम् ।
 ततस्तत्कर्मसिद्ध्यर्थं पुत्रास्तस्य गतो नृप ॥ १३ ॥
 त्रिशङ्कुस्तु महातेजा शत परममास्वरम् ।
 वसिष्ठपुत्रान्दृष्टो तप्यमानान्मनस्विन ॥ १४ ॥
 सोभिगम्य महात्मानं सर्वानेव गुरो मुतान् ।
 अभिवाद्यानुपूर्वेण द्विया किञ्चिदवाप्नुसु ॥ १५ ॥
 अद्यवीत्स महाभागान्सर्वानेव कृताञ्जलि ।
 शरणं व प्रपन्नोह शरण्य शरणप्रदान् ॥ १६ ॥
 प्रत्याख्यातो हि मद्र वो वसिष्ठेन महात्मना ।
 यष्टुकामो महायज्ञ तदनुज्ञानुमर्हथ ॥ १७ ॥
 गुरुपुत्रानह सर्वात्ममस्कृत्य प्रसादये ।
 शिरसा प्रणतो याचे ब्राह्मणास्तपसि स्थितान् ॥ १८ ॥

ते मां भवन्तः सिद्ध्यर्थं याजयन्तु समाहिताः ।
 सशरीरो यथाहं वै देवलोक्तमवाप्नुयाम् ॥ १९ ॥
 प्रत्याख्यातो वसिष्ठेन गतिमन्यां तपोधनाः ।
 गुरुपुत्रानृते सर्वान्नाहं पश्यामि कंचन ॥ २० ॥
 इक्षाकूणां हि सर्वेषां पुरोधाः परमा गतिः ।
 तस्मादनन्तर सर्वे भवन्तो देवतं मम ॥ २१ ॥
 इति बालकाण्डे विश्वामित्रोपाख्याने त्रिशकुचाख्यं नाम
 सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

त्रिशङ्कोरेचनं श्रुत्वा ततः क्रोधममन्यितम् ।
 ऋषिपुत्रशतं राम राजानमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
 प्रत्याख्यातोऽसि दुर्बुद्धे गुरुणा सत्यवादिना ।
 तं कथं समतिक्रम्य शास्त्रान्तरमुपेयिवान् ॥ २ ॥
 इक्षाकूणां हि सर्वेषां पुरोधाः परमा गतिः ।
 न चातिक्रमिषुं शक्यं यचनं सत्यवादिनः ॥ ३ ॥
 अशक्यमिति बोवाच्च वसिष्ठो भगवानृषिः ।
 तं वयं वै समाहर्तुं कर्तुं शक्ताः कथं तव ॥ ४ ॥
 बालिशस्त्वं नरश्रेष्ठ गम्यतां स्वपुरं पुनः ।
 यानने भगवाञ्छक्तस्त्रैलोक्यस्यापि पार्थिव ॥ ५ ॥
 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा क्रोवपर्याकुलाक्षरम् ।
 स रामा पुनरेवेतानिदं ब्रूयन्नमब्रवीत् ॥ ६ ॥
 प्रत्याख्यातो भगवता गुरुपुत्रैस्तथैव हि ।
 अन्यां गतिं नमिष्यामि स्वस्ति वोस्तु तपोधनाः ॥ ७ ॥
 ऋषिपुत्रास्तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं नोराभिसंहिनम् ।
 शेषः परमसंक्रुद्धाश्रण्डाद्भवं गमिष्यति ॥ ८ ॥
 श्रुत्वा ते महात्मानो विविशुः स्वं रामाश्रयम् ।
 अथ राज्यं व्यतीताया राजा चण्डादः ॥ ९ ॥

नीलवस्त्रधरो नीलः पुरुषो ध्वस्तमूर्ध्वजः ।
 चित्यमाल्याङ्गरागश्च आयसाभरणोभवत् ॥ १० ॥
 तं दृष्ट्वा मन्त्रिणः सर्वे त्यज्य चण्डालरूपिणम् ।
 प्राद्रवन्सहिता राम पौरा ये चानुयायिनः ॥ ११ ॥
 ५ एको हि राजा काकुत्स्थ जगाम परमात्मवान् ।
 दह्यमानो दिवारात्रं विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ १२ ॥
 विश्वामित्रस्तु तं दृष्ट्वा राजानं विफलीकृतम् ।
 चण्डालरूपिणं राम मुनिः कारुण्यमागतः ॥ १३ ॥
 कारुण्यात्स महातेजा वाक्यं परमधार्मिकः ।
 १० इदं जगाद भद्रं ते राजानं घोरदर्शनम् ॥ १४ ॥
 किमागमनकार्यं ते राजपुत्र महाबल ।
 अयोध्याधिपते वीर शापाच्चण्डालतां गतः ॥ १५ ॥
 अयं तद्वाक्यमाकर्ण्य राजा चण्डालदर्शनः ।
 अद्वयीत्माञ्जलिर्वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ १६ ॥
 १५ प्रत्याख्यातोऽस्मि गुरुणा गुरुपुत्रैस्तथैव च ।
 अनवाप्यैव तं कामं मया प्राप्तो विपर्ययः ॥ १७ ॥
 सशरीरो दिवं यायामिति मे सौम्यदर्शनम् ।
 मया चेष्टं क्रतुशतं तच्च नावाप्यते फलम् ॥ १८ ॥
 अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन ।
 २० लुच्छ्रेष्ठापि गतः सौम्य क्षत्रधर्मेण ते शपे ॥ १९ ॥
 यज्ञैर्वहुविधैरिष्टं प्रजा धर्मेण पालिताः ।
 गुरवश्च महात्मानः शीलवृत्तेन तोषिताः ॥ २० ॥
 धर्मे प्रयतमानस्य यज्ञं चाहर्तुमिच्छतः ।
 परितोषं न मच्छन्ति गुरवो मुनिपुंगव ॥ २१ ॥
 २० देवमेव परं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् ।
 देवेनाक्रम्यते सर्वं देवं हि परमा गतिः ॥ २२ ॥
 तस्य मे परमार्थस्य प्रसादमभिकाङ्क्षतः ।
 कर्तुमर्हसि भद्रं ते देवोपहतकर्मणः ॥ २३ ॥

मान्यां गतिं प्रपश्यामि नान्यच्छरणमस्ति मे ।

देवं पुसपकारेण निवर्तयितुमर्हसि ॥ २४ ॥

इति बाळकाण्डे विभ्यामिश्रोपाख्याने त्रिशङ्कुशापो नाम

अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

5

उक्तवाक्यं तु राजानं कृपया कुशिकात्मजः ।

अब्रवीन्मित्रुरं वाक्यं सासाञ्चण्डालतां गतम् ॥ १ ॥

इक्ष्वाकोः स्वागतं वस्त्र जानामि त्वां सुधार्मिकम् ।

शरण ते प्रदास्यामि मा भैषीर्नृपपुंगव ॥ २ ॥

अहमामन्त्रये सर्वान्महर्षीन्पुण्यकर्मणः ।

10

यज्ञसायकरात्रानंस्ततो यक्षसि निर्वृतः ॥ ३ ॥

गुरुशपकृतं रूपं यदिदं त्वयि वर्तते ।

अनेन सह रूपेण सशरीरो गमिष्यसि ॥ ४ ॥

हस्तप्राप्तमहं मन्ये स्वर्गं तव नराधिप ।

यस्त्वं कौशिकमागम्य शरण्यः शरणं गतः ॥ ५ ॥

15

एवमुक्त्वा महातेजाः पुत्रान्परमधार्मिकान् ।

व्यादिदेश महाप्राज्ञान्यज्ञसंभारकारणात् ॥ ६ ॥

सर्वाञ्जिग्यान्समाहूय वाक्यमेतदुवाच ह ।

सर्वानृषीन्सवासिष्ठानानयध्व ममाज्ञया ॥ ७ ॥

यश्च यद्वचनं द्यूगान्मद्वाक्यबलचोदितः ।

20

तत्सर्वमखिलेनोक्तं मामाख्येयमनादृतम् ॥ ८ ॥

तस्य तद्वचने श्रुत्वा दिशो जम्मुस्तदाज्ञया ।

आजगुरथ देशेभ्यः सर्वेभ्यो ब्रह्मवादिनः ॥ ९ ॥

ते च शिष्याः समागम्य मुनिं ज्वलिततेजसम् ।

अब्रुवन्वचनं सर्वं सर्वेषां ब्रह्मवादिनाम् ॥ १० ॥

श्रुत्वा ते वचनं सर्वे समायाजन्ति द्विजातयः ।

सर्वदेशेषु चागच्छन्वर्नयित्वा महोदयम् ॥ ११ ॥

वासिष्ठं तच्छतं सर्वं क्रोधपर्याकुलाक्षरम् ।

यदुवाच वचो घोरं शृणु त्वं मुनिपुंगव ॥ १२ ॥

क्षत्रियो यानको यस्य चाण्डालस्य विशेषतः ।

कथं सदासि मोक्षारो हविस्तस्य सुरर्पयः ॥ १३ ॥

ब्राह्मणा वा महात्मानो मुक्त्वा चण्डालभोजनम् ।

कथं स्वर्गं गमिष्यन्ति विश्वामित्रेण पालिताः ॥ १४ ॥

एतद्ब्रुवन्नेष्टुर्यमूचुः संरक्तलोचनाः ।

वासिष्ठा मुनिशार्दूल सर्वे सह महोदयाः ॥ १५ ॥

इति तेषां वचः श्रुत्वा शिष्याणां मुनिपुंगवः ।

क्रोधसंरक्तनयनः सरोषमिदमब्रवीत् ॥ १६ ॥

यद्दूषयन्त्यदुष्टं मां तप उग्रं समास्थितम् ।

भस्मीभूता दुरात्मानो भविष्यन्ति न संशयः ॥ १७ ॥

अद्य ते, कालपाशेन नीता वैवस्वतक्षयम् ।

सप्त जातिशतान्येव मृतपाः संभवन्तु ते ॥ १८ ॥

श्वमांसनियताहारा मुष्टिका नाम निर्घृणाः ।

विकृताश्च विरूपाश्च लोकाननुचरन्तिवाम् ॥ १९ ॥

महोदयश्च दुर्बुद्धिर्मांमदुष्यं ह्यदूषयत् ।

दूषितः सर्वलोकेषु निपादत्वं गमिष्यति ॥ २० ॥

प्राणातिपातनिरतो निरनुक्रोशता गतः ।

दीर्घकालं मम क्रोधादुर्गतिं वर्तयिष्यति ॥ २१ ॥

एतावदुक्त्वा वचनं विश्वामित्रो महामुनिः ।

विरराम महातेजास्तस्मिन्मुनिसमागमे ॥ २२ ॥

इति बालकाण्डे विश्वामित्रोपाख्याने वासिष्ठस्यापो नाम

एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

तपोनलहतान्कृत्वा वासिष्ठान्स महोदयान् ।

अपिमध्ये महातेजा विश्वामित्रोभ्यभाषत ॥ १ ॥

अयमिस्त्वांकुदायादस्त्रिशङ्कुरिति विश्रुतः ।

धर्मिष्ठश्च वदान्यश्च मां चैव शरणं गतः ॥ २ ॥

यथायं स्वशरीरेण देवलोके गमिष्यति ।

तथा प्रवर्ततां यज्ञो मवद्भिश्च मया सह ॥ ३ ॥

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा ततस्ते मुनिपुंगवाः ।

३५

मिथः संमन्त्रयामासुर्विश्वामित्रभयार्दिताः ॥ ४ ॥

अयं कुशिकदायादो मुनिः परमकोपनः ।

यदाह वचनं सम्यगेतत्कार्यं न संशयः ॥ ५ ॥

अग्निकल्पो हि भगवान्छापं दास्यति रोपितः ।

तस्मात्प्रवर्त्यतां यज्ञो यथैवोक्तं महर्षिणा ॥ ६ ॥

१०

क्रियतां च तथा यत्नः सशरीरो यथा दिवम् ।

गच्छेद्विस्वाकुदायादो विश्वामित्रस्य तेजसा ॥ ७ ॥

ततः प्रवृत्ते यज्ञः सर्वसंसारसंभृतः ।

यानकश्च महतेजा विश्वामित्रो मवत्कृतौ ॥ ८ ॥

अत्विजश्चानुपूर्वेण मन्त्रवन्मन्त्रकोविदाः ।

१५

चक्रुः सर्वाणि कर्माणि यथाकल्पं यथाविधि ॥ ९ ॥

ततः कालेन महता विश्वामित्रो महातपाः ।

चकारावाहनं तत्र भागार्थं सर्वदेवताः ॥ १० ॥

नाभ्यागमन्यदा तत्र भागार्थं सर्वदेवताः ।

ततः कोपसमाविष्टो विश्वामित्रो महामुनिः ।

२०

सुवमुद्यम्य सक्रोधस्त्रिशङ्कुमिदमब्रवीत् ॥ ११ ॥

पश्य मे तपसो वीर्यं स्वार्जितस्य नरेश्वर ।

इत्य

एष त्वां स्वशरीरेण नयामि स्वर्गमोनसा ।

दुष्प्रापं स्वशरीरेण स्वर्गं गच्छ नरेश्वर ॥ १२ ॥

स्वार्जितं किञ्चिदप्यस्ति मया हि तपसः फलम् ।

२५

राजंस्त्वं तेजसा तस्य सशरीरो दिवं ब्रज ॥ १३ ॥

उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन्सशरीरो नरेश्वरः ।

दिवं जंगाम काकुत्स्थ मुनिना पश्यता तदा ॥ १४ ॥

स्वर्गलोकं गते दृष्ट्वा त्रिशङ्कुं पाकशासनः ।
 सह सर्वैः सुरगणैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १९ ॥
 त्रिशङ्को गच्छ भूयस्त्वं नासि स्वर्गकृतालयः ।
 गुरुशापहतो मूढ पत भूमिमवाविशसः ॥ २० ॥
 एवमुक्तो महेन्द्रेण त्रिशङ्कुरपतत्पुनः ।
 विक्रोशमानस्त्राहीति विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ २१ ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य क्रोशमानस्य कौशिकः ।
 रोपमाहारयत्तीव्रं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ २२ ॥
 ततो ब्रह्मतपोयोगात्प्रजापतिरिवापरः ।
 सप्तर्षे दक्षिणे भागे सप्तर्षीनपरान्पुनः ॥ २३ ॥
 दक्षिणां दिशमास्थाय ऋषिमध्ये महायशः ।
 नक्षत्रमालामपराममृजत्क्रोधमूर्च्छितः ॥ २४ ॥
 अन्यमिन्द्रं करिष्यामि लोको वा स्यादनिन्द्रकः ।
 दैवतान्यपि स क्रोधात्स्त्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ २५ ॥
 ततः परमसंभ्रान्ताः सर्पिसंघाः सुरासुराः ।
 विश्वामित्रं महात्मानमूचुः सानुनयं वचः ॥ २६ ॥
 अयं राजा महाभाग गुरुशापपरिहतः ।
 सशरीरो दिवं यातुं नार्हत्यकृतपावनः ॥ २७ ॥
 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवानां मुनिपुंगवः ।
 अब्रवीत्सुमहद्वाक्यं कौशिकः सर्वदेवताः ॥ २८ ॥
 सशरीरस्य भद्रं वत्त्रिशङ्कोरस्य भूपतेः ।
 आरोहणं प्रतिज्ञातं नानृतं कर्तुमुत्सहे ॥ २९ ॥
 स्वर्गस्तु सशरीरस्य त्रिशङ्कोरस्य शाश्वतः ।
 नक्षत्राणि च सर्वाणि मामकानि ध्रुवाण्यथ ॥ ३० ॥
 यावद्वह्नीका धारिष्यन्ति तिष्ठन्त्वेतानि सर्वशः ।
 मरुतानि सुराः सर्वे तदनुज्ञानुमर्हथ ॥ ३१ ॥
 एवमुक्ता सुराः सर्वे प्रत्यूचुर्मुनिपुंगवम् ।
 एवं भवतु भद्रं ते तिष्ठन्त्वेतानि सर्वशः ॥ ३२ ॥

गगने तान्यनेकानि वैश्वानरपथाद्वाहिः ।

नक्षत्राणि युनिश्रेष्ठ तेषु ज्योतिःषु जाज्वलन् ॥ २९ ॥

अवाविशरास्त्रिशङ्कुश्च तिष्ठत्वमरसंनिभः ।

अनुयास्यन्ति चैतानि ज्योतींषि नृपसत्तमम् ॥ ३० ॥

विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा सर्वदेवैरमिष्टतः ।

5

ऋषिमध्ये महातेजा बाढमित्याह देवताः ॥ ३१ ॥

ततो देवा महात्मान ऋषयश्च तपोधनाः ।

जग्मुर्यथागतं सर्वे यज्ञस्यान्ते नरोत्तम ॥ ३२ ॥

इति बालकाण्डे विश्वामित्रोपाख्याने त्रिशङ्कुस्वर्गरोहणं

नारद उवाच ॥ ३३ ॥

10

विश्वामित्रो महातेजाः प्रस्थितान्वीक्ष्य तानृषीन् ।

अब्रवीन्नरशार्दूल सर्वास्तान्वनवासिनः ॥ १ ॥

महान्विघ्नः प्रवृत्तोऽयं दक्षिणामास्थितो दिशम् ।

दिशमन्यां प्रपत्स्यामस्तत्र तप्स्यामहे तपः ॥ २ ॥

15

पश्चिमस्यां विशालायां पुष्करारण्यमाश्रिताः ।

सुखं तपश्चरिष्यामः परं तद्धि तपोवनम् ॥ ३ ॥

एवमुक्त्वा महातेजाः पुष्करेषु महामुनिः ।

तप उग्रं दुराधर्षं तेषु मूलकलाशनः ॥ ४ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु अयोध्याधिपतिर्महान् ।

20

अम्बरीष इति ह्यतो यष्टुं समुपचक्रमे ॥ ५ ॥

तत्प वै यन्मानस्य पशुमिन्द्रो नक्षर ह ।

प्रणष्टे तु पशौ विप्रो राजानमिदमब्रवीत् ॥ ६ ॥

पशुरत्र हतो राजन्प्रणष्टस्तव दुर्नयात् ।

अरक्षितारं राजानं धान्ति दोषा नरेश्वर ॥ ७ ॥

25

प्रायश्चित्तं महद्भ्येतन्नरं वा पुरुषर्षभ ।

आनयस्व पशुं शीघ्रं यावत्कर्म प्रवर्तते ॥ ८ ॥

उपाध्यायवचः श्रुत्वा इक्ष्वाकुः सोमितमभः ।

अन्विषेयं महाबुद्धिः पशुं गोभिः सहस्रशः ॥ ९ ॥

देशाञ्जनपदांस्तांस्तान्नगराणि वनानि च ।

आश्रमाणि च पुण्यानि मार्गमाणो महीपतिः ॥ १० ॥

स पुत्रसहितं तात सभार्यं रघुनन्दन ।

भृगुतुङ्गे समासीनमृचीकं संददर्श ह ॥ ११ ॥

१५ अम्बरीषो महतेजाः प्रणम्याभिप्रसाद्य च ।

ब्रह्मर्षिं तपसा दीप्तं राजर्षिरिदमब्रवीत् ॥ १२ ॥

गवां शतसहस्रेण विक्रीणीषे सुतं यदि ।

पशोरर्धे महाभाग कृतकृत्योऽस्मि भार्गव ॥ १३ ॥

सर्वे परिगता देशा यज्ञियं न लभे पशुम् ।

१० दातुमर्हसि मूल्येन सुतमेकमितो मम ॥ १४ ॥

एवमुक्तो महतेजा ऋचीकस्त्वब्रवीद्वचः ।

नाहं ज्येष्ठं नरश्रेष्ठ विक्रीणीयां कपंचन ॥ १५ ॥

ऋचीकवचनं श्रुत्वा तेषां माता महात्मनाम् ।

उवाच नरशार्दूलमम्बरीषमिदं वचः ॥ १६ ॥

१५ अविक्रेयं सुतं ज्येष्ठं भगवानाह भार्गवः ।

ममापि दयितं विद्धि कनिष्ठं शुनकं प्रभो ॥ १७ ॥

प्रायेण हि नरश्रेष्ठ ज्येष्ठाः पितृषु बल्लभाः ।

मातृणां च कनीयांसस्तस्माद्रक्षे कनीयसम् ॥ १८ ॥

उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन्मुनिपत्न्यां तथैव च ।

१० शुनःशेषः स्वयं राम मध्यमो वाक्यमब्रवीत् ॥ १९ ॥

पिता ज्येष्ठमविक्रेयं माता चाह कनीयसम् ।

विक्रीतं मध्यमं मन्ये रामपुत्र नयस्व माम् ॥ २० ॥

गवां शतसहस्रेण शुनःशेषं ततो नृपः ।

गृहीत्वा परमप्रीतो जगाम रघुनन्दन ॥ २१ ॥

२५ रघमारोप्य तं राम शुनःशेषं त्वरान्वितः ।

आनगाम तनो यज्ञं समापयिनुमात्मनः ॥ २२ ॥

इति बालकाण्डे विभ्वामित्रोपाख्याने शुनःशेषविक्रयो मान
एकपद्धितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

शुनःशेषं तमादाच स राजा आन्तवाहनः ।

व्यश्राम्यत्पुष्करे तीर्थे मध्याह्ने रघुनन्दन ॥ १ ॥

तस्य विश्राम्यतस्तत्र शुनःशेषो महाद्युतिः ।

पुष्करं ज्येष्ठमागम्य विश्वामित्रं ददर्श ह ॥ २ ॥

तप्यन्तमृषिभिः सार्धं मातुलं परमातुरः ।

विपण्णवदनो दीनस्तृष्णया च श्रमेण च ॥ ३ ॥

पपाताह्ने मुने राम वाक्यं चेदमुवाच ह ।

न मेस्ति माता न पिता ज्ञातयो बान्धवाः कुतः ॥ ४ ॥

प्रातुमर्हसि मा सौम्य धर्मेण मुनिपुंगव ।

प्राता त्वं हि नरश्रेष्ठ सर्वेषा त्वं हि भावनः ॥ ५ ॥

राजा च कृतकार्यः स्यादहं दीर्घायुरव्ययः ।

स्वर्गलोकमुपाश्रीयां तपस्तप्त्वा ह्यनुत्तमम् ॥ ६ ॥

स मे नायो ह्यनाथस्य भव मध्येन चेतसा ।

पितेव पुत्रं धर्मात्मस्त्रानुमर्हसि किल्बिषान् ॥ ७ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रो महातपाः ।

सान्त्वयित्वा बहुविधं पुत्रानिदमुवाच ह ॥ ८ ॥

यत्कृते पितरः पुत्राजनयन्ति शुभार्थिनः ।

परलोकहितार्थाय तस्य कालोऽयमागतः ॥ ९ ॥

अयं पुनिसुतो बालो मत्तः शरणमिच्छति ।

अस्य जीवितमात्रेण प्रियं कुरुत पुत्रकाः ॥ १० ॥

सर्वे सुकृतकर्माणः सर्वे धर्मपरायणाः ।

पशुभूता नरेन्द्रस्य तृप्तिमग्रेः प्रयच्छत ॥ ११ ॥

नाथवांश्च शुनःशेषो यज्ञश्चाविघ्नितो भवेत् ।

देवतास्तर्पिताश्च स्युर्मम चापि कृतं वचः ॥ १२ ॥

मुनेस्तु वचनं श्रुत्वा मधुप्यन्दादयः मुताः ।

साभिमानं नरश्रेष्ठ सलीलमिदमब्रुवन् ॥ १३ ॥

कथमात्मसुतग्रन्थित्वा त्रायसेन्यमुतान्विभो ।

अकार्यमिव पश्यामः स्वमात्मनो भोजने ॥ १४ ॥

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा पुत्राणा मुनिपुंगवः ।

क्रोधसंरक्तनयनो व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १५ ॥

नि साध्वसमिदं प्रोक्तं धर्मादपि विगर्हितम् ।

अतिक्रम्य तु मद्भाक्यं दारुणं रोमहर्षणम् ॥ १६ ॥

५ श्वमांसभोजनाः सर्वे वासिष्ठा इव जातिषु ।

पूर्णवर्षसहस्रं तु पृथिव्यामनुवत्स्यथ ॥ १७ ॥

कृत्वा शापसमायुक्तान्पुत्रान्मुनिवरस्तदा ।

शुनःशेषमुवाचार्तं कृत्वा रक्षा निरामयाम् ॥ १८ ॥

पवित्रपाशैराबद्धो रक्तमाख्यानुलेपनः ।

१० वैष्णवं यूपमासाद्य वाग्विराग्निमुदाहर ॥ १९ ॥

इमे च गाथे द्वे दिव्ये गायेया मुनिपुत्रक ।

अम्बरीषस्य यज्ञोऽस्मिस्ततः सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ २० ॥

शुनःशेषो गृहीत्वा ते द्वे गाथे सुसमाहितः ।

त्वरया राजसिंहं तमम्बरीषमुवाच ह ॥ २१ ॥

१५ राजसिंह महानुद्धे शीघ्रं गच्छामहे वयम् ।

निवर्तयस्व राजेन्द्र दीक्षां च समुपाविश ॥ २२ ॥

तद्भाक्यमृषिपुत्रस्य श्रुत्वा हर्षसमन्वितः ।

जगाम नृपतिः शीघ्रं यज्ञवाटमतन्द्रितः ॥ २३ ॥

तदस्यानुमते राजा पवित्रकृतलक्षणम् ।

२० पशुं रक्ताम्बरं कृत्वा यूषे त समबन्धयत् ॥ २४ ॥

स बद्धो वाग्विरग्न्याभिरभितुष्टाव वै मुरो ।

इन्द्रमिन्द्रानुजं चैव यथावन्मुनिपुत्रकः ॥ २५ ॥

तस्मै प्रीतः सहस्राक्षो रहस्यस्तुतितोषितः ।

दीर्घमायुस्तदा प्रादाच्छुन शेषाय वासवः ॥ २६ ॥

२५ स च राजा नरश्रेष्ठ तस्य यज्ञस्य लब्धवात् ।

फलं बहुगुणं राम सहस्राक्षप्रसादनम् ॥ २७ ॥

विश्वामित्रोपि घर्मात्मा भूयस्तेषु महत्तपः ।

पुष्करेष्वेव वर्षाणां सहस्रं नियतव्रतः ॥ २८ ॥

इति बालकाण्डे विश्वामित्रोपाख्याने यम्बरीषयज्ञो नाम
द्विपष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

5

पूर्णे वर्षसहस्रे तु व्रतस्त्रातं महामुनिम् ।

अभ्यागच्छन्सुराः सर्वे तपःफलचिकीर्षवः ॥ १ ॥

तत्रैनमब्रवीद्ब्रह्मा पुनः सुरुचिरं वचः ।

ऋषिस्त्वमसि भद्रं ते स्वार्जितैः कर्मभिः शुभैः ॥ २ ॥

तमेवमुक्त्वा देवेशस्त्रिदिवं पुनरभ्यगात् ।

10

विश्वामित्रोपि तच्छ्रुत्वा भूयस्तेषु महत्तपः ॥ ३ ॥

ततः कालेन महता मेनका परमाप्सराः ।

पुष्करेषु नरश्रेष्ठ स्नातुं समुपचक्रमे ॥ ४ ॥

तां ददर्श महातेजा मेनकां कुशिकात्मजः ।

रूपेणाप्रतिमां तत्र विद्युतं जलदे यथा ॥ ५ ॥

15

तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गां मेनकां विजने वने ।

कन्दर्पवशगोम्येत्य मुनिर्वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥

अप्सरः स्वागतं तेस्तु वस चेह ममाश्रमे ।

अनुगृहीष्व भद्रं ते मदनेन विमोहितम् ॥ ७ ॥

इत्पुक्ता सा वरारोहा तत्र वासमथाकरोत् ।

20

तपसो हि महाविघ्नो विश्वामित्रमुपागमत् ॥ ८ ॥

तस्यां वसन्त्यां वर्षाणि पञ्च पञ्च च राघव ।

विश्वामित्राश्रमे सौम्ये सुखेन व्यतिचक्रधुः ॥ ९ ॥

अथ काले गते तस्मिन्विश्वामित्रो महामुनिः ।

सग्रीव इव संवृत्तश्चिन्ताशोकपरायणः ॥ १० ॥

25

युद्धिर्मुनेः स्फुटपन्ना सामर्षा रघुनन्दन ।

सर्व मुराणां कर्मैतत्तपोपहरणं महत् ॥ ११ ॥

अहोरात्रापदेशेने गताः संवत्सरा दश ।

काममोहाभिभूतस्य विघ्नोयं प्रत्युपास्थितः ॥ १२ ॥

स निःश्वसन्मुनिवरः पश्चात्तापेन दुःखितः ।

भीतामप्सरसं दृष्ट्वा वेपन्तीं प्राञ्जलिं स्थिताम् ॥ १३ ॥

5 मेनकां मधुरैर्वाक्यैर्विमृज्य कुशिकात्मजः ।

उत्तरं पर्वतं राम विश्वामित्रो जगाम ह ॥ १४ ॥

स कृत्वा नैष्ठिकीं बुद्धिं नेतुकामो महायशः ।

कौशिकीतीरमासाद्य तपस्तेपे दुरासदम् ॥ १५ ॥

तस्य वर्षसहस्राणि घोरं तप उपासतः ।

10 उत्तरे पर्वते राम देवतानामभूद्भयम् ॥ १६ ॥

अमन्तयन्समागम्य सर्वे सर्पिगणाः सुराः ।

महार्पिशब्दं लभतां साध्वयं कुशिकात्मजः ॥ १७ ॥

देवताना वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः ।

अद्वीन्मधुरं वाक्य विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ १८ ॥

15 महर्पे स्वागतं वत्स तपसोमेण तोषितः ।

महत्त्वमृषिमुख्यत्वं ददामि तव कौशिक ॥ १९ ॥

ब्रह्मणस्तद्वचः श्रुत्वा विश्वामित्रस्तपोधनः ।

न विषण्णो न संतुष्टः प्रत्युवाच पितामहम् ॥ २० ॥

ब्रह्मर्पिशब्दमतुलं स्वार्नितैः कर्मभिः शुभैः ।

20 यदि मे भगवानाह ततोह विनितेन्द्रियः ॥ २१ ॥

तमुवाच ततो ब्रह्मा न तावत्त्वं नितेन्द्रियः ।

यतस्व मुनिशार्दूल इत्युक्त्वा स दिवं गतः ॥ २२ ॥

विश्वामित्रोपि तत्रैव तेपे घोरतरं तपः ।

ऊर्ध्वबाहुर्निरालम्ब एकपादप्रतिष्ठितः ॥ २३ ॥

25 वायुमशः स्थितः स्थान एकस्मिन्स्थाणुवत्स्थिरः ।

धर्मे पञ्चतपा भूत्वा वर्षास्वप्रावकाशकः ॥ २४ ॥

दिशिरे सलिले शायी रात्र्यहानि तपोधनः ।

एनं वर्षसहस्रं हि तपो घोरमुपागमत् ॥ २५ ॥

तस्मिन्संतप्यमाने तु विश्वामित्रे महामुनी ।

संतापः-सुमहानासीत्सुराणां वासवस्य च ॥ २६ ॥

संभ्रमं परमास्थाय ततः शक्रः सुराधिपः ।

चिन्तयित्वा तपोविघ्नमुपायं रघुनन्दन ॥ २७ ॥

आहूयाप्सरसं रम्भां मरुद्व्रणावृतः प्रभुः ।

५

उवाचात्महितं वाक्यमहितं कौशिकस्य च ॥ २८ ॥

शति बालकाण्डे विश्वामित्रोपाख्याने मेनकाजिर्वासो नाम

त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

सुरकार्षमिदं रम्भे कर्तव्यं सुमहच्चया ।

10

लोभनं कौशिकस्येह काममोहसमन्वितम् ॥ १ ॥

तथोक्ता साप्सरा राम सहस्राक्षेण धीमता ।

ब्रीहिता माञ्जलिर्वाक्यं प्रत्युवाच सुरेश्वरम् ॥ २ ॥

अयं सुरपते घोरो विश्वामित्रो महामुनिः ।

क्रोधमुत्सृजते क्रूरं मयि देव न संशयः ।

15

ततो हि मे मयं देव प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ३ ॥

एवमुक्तस्तथा राम सभयं भीतया तदा ।

तामुवाच सहस्राक्षो वेषमानां कृताञ्जलिम् ॥ ४ ॥

मा भैषी रम्भे भद्रं ते कुरुष्व मम शासनम् ।

कौकिलो हृदयग्राही माधवे रुचिरद्रुमे ।

20

अहं कन्दर्पसहितः स्थास्यामि तव पार्श्वतः ॥ ५ ॥

त्वं हि रूपं बहुगुणं कृत्वा परमभास्वरम् ।

तमृषिं कौशिकं रम्भे भेदयस्व तपस्विनम् ॥ ६ ॥

सा श्रुत्वा वचनं तस्य कृत्वा रूपमनुत्तमम् ।

लोभयामास ललिता विश्वामित्रं शुचिस्मिता ॥ ७ ॥

25

कौकिलस्य तु शुश्राव वल्गु व्याहरतः स्वनम् ।

संप्रदृष्टेन मनसा स चैनमन्ववेक्षत ॥ ८ ॥

अथ तस्य च शब्देन गीतेनाप्रतिमेन च ।
दर्शनेन च रम्भाया मुनिः संदेहमागतः ॥ ९ ॥
सहस्राक्षस्य तत्सर्वं विज्ञाय मुनिपुंगवः ।
रम्भां क्रोधसमाविष्टः शशाप कुशिकात्मनः ॥ १० ॥

५ यन्मां लोभयसे रम्भे कामक्रोधजयैषिणम् ।
दश वर्षसहस्राणि शैली स्थास्यसि दुर्भगे ॥ ११ ॥
ब्राह्मणः सुमहातेजास्तपोबलसमन्वितः ।
उद्धरिष्यति रम्भे त्वां मत्क्रोधकलुषीकृताम् ॥ १२ ॥
एवमुक्त्वा महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ।

१० अशक्नुवन्धारयितुं कोपं संतापमागतः ॥ १३ ॥
तस्य शापेन महता रम्भा शैली तदामवत् ।
वचः श्रुत्वा तु कन्दर्पो महर्षेः स च निर्गतः ॥ १४ ॥
कोपेन च महातेजास्तपोपहरणे कृते ।
इन्द्रियैरजितै राम न लेभे शान्तिमात्मनः ॥ १५ ॥

१५ बभूवास्य मनश्चिन्ता तपोपहरणे कृते ।
नैव क्रोधं गमिष्यामि न च वक्ष्ये कथंचन ।
अथवा नोच्छ्वसिष्यामि संवत्सरशतान्यपि ॥ १६ ॥
अहं हि शोषयिष्यामि आत्मानं विजितेन्द्रियः ।
तावद्यावद्धि मे प्राप्तं ब्राह्मण्यं तपसार्जितम् ॥ १७ ॥

२० अनुच्युसन्नभुञ्जानस्तिष्ठेयं शाश्वतीः समाः ।
न हि मे तप्यमानस्य क्षयं यास्यन्ति मूर्तयः ॥ १८ ॥

इति बालकाण्डे विश्वामित्रोपाख्याने रम्भाशापो नाम
चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

अथ हेमवतीं राम दिशं त्यक्त्वा महामुनिः ।
पूर्वा दिशमनुप्राप्य तपस्तेषु मुदारुणम् ॥ १ ॥
मौनं वर्षसहस्रस्य कृत्वा व्रतमनुत्तमम् ।
चक्रुराप्रतिमं लोके तपः परमदुष्करम् ॥ २ ॥

पूर्णे वर्षसंहस्ते तु काष्ठभूतं महामुनिम् ।
 विघ्नेर्वह्निभिरावृतं क्रोधो नान्तरमाविशत् ।
 स कृत्वा निश्चयं राम तप आतिष्ठताव्ययम् ॥ ३ ॥
 तस्य वर्षसहस्रस्य व्रते पूर्णे महाव्रतः ।
 भोज्यमारब्धवानन्नं तस्मिन्काले रघूत्तम । 5
 इन्द्रो द्विजातिर्भूत्वा तं सिद्धयन्नमयाचत ॥ ४ ॥
 तस्मै दत्त्वा तदा सिद्धं सर्वं विप्राय निश्चितः ।
 निःशेषितेष्टे भगवानमुक्त्वैव महातपाः ॥ ५ ॥
 न किञ्चिद्वदद्विभ्रं मौनव्रतमुपास्थितः ।
 तथैव मौनमकरोदनुच्छ्वासं च राघव ॥ ६ ॥ 10
 तस्यानुच्छ्वासमानस्य मूर्ध्नि धूमो व्यजायत ।
 त्रैलोक्यं येन संध्रान्तमादीपितमिवाभवत् ॥ ७ ॥
 ततो देवर्षिगन्धर्वाः पन्नगोरगराक्षसाः ।
 कश्मलोपहताः सर्वे पितामहमथाब्रुवन् ॥ ८ ॥
 बहुभिः कारणैर्देवं विश्वामित्रो महामुनिः । 15
 लोभितः क्रोधितश्चैव तपसा चाभिवर्धते ॥ ९ ॥
 न दीयते यदि त्वस्य मनसा यदभीप्सितम् ।
 विनाशयति त्रैलोक्यं तपसा सचराचरम् ॥ १० ॥
 व्याकुलाश्च दिशः सर्वा न च किञ्चित्प्रकाशते ।
 सागराः क्षुभिताः सर्वे विशीर्यन्ते च पर्वताः ॥ ११ ॥ 20
 प्रकम्पते च पृथिवी वायुर्वातीह सकुलः ।
 ब्रह्मन्न प्रतिजानीमो नास्तिको जायते जनः ॥ १२ ॥
 संमूढमिव त्रैलोक्यं संप्रक्षुभितमानसम् ।
 भास्करो निष्प्रमश्चैव महर्षेस्तस्य तेनसा ॥ १३ ॥
 बुद्धिं न कुरुते यावत्ताशे देव महामुनिः । 25
 तावत्प्रसाद्यो भगवानग्निरूपो महाद्युतिः ॥ १४ ॥
 कालाग्निना, यथा पूर्वं त्रैलोक्यं दहतेखिलम् ।
 देवराज्यं चिकीर्षेत दीयतामस्य यन्मतम् ॥ १५ ॥

ततः सुरगणाः सर्वे पितामहपुरोगमाः ।

विश्वामित्रं महात्मानं वाक्यं मधुरमब्रुवन् ॥ १६ ॥

ब्रह्मर्षे स्वागतं तेस्तु तपसा स्म सुतोपिताः ।

ब्राह्मण्यं तपसोऽग्रेण प्राप्तवानसि कौशिक ॥ १७ ॥

४ दीर्घमायुश्च ते ब्रह्मन्ददामि समरुद्रणः ।

स्यस्ति प्रामुहि मद्र ते गच्छ सौम्य यथासुखम् ॥ १८ ॥

पितामहवचः श्रुत्वा सर्वेषा त्रिदिवीकसाम् ।

कृत्वा प्रणामं मुदितो व्याजहार महामुनिः ॥ १९ ॥

ब्राह्मण्यं यदि मे प्राप्तं दीर्घमायुस्तथैव च ।

१० ओङ्कारोऽथ वषट्कारो वेदाश्च वरयन्तु माम् ॥ २० ॥

क्षत्रवेदविदा श्रेष्ठो ब्रह्मवेदविदामपि ।

ब्रह्मपुत्रो वसिष्ठो मामेवं वदतु देवताः ॥ २१ ॥

ततः प्रसादितो देवैर्वसिष्ठो जपतां वरः ।

सङ्ख्यं चकार ब्रह्मर्षिरेवमास्त्विति चाब्रवीत् ॥ २२ ॥

१५ ब्रह्मर्षित्वं न सदेहः सर्वं संपद्यते तव ।

इत्पुक्त्वा देवताश्चापि सर्वा जग्मुर्यथागतम् ॥ २३ ॥

विश्वामित्रोऽपि धर्मात्मा लब्ध्वा ब्राह्मण्यमुत्तमम् ।

पूजयामास ब्रह्मर्षिं वसिष्ठं जपतां वरम् ॥ २४ ॥

कृतकामो महीं सर्वा चचार तपसि स्थितः ।

२० एवं त्वनेन ब्राह्मण्यं प्राप्तं रामं महात्मना ॥ २५ ॥

एष राम मुनिश्रेष्ठ एष विग्रहवत्तपः ।

एष धर्मपरो नित्य वीर्यस्यैष परायणम् ॥ २६ ॥

एवमुक्त्वा महातेजा विरराम द्विजोत्तमः ।

अपूजयच्छतानन्दं साधु साध्विति कौशिकः ॥ २७ ॥

शतानन्दवचः श्रुत्वा रामलक्ष्मणसन्निधौ ।

जनकः प्राञ्जलिं तस्यमुवाच कुशिकात्मजम् ॥ २८ ॥

धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे मुनिपुङ्गव ।

यत्तं काकुत्स्थसरितः प्राप्तवानसि धार्मिक ॥ २९ ॥

पावितोहं त्वया ब्रह्मन्दर्शनेन महामुने ।
 गुणा बहुविधाः प्राप्तास्तव संदर्शनाभ्याम् ॥ ३० ॥
 विस्तरेण च वै ब्रह्मन्कीर्त्यमानं महत्तपः ।
 श्रुतं मया महातेजो रामेण च महात्मना ॥ ३१ ॥
 अप्रमेयं तपस्तुभ्यमप्रमेयं च ते बलम् ।
 अप्रमेया गुणाश्चैव नित्यं ते कुशिकात्मज ॥ ३२ ॥
 तृप्तिराश्चर्यभूतानां कथानां नास्ति मे विभो ।
 कर्मकालो मुनिश्रेष्ठ लम्बते रविमण्डलम् ॥ ३३ ॥
 श्वः प्रभाति महातेजो द्रष्टुमर्हसि मा पुनः ।
 स्वागतं तपसां श्रेष्ठ मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ३४ ॥
 एवमुक्तो मुनिवरः प्रशस्य पुरुषर्षभम् ।
 विससर्ज शृणु जनकं प्रीतं प्रीतमनास्तदा ॥ ३५ ॥
 एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठं वैदेहो मिथिलाधिपः ।
 प्रदक्षिण चकाराशु सोपाध्यायः सबान्धवः ॥ ३६ ॥
 विश्वामित्रोऽपि धर्मात्मा सहरामः सलक्ष्मणः ।
 स्ववाटमभिचक्राम पूज्यमानो महात्मभिः ॥ ३७ ॥

इति बालकाण्डे विश्वामित्रोपाख्याने विश्वामित्रब्रह्मत्वप्राप्तिर्नाम
 पञ्चपद्यितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

ततः प्रभाति विमले कृतकर्म नराधिपः ।
 विश्वामित्रं महात्मानमाजुहाव सराधवम् ॥ १ ॥
 तमर्चयित्वा धर्मात्मा शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।
 राधवी च महात्मानौ तदा वाक्यमुवाच ह ॥ २ ॥
 भगवन्स्नागतं तेस्तु किं करोमि तवानघ ।
 भवानाज्ञापयतु मामाज्ञाप्यो भवतां ह्यहम् ॥ ३ ॥
 एवमुक्तः सन्धर्मात्मा जनकेन महात्मना ।
 प्रत्युवाच मुनिर्वीरं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ४ ॥

पुत्रौ दशरथस्येमौ क्षत्रियौ लोकविश्रुतौ ।
 द्रष्टुकामौ धनुः श्रेष्ठं यदेतच्चायि तिष्ठति ॥ ५ ॥
 एतदर्शय भद्रं ते कृतकामौ नृपात्मजौ ।
 दर्शनादस्य धनुषो यथेष्टं प्रतियास्यतः ॥ ६ ॥

५ एवमुक्तस्तु जनकः प्रत्युवाच महामुनिम् ।
 श्रुयतामस्य धनुषो यदर्थमिह तिष्ठति ॥ ७ ॥
 देवरात इति ख्यातो निमेः पष्ठो महीपतिः ।
 न्यासोयं तस्य भगवन्हस्ते दत्तो महात्मनः ॥ ८ ॥
 दक्षयज्ञवधे पूर्वं धनुराङ्गम्य वीर्यवान् ।

१० विध्वस्य त्रिदशान् रुद्रः सलीलमिदमब्रवीत् ॥ ९ ॥
 यस्माद्भाषार्थितो भागाद्भाक्कृष्णत मे मुराः ।
 वराङ्गानि महार्हाणि धनुषा शातयामि वः ॥ १० ॥
 ततो विमनसः सर्वे देवा वै मुनिपुंगव ।
 प्राप्तादयन्त देवेशं तेषां प्रीतोभवद्भवः ॥ ११ ॥
 १५ प्रीतश्चापि ददौ तेषां तान्यङ्गानि महौजसाम् ।
 धनुषा यानि यान्यासञ्छातितानि महात्मना ॥ १२ ॥
 तदेतद्देवदेवस्य धनूरत्नं महात्मनः ।

न्यासभूतं तदा न्यस्तमस्माकं पूर्वके विभो ॥ १३ ॥
 अभ मे कृपतः क्षेत्रं लाङ्गलादुत्थिता ततः ।
 २० क्षेत्रं शोधयता लब्धा नाम्ना सीतेति विश्रुता ॥ १४ ॥
 भूतलादुत्थिता सा तु वर्धमाना ममात्मजा ।
 वीर्यशुक्लेति मे कन्या स्थापितेयमयोनिजा ॥ १५ ॥
 भूतलादुत्थितां तां तु वर्धमानां ममात्मजाम् ।
 वरयामामुरागत्य राजानो मुनिपुंगव ॥ १६ ॥
 तेषां वरयतां कन्यां सर्वेषां पृथिवीक्षिताम् ।
 वीर्यशुक्लेति भगवन्न ददामि मुतामहम् ॥ १७ ॥
 ततः सर्वे नृपतयः समेत्य मुनिपुंगव ।
 निधिलमभ्युपागम्य वीर्यं निरासतस्तदा ॥ १८ ॥

तेषां जिज्ञासमानानां शैवं धनुरुपादृतम् ।

न शेकुर्ग्रहणे तस्य धनुषस्तोत्रेणैव वा ॥ १९ ॥

तेषां वीर्यवतां वीर्यमल्पं ज्ञात्वा महामुने ।

प्रत्याख्याता नृपतयस्तन्निबोध तपोधन ॥ २० ॥

तत्तस्तेनैव क्रोपेन राजानः सुमहाबलाः ।

५

व्यरुन्धन्निखिलां सर्वं वीर्यसंदेहमागताः ॥ २१ ॥

आत्मानमवधूतं ते विज्ञाय नृपपुंगवाः ।

रोपेण महताविष्टाः पीडयन्मिथिलां पुरीम् ॥ २२ ॥

ततः संवत्सरे पूर्णे क्षयं यातानि सर्वशः ।

साधनानि मुनिश्रेष्ठ ततोहं भृशदुःखितः ॥ २३ ॥

१०

ततो देवगणान्सर्वास्तिपसाहं प्रसादयम् ।

ददुश्च परमप्रीताश्चतुरङ्गबलं सुराः ॥ २४ ॥

ततो भग्ना नृपतयो हन्यमाना दिशो ययुः ।

अधीर्या वीर्यसदिग्धाः सामात्याः पापकारिणः ॥ २५ ॥

तदेतन्मुनिशार्ङ्गं धनुः परमभास्वरम् ।

१५

रामलक्ष्मणयोश्चापि दर्शयिष्यामि सुव्रत ॥ २६ ॥

यद्यस्य धनुषो रामः कुर्यान्नारोपणं मुने ।

मुतामयोनिनां सीतां दद्याद्दाशरथेरहम् ॥ २७ ॥

इति बालकाण्डे जनकपाप्यं नाम षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

२०

जनकस्य वचः श्रुत्वा विश्वामित्रो महामुनिः ।

धनुर्दर्शय रामाय इति होवाच पार्थिवम् ॥ १ ॥

ततः स राजा जनकः सचिवान्व्यादिदेश ह ।

धनुरानीयतां दिव्यं गन्धमाल्यविभूषितम् ॥ २ ॥

जनकेन समादिष्टाः सचिवाः प्राविशन्पुरीम् ।

३०

तद्धनुः पुरतः कृत्वा निर्जग्मुः पार्थिवान्नया ॥ ३ ॥

नृणां शतानि पञ्चाशद्व्यायतानां महौजसाम् ।

मञ्जूपामष्टचक्रस्थां समूहस्ते कथंचन ॥ ४ ॥

तामानीय तु मञ्जूषामायसीं यत्र तद्धनुः ।
 सुरोपमं ते जनकमूचुर्नृपतिमन्त्रिणः ॥ ५ ॥
 इदं धनुर्वरं राजन्पूजितं सर्वराजभिः ।
 मिथिलाधिप राजेन्द्र दर्शनीयं यदीच्छसि ॥ ६ ॥
 ४ तेषां नृपो वचः श्रुत्वा कृताञ्जलिर्भाषत ।
 विश्वामित्रं महात्मानं तौ चोमौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७ ॥
 इदं धनुर्वरं ब्रह्मजनकैरभिपूजितम् ।
 राजभिश्च महावीर्यैरशक्यं पुरितुं तदा ॥ ८ ॥
 नैतत्सुरगणाः सर्वे नासुरा न च राक्षसाः ।
 १० गन्धर्वपक्षप्रवराः सर्किनरमहोरगाः ॥ ९ ॥
 क गतिर्मानुषाणां च धनुषोऽस्य प्रपूरणे ।
 आरोपणे समायोगे वेपने तोलनेपि वा ॥ १० ॥
 तदेतद्धनुषा श्रेष्ठमानीतं मुनिपुंगव ।
 दर्शयेत्तन्महाभाग अनयो राजपुत्रयोः ॥ ११ ॥
 १५ विश्वामित्रः स धर्मात्मा श्रुत्वा जनकभाषितम् ।
 वत्स राम धनुः पश्य इति राघवमब्रवीत् ॥ १२ ॥
 महर्षेर्वचनाद्रामो यत्र तिष्ठति तद्धनुः ।
 मञ्जूषां तामपावृत्य दृष्ट्वा धनुरथाब्रवीत् ॥ १३ ॥
 इदं धनुर्वरं दिव्यं संस्पृशामीह पाणिना ।
 २० यतवाश्च भविष्यामि तोलने पूरणेपि वा ॥ १४ ॥
 बाणमित्यब्रवीद्राजा मुनिश्च समभाषत ।
 लीलया ॥ धनुर्मध्ये जग्राह वचनान्मुनेः ॥ १५ ॥
 पश्यतां नृसहस्राणां बहूना रघुनन्दनः ।
 आरोपयत्स धर्मात्मा सलीलमिव तद्धनुः ॥ १६ ॥
 २५ आरोपयित्वा मोर्षां च पूरयामास वीर्यवान् ।
 तद्वभञ्ज धनुर्मध्ये नरश्रेष्ठो महायशः ॥ १७ ॥
 तस्य शब्दो महानासीन्निर्घातसमनि-स्वनः ।
 भूमिकम्पश्च मुमहान्पर्वतस्यैव दीर्यतः ॥ १८ ॥

निपेतुश्च नराः सर्वे तेन शब्देन मोहिताः ।

वर्णयित्वा मुनिवरं राजानं तौ च राघवौ ॥ १९ ॥

प्रत्याश्वस्ते जने तस्मिन्वाना विगतसाध्वसः ।

उवाच भ्राजलिर्वाक्यं वाक्यज्ञो मुनिपुंगवम् ॥ २० ॥

भगवन्दृष्टवीर्यो मे रामो दशरथात्मजः ।

5

अत्यद्भुतमाचिन्त्यं च अतर्कितमिदं मया ॥ २१ ॥

जनकानां कुले कीर्तिमाहरिष्यति मे सुता ।

सीता भर्तारमासाद्य रामं दशरथात्मजम् ॥ २२ ॥

मम सत्या प्रतिज्ञा च वीर्यशुक्लेति कौशिक ।

सीता प्राणैर्बहुमता देया रामाय मे सुता ॥ २३ ॥

10

भवतोनुमते ब्रह्मञ्छीघ्रं गच्छन्तु मन्त्रिणः ।

मम कौशिक भद्रं ते अयोध्यां त्वरिता रथैः ॥ २४ ॥

राजानं प्रश्रितैर्वाक्यैरानयन्तु पुरं मम ।

प्रदानं वीर्यशुक्लायाः कथयन्तु च सर्वशः ॥ २५ ॥

मुनिगुप्तौ च काकुत्स्थौ वेदयन्तु नृपाय वै ।

15

प्रीतियुक्तं तु रामानमानयन्तु सुशीघ्रगाः ॥ २६ ॥

कौशिकस्तु तथेत्याह राजा चामाप्य मन्त्रिणः ।

अयोध्यां प्रेषयामास धर्मात्मा कृतशासनान् ॥ २७ ॥

इति बालकाण्डे धनुर्भङ्गो नाम सप्तपष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

20

जनकेन समादिष्टा दूतास्ते क्लान्तबाहनाः ।

मार्गे त्रिरात्रमुपिता अयोध्यां प्राविशन्पुरीम् ॥ १ ॥

ते राजवचनाद्भूता राजवेश्म प्रवेशिताः ।

ददृशुर्देवसकाशं वृद्धं दशरथं नृपम् ॥ २ ॥

बद्धाञ्जलिपुटाः सर्वे दूता विगतसाध्वसाः ।

25

रामानं प्रश्रितं वाक्यमद्भुतमघुसदारम् ॥ ३ ॥

वेदेहो जनको राजा पृच्छति त्वां नराविप ।

कुशल्यानामयं त्विदं सामात्यं सपुगेहितम् ॥ ४ ॥

पुत्रा कुशलमव्यग्रं वैदेहो मिथिलाधिपः ।
 कौशिकानुमते वाक्यं भवन्तमिदमब्रवीत् ॥ ५ ॥
 पूर्वं प्रतिज्ञा विदिता वीर्यशुल्का ममात्मना ।
 राजानश्च कृतामर्घा निर्वीर्या विमुखीकृताः ॥ ६ ॥

५ सेयं मम सुता राजन्विश्वामित्रपुरःसरैः ।
 यदृच्छयागतैर्वीरैर्नीजिता तव पुत्रकैः ॥ ७ ॥
 तच्च रत्नं धनुर्दिव्यं मध्ये भग्नं महात्मना ।
 रायेण हि महाबाहो महत्यां जनसंसदि ॥ ८ ॥
 अस्मै देया मया सीता वीर्यशुल्का महात्मने ।
 १० प्रतिज्ञां तर्तुमिच्छामि तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ९ ॥
 सीताध्यायो महाराज पुरोहितपुरस्कृतः ।
 शीघ्रमागच्छ भद्रं ते द्रष्टुमर्हसि राघवम् ॥ १० ॥
 प्रतिज्ञां मम राजेन्द्र निर्वर्तयितुमर्हसि ।
 पुत्रयोरुभयोरेव प्रीतिं त्वमुपलप्स्यसे ॥ ११ ॥
 १५ एवं विदेहाधिपतिर्मधुरं वाक्यमब्रवीत् ।
 विश्वामित्राम्यनुज्ञातः शतानन्दमते स्थितः ॥ १२ ॥

दूतवाक्यं तु तच्छ्रुत्वा राजा परमहर्षितः ।
 वसिष्ठं वामदेवं च मन्त्रिणश्चैवमब्रवीत् ॥ १३ ॥
 गुप्तः कुशिकपुत्रेण कौशल्यानन्दवर्धनः ।
 २० लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विदेहेषु वसत्यसौ ॥ १४ ॥
 दृष्टवीर्यस्तु काकुत्स्थो जनकेन महात्मना ।
 संवदानं सुतायाः स राघवे कर्तुमिच्छति ॥ १५ ॥
 यदि वो रोचते वृत्तं जनकस्य महात्मनः ।
 पूर्णं गच्छामहे शीघ्रं मा भूत्कालस्य पर्ययः ॥ १६ ॥
 २५ मन्त्रिणो बाढमित्याहुः सह सर्वैर्महर्षिभिः ।
 सुप्रीतश्चावचीद्राजा श्वो यात्रेति स मन्त्रिणः ॥ १७ ॥
 मन्त्रिणस्तु नरेन्द्रस्य रात्रौ परमसत्कृताः ।
 ऊषुः प्रमुदिताः सर्वे गुणैः सर्वैः समन्विताः ॥ १८ ॥

इति बालकाण्डे जनकदूतवाक्यं नाम अष्टाष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

ततो राज्या व्यतीतायां सोपाध्यायः सवान्ववः ।
 राजा दशरथो द्रष्टः सुमन्तमिदमववीत् ॥ १ ॥
 अद्य सर्वे धनाध्यक्षा धनमादाय पुष्कलम् ।
 ब्रजनन्वत्रे सुविहिता नानारत्नसमन्विताः ॥ २ ॥
 चतुरङ्गवल चापि शीघ्रं निर्यातु सर्वशः ।
 ममाज्ञासमकालं च यानयुग्यमनुत्तमम् ॥ ३ ॥
 वसिष्ठो धामदेवश्च जाबालिरथ काश्यपः ।
 मार्कण्डेयश्च दीर्घायुर्ऋषिः कात्यायनस्तथा ॥ ४ ॥
 एते द्विजाः प्रयान्त्वग्रे स्यन्दनं योजयस्व मे ।
 यथा कालात्ययो न स्याद्भूता हि त्वरयन्ति माम् ॥ ५ ॥ १०
 वचनाच्च नरेन्द्रस्य सेना सा चतुरङ्गिणी ।
 राजानमृषिभिः सार्धं ब्रजनन्तं पृष्ठतोन्वगात् ॥ ६ ॥
 गत्वा चतुरह मार्गे विदेहानभ्युपेयिवान् ।
 राजा च जनकः श्रीमाञ्छ्रुत्वा पूनामकल्पयत् ॥ ७ ॥
 ततो राजा समासाद्य वृद्धं दशरथं नृपम् ।
 उवाच वचनं श्रेष्ठो नरश्रेष्ठं मुदान्वितम् ॥ ८ ॥
 स्वागतं ते नरश्रेष्ठ दिष्ट्या प्राप्तोसि राघव ।
 पुत्रयोरुभयोः प्रीतिमाप्स्यसे वीर्यनिर्जिताम् ॥ ९ ॥
 दिष्ट्या प्राप्तो महातेजा वसिष्ठो भगवानृषिः ।
 सह सर्वैर्द्विजश्रेष्ठैर्देवैरिव शतक्रतुः ॥ १० ॥ २०
 दिष्ट्या मे निर्जिता विद्या दिष्ट्या मे पूजितं कुलम् ।
 राघवैः सह संवन्वाद्दीर्यश्रेष्ठैर्महाबलैः ॥ ११ ॥
 श्वः प्रमाते नरेन्द्र त्वं निर्वर्तयितुमर्हसि ।
 यज्ञस्यान्ते नरश्रेष्ठ विवाहमृषिसंमतम् ॥ १२ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ऋषिमव्ये नराधिपः ।
 वाक्यं वाक्यनिदां श्रेष्ठः प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ १३ ॥
 प्रतिग्रहो दानृवशः श्रुतमेतन्मया पुरा ।
 यथा वर्त्तयसि धर्मज्ञ तत्करिष्यामहे वयम् ॥ १४ ॥

तद्धर्मिष्ठं यशस्य च वचनं सत्यवादिनः ।

श्रुत्वा विदेहाधिपति पर विस्मयमागत ॥ १६ ॥

ततः सर्वे मुनिगणाः परस्परसमागमे ।

हर्षेण महता युक्तास्ता रात्रिमवसन्सुखम् ॥ १६ ॥

६ अथ रामो महातेजा लक्ष्मणेन सम ययौ ।

कौशिक च पुरस्कृत्य पितुः पादाबुपास्पृशत् ॥ १७ ॥

राजा च राघवौ पुत्रौ निशम्य परिहर्षितः ।

उवाच परमप्रीतो जनकेनाभिपूजितः ॥ १८ ॥

जनकोपि महातेजा क्रिया घर्मेण तत्त्ववित् ।

१० यज्ञस्य च सुताभ्या च कृत्वा रात्रिमुवास ह ॥ १९ ॥

इति बालकाण्डे जनकदशरथसंवादे नाम एकोनसप्ततितमः

सर्गः ॥ ६९ ॥

ततः प्रभाते जनकः कृतकर्मा महर्षिभिः ।

१५ उवाच वाक्य वाक्यज्ञ शतानन्द पुरोहितम् ॥ १ ॥

भ्राता मम महातेजा यवीयानतिधार्मिक ।

कुशध्वज इति ख्यात पुरीमध्यावमच्छुभाम् ॥ २ ॥

वार्याफलकर्षयन्ता पिबन्निभुमतीं नदीम् ।

साकाश्या पुण्यसकाशा विमानमिव पुण्यकम् ॥ ३ ॥

२० तमह द्रष्टुमिच्छामि यज्ञगोप्ता स मे मत ।

प्रीतिं सोपि महातेजा इमा भोक्ता मया सह ॥ ४ ॥

एवमुक्ते तु वचने शतानन्दस्य सनिधौ ।

आगता केचिद्व्यग्रा जनकस्तान्ममादिशन् ॥ ५ ॥

श्लाघन्तु तेन्द्रस्य प्रययुः शीघ्रगानिनः ।

२५ समान्तं नरन्याघ्र विष्णुमिन्द्राज्ञया यथा ॥ ६ ॥

साकाश्या ते समागम्य ददशुश्च कुशध्वजम् ।

न्यवेदयन्त्यथारुत जनकस्य च निन्तितम् ॥ ७ ॥

तद्वृत्तं नृपतिः श्रुत्वा दूतश्रेष्ठैर्महान्वैः ।
 आज्ञया हि नरेन्द्रस्य आजगाम कुशध्वजः ॥ ८ ॥
 सोभिवाद्य शतानन्दं जनकं चातिधार्मिकम् ।
 राजार्हं परमं दिव्यमासनमध्यगोहत ॥ ९ ॥
 उपविष्टाबुभौ तौ तु भ्रातरावतितेजसौ ।
 प्रेषयामासतुर्वारं मन्त्रिश्रेष्ठं सुदामनम् ॥ १० ॥
 गच्छ मन्त्रिपते शीघ्रमिक्ष्वाकुममितप्रमम् ।
 आत्मजैः सह दुर्धर्षमानयस्व समन्त्रिणम् ॥ ११ ॥
 औपकार्यं स गत्वा तु रघूणां कुलवर्धनम् ।
 ददर्श शिरसा चैनमभिवाद्येदमब्रवीत् ॥ १२ ॥
 अयोध्याविपते वीर वेदेहो मिथिलाधिपः ।
 स त्वां द्रष्टुं व्यवसितः सोपाध्यायपुरोहितम् ॥ १३ ॥
 मन्त्रिश्रेष्ठवचः श्रुत्वा राजा सर्पिगणस्तदा ।
 सत्रन्धुरागमत्तत्र जनको यत्र वर्तते ॥ १४ ॥
 राजा च मन्त्रिसहितः सोपाध्यायः सवान्धवः ।
 वाक्यं वाक्यविदा श्रेष्ठो वेदेहमिदमब्रवीत् ॥ १५ ॥
 विदितं ते महाराज इक्ष्वाकुकुलदेवतम् ।
 वक्ता सर्वेषु कृत्येषु वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ १६ ॥
 विश्वामित्राम्यनुज्ञातः सह सर्वैर्महर्षिभिः ।
 एष वक्ष्यति धर्मात्मा यथाधर्मं यथाक्रमम् ॥ १७ ॥
 तूष्णींभूते दशरथे वसिष्ठो भगवानृषिः ।
 उवाच वाक्यं वाक्यज्ञो वेदेहं सपुरोधसम् ॥ १८ ॥
 अव्यक्तप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्य अव्ययः ।
 तस्मान्मरीचिः संजज्ञे मरीचिः कश्यपः सुतः ॥ १९ ॥
 विवस्वान्कश्यपाज्जज्ञे मनुर्वैवस्वतः स्मृतः ।
 मनुः प्रजापतिः पूर्वमिक्ष्वाकुश्च मनोः सुतः ॥ २० ॥
 तमिक्ष्वाकुमयं व्यायां राजानं विद्धि पूर्वकम् ।
 इक्ष्वाकोस्तु सुतः श्रीमान्कुक्षिरित्येष विश्रुतः ॥ २१ ॥

५

10

15

20

कुक्षेरथात्मजः श्रीमान्विकुक्षिरुदपद्यत ।
विकुक्षेस्तु महातेजाः बाणः पुत्रो व्यजायत ॥ २२ ॥

बाणस्य तु महातेजा अनरण्यः प्रतापवान् ।

अनरण्यात्पथुर्जज्ञे त्रिशङ्कुस्तु पृथोरपि ॥ २३ ॥

८

त्रिशङ्कोरभवत्पुत्रो धुन्धुमारो महायशाः ।

धुन्धुमारान्महातेजा युवनाश्वो महारथः ॥ २४ ॥

युवनाश्वसुतश्चैव मान्धाता पृथिवीपतिः ।

मान्धातुस्तु सुतः श्रीमान्सुसंधिरुदपद्यत ॥ २५ ॥

सुसंधेरपि पुत्रो ह्यौ ध्रुवसंधिः प्रसेनजित् ।

10

यशस्वी ध्रुवसंधेस्तु भरतो नाम नामतः ॥ २६ ॥

भरतात्तु महातेजा असितः समजायत ।

यस्यैते प्रतिराजान उदपद्यन्त शत्रवः ॥ २७ ॥

हैहयास्तालजङ्घाश्च शूराश्च शशिविन्दवः ।

तांश्च स प्रतियुध्यन्वै युद्धे राजा प्रवासितः ॥ २८ ॥

15

हिमवन्तमुपागम्य भार्याम्या सहितस्तदा ।

असितोल्पबल्लो राजा कालधर्ममुपेयिवान् ॥ २९ ॥

हे चास्य भार्ये गर्भिण्यौ बभूवतुरिति श्रुतम् ।

एका गर्भविनाशार्थं सपत्न्यै सा गरं ददौ ॥ ३० ॥

ततः शैलवरे रम्ये बभूवातिरतो मुनिः ।

20

भार्गवश्च्यवनो नाम हिमवन्तमुपाश्रितः ॥ ३१ ॥

तत्र चैका महाभाग भार्गवं देववर्चसम् ।

ववन्दे पद्मपत्राक्षी काङ्क्षन्ती सुतमुत्तमम् ॥ ३२ ॥

तमृषिं साम्युपागम्य कालिन्दी चाम्यवादयत् ।

स तामम्यवदाद्विप्रः पुत्रेषु युवजन्मनि ॥ ३३ ॥

तव कुक्षौ महामार्गं अचिरात्सजानिष्यति ।

गरेण सहितः श्रीमान्मा शुचः कमलेशणे ॥ ३४ ॥

च्यवनं तु नमस्कृत्य राजपुत्री पतिव्रता ।

पतिना रहिता तस्मात्पुत्रं देयी व्यजायत ॥ ३५ ॥

सपत्न्या तु गरस्तस्यै दत्तो गर्मजिवांसयां ।
 सह तेन गरेणैव जातः स सगरोमवत् ॥ ३६ ॥
 सगरस्यासमञ्जस्तु असमञ्जादयांशुमान् ।
 दिलीपोऽशुमतः पुत्रो दिलीपस्य मगीरयः ॥ ३७ ॥
 मगीरयात्ककुत्स्यश्च ककुत्स्याच्च रघुस्तदा ।
 रघोस्तु पुत्रस्तेनस्वी मवृद्धः पुरुषादकः ॥ ३८ ॥
 कल्माषपादोऽप्यमवत्तस्माज्जातस्तु शङ्खुणः ।
 सुदर्शनः शङ्खुणस्य अग्निवर्णः सुदर्शनात् ॥ ३९ ॥
 शीघ्रगस्त्वग्निवर्णस्य शीघ्रगस्य मरुः सुतः ।
 मरुः प्रशुश्रुकस्त्वासीदम्बरीपः प्रशुश्रुकात् ॥ ४० ॥
 अम्बरीपस्य पुत्रोभून्नहुपः पृथिवीपतिः ।
 नहुपस्य ययातिस्तु नाभागस्तु ययातिजः ॥ ४१ ॥
 नाभागस्य बभूवाज अजादशरथोमवत् ।
 अस्मादशरथाज्जातौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४२ ॥
 आदिवंशविशुद्धानां राज्ञां परमधर्मिणाम् ।
 इक्ष्वाकुकुलजातानां वीराणां सत्यवादिनाम् ॥ ४३ ॥
 रामलक्ष्मणयोरर्थे त्वत्सुते वरये नृप ।
 सद्यशाम्भ्यां नरश्रेष्ठ सद्यशे दातुमर्हसि ॥ ४४ ॥

5

10

15

इति बालकाण्डे कन्यावरणं नाम सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

20

एवं ब्रुवाणं जनकः प्रत्युवाच कृताञ्जलिः ।
 श्रोतुमर्हसि भद्रं ते कुलं नः परिकीर्तितम् ॥ १ ॥
 मदाने हि मुनिश्रेष्ठ कुलं निरवशेषतः ।
 वक्तव्यं कुलजातेन तन्निबोध महामुने ॥ २ ॥
 राजापात्रिषु लोकेषु विश्रुतः स्वेन कर्मणा ।
 निमिः परमधर्मात्मा सर्वसत्यवतां वरः ॥ ३ ॥
 तस्य पुत्रो मिथिर्नाम जनको मिथिपुत्रकः ।
 प्रथमो जनको राजा जनकादप्युदावसुः ॥ ४ ॥

- उदावसोस्तु धर्मात्मा जातो वै नन्दिवर्धनः ।
 नन्दिवर्धमुतः शूरः सुकेतुर्नाम नामतः ॥ ९ ॥
 सुकेतोरपि धर्मात्मा देवरातो महाबलः ।
 देवरातस्य राजर्षेर्वृहद्रथ इति स्मृतः ॥ १० ॥
 5 बृहद्रथस्य शूरोभून्महावीरः प्रतापवान् ।
 महावीरस्य धृतिमान्मुधृतिः सत्यविक्रमः ॥ ७ ॥
 सुधृतेरपि धर्मात्मा धृष्टकेतुरभूत्सुतः ।
 धृष्टकेतोश्च राजर्षेर्हर्यश्च इति विश्रुतः ॥ ८ ॥
 हर्यश्चस्य मरुः पुत्रो मरोः पुत्रः प्रतीन्धकः ।
 10 प्रतीन्धकस्य धर्मात्मा राजा कीर्तिरथः सुतः ॥ ९ ॥
 पुत्रः कीर्तिरथस्यापि देवमीढ इति स्मृतः ।
 देवमीढस्य विबुधो विबुधस्य महान्भ्रकः ॥ १० ॥
 मदान्भ्रकमुतो राजा कीर्तिरातो महाबलः ।
 कीर्तिरातस्य राजर्षेर्महारेषा व्यनायकः ॥ ११ ॥
 15 महारोम्णस्तु धर्मात्मा स्वर्णरोमेति विश्रुतः ।
 स्वर्णरोम्णस्तु राजर्षेर्द्विस्वरोमा व्यनायकः ॥ १२ ॥
 तस्य पुत्रद्वयं जज्ञे धर्मज्ञस्य महात्मनः ।
 ज्येष्ठोहमनुजो भ्राता मम वीरः कुशध्वजः ॥ १३ ॥
 मां तु ज्येष्ठं पिता राज्ये सोभिषिच्य नराधिपः ।
 20 कुशध्वजं समावेश्य भारं मयि वनं गतः ॥ १४ ॥
 वृद्धे पितरि स्वयति धर्मेण धुरमावहम् ।
 भ्रातरं देवसंकाशं स्नेहात्पश्यन्कुशध्वजम् ॥ १५ ॥
 कस्यचित्त्वय कालस्य सांकाश्यादागतः पुरात् ।
 मुषन्वा वीर्यवाचाजा मिथिलामवरोधकः ॥ १६ ॥
 स च मे प्रेषयामास शैवं धनुरनुत्तमम् ।
 सीता च कन्या पद्माक्षी मह्यं वै दीयतामिति ॥ १७ ॥
 तस्याप्रदानान्द्रुषे युद्धयासीन्मया सह ।
 स हतोभिमुखो राजा मुषन्वा तु मया रणे ॥ १८ ॥

निहत्य तं मुनिश्रेष्ठ सुधन्वानं नराधिपं ।
 सांकाश्ये भ्रातरं शूरमभ्यपिञ्च कुशध्वजम् ॥ १९ ॥
 कनीयानेष मे भ्राता अहं ज्येष्ठो महामुने ।
 ददामि परमप्रीतो बध्वौ ते मुनिपुंगव ॥ २० ॥
 सीतां रामाय भद्रं ते ऊर्मिलां लक्ष्मणाय वै ।
 वीर्यशुल्का मम सुतां सीतां सुरसुतोपमाम् ॥ २१ ॥
 द्वितीयामूर्मिलां चैव त्रिविदामि न संशयः ।
 ददामि परमप्रीतो बध्वौ ते मुनिपुंगव ॥ २२ ॥
 रामलक्ष्मणयो राजन्गोदानं कारयस्व ह ।
 पितृकार्यं च भद्रं ते ततो नैवाहिकं कुरु ॥ २३ ॥
 मघा ह्यद्य महाबाहो तृतीये दिवसे प्रभो ।
 फाल्गुन्यामुत्तरे राजन्तस्मिन्नैवाहिकं कुरु ॥ २४ ॥

5

10

-

एषि मालकाण्डे जनककुलप्रस्थानं नाम एकसप्ततितमः सर्गः ॥७१॥

उक्तवाक्ये तु जनके विश्वामित्रो महामुनिः ।
 उवाच वचनं धीमान्वसिष्ठसहितस्तदा ॥ १ ॥
 अचिन्त्यान्यप्रमेयाणि कुलानि रघुनन्दन ।
 इक्ष्वाकूणां विदेहानां नैषां तुल्योस्ति कश्चन ॥ २ ॥
 सदृशो धर्मसंवन्धः सदृशो रूपसंपदा ।
 सीताया ऊर्मिलायाश्च रामलक्ष्मणयोस्तथा ॥ ३ ॥
 वक्तव्यं च नरश्रेष्ठ श्रूयतां वचनं मम ।
 भ्राता यवीयान्धर्मज्ञ एष राजा कुशध्वजः ॥ ४ ॥
 अस्य धर्मात्मनो राजद्रूपेणामृतिमं भुवि ।
 सुताद्वयं नरश्रेष्ठ पत्न्यर्थं वरयामहे ॥ ५ ॥
 भरतस्य कुमारस्य शत्रुघ्नस्य च धीमतः ।
 वरये ते मुने रानंस्तयोरर्थे महात्मनोः ॥ ६ ॥
 पुत्रा दशरथस्येमे रूपयौवनशालिनः ।
 लोकपालसमा सर्वे देवतुल्यपराक्रमाः ॥ ७ ॥

15

20

25

उभयोरपि गजेन्द्र संबन्धेनानुबध्यताम् ।

इक्ष्वाकुकुलमव्यग्रं भवतु पुण्यकर्मण ॥ ८ ॥

विश्वामित्रवचं श्रुत्वा वसिष्ठस्य मते तदा ।

जनकं प्राञ्जलिर्वक्त्यमुवाच मुनिपुंगवौ ॥ ९ ॥

५ कुलं धन्यमिदं मन्ये एषा नो मुनिपुंगवौ ।

सदृशं कुलसंबन्धं यदाज्ञापयथ स्वयम् ॥ १० ॥

एव भवतु मद्रं व कुशध्वजमुते इमे ।

पत्न्यौ भजेता सहितौ शत्रुघ्नभरतावुभौ ॥ ११ ॥

एकाह्वा राजपुत्रीणां चतसृणां महामुने ।

१० पार्णिं गृह्णन्तु चत्वारो राजपुत्रा महाबला ॥ १२ ॥

उत्तरे दिवसे ब्रह्मन्फाल्गुनीम्या मनीषिण ।

वैवाहिकं प्रशंसति मगो यत्र प्रजापति ॥ १३ ॥

एवमुक्त्वा वचं सौम्यं प्रत्युत्थाय कृताञ्जलि ।

उभौ मुनिवरो राजा जनको वाक्यमब्रवीत् ॥ १४ ॥

१५ परो धर्मं कृतो मह्यं शिष्योऽस्मि भवतो सदा ।

इमान्यासनमुख्यानि आस्येता मुनिपुंगवौ ॥ १५ ॥

यथा दशरथस्येयं तथायोध्यां पुरीं मम ।

प्रभुत्वे नास्ति सदेहो यथार्हं कर्तुमर्हथ ॥ १६ ॥

तथा ध्रुवति वेदेहे जनके रघुनन्दन ।

२० राजा दशरथो हृष्टः प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ १७ ॥

युवाममख्येयगुणौ भ्रातरो मिथिलेश्वरो ।

ऋषयो राजमयाश्च भवद्भ्यामभिपूजिता ॥ १८ ॥

स्वस्ति प्राप्नुहि मद्रं ते गमिष्यामि स्वमालयम् ।

श्राद्धकर्माणि निविवद्विवांस्य इति चाब्रवीत् ॥ १९ ॥

तमापृष्ट्वा नरपतिं राजा दशरथस्तदा ।

मुनीन्द्रो तौ पुरस्कृत्य जगामाशु महायशा ॥ २० ॥

स गत्वा निजं राजा श्राद्धं कृत्वा विवान्ध ।

प्रमाने वाल्यमुत्थाय चक्रे गोदानमुत्तमम् ॥ २१ ॥

गवां शतसहस्रं हि ब्राह्मणेभ्यो नराधिपः ।

एकेकशो ददौ राजा पुत्रानुद्दिश्य धर्मतः ॥ २२ ॥

मुवर्णशृङ्गसंपन्नाः सवत्साः कांस्यदोहनाः ।

गवां शतसहस्राणि चत्वारि पुरुषर्षभः ॥ २३ ॥

स सुतैः कृतगोदानैर्वृतस्तु नृपतिस्तदा ।

5

लोकपालैरिवामाति वृतः सौम्यः प्रजापतिः ॥ २४ ॥

इति बालकाण्डे गोदानं नाम द्विस्तस्यतितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

यस्मिंस्तु दिवसे राजा चक्रे गोदानमुत्तमम् ।

तस्मिंस्तु दिवसे वीरो युधाजित्समुपेयिवान् ॥ १ ॥

10

पुत्रः केकयराजस्य साक्षाद्भस्तमातुलः ।

दृष्ट्वा पृष्ट्वा च कुशलं राजानमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥

केकयाधिपती राजन्स्नेहात्कुशलमब्रवीत् ।

येषां कुशलकामोसि तेषां संप्रत्यनामयम् ॥ ३ ॥

स्वस्तीयं मम राजेन्द्र द्रष्टुकामो महोपतिः ।

15

तदर्थमुपयातोहमयोध्यां रघुनन्दन ॥ ४ ॥

श्रुत्वा त्वहमयोध्यायामिहस्थं त्वां सवान्धवम् ।

त्वरयाम्युपयातोहं द्रष्टुकामः स्वसुः सुतम् ॥ ५ ॥

अथ राजा दशरथः प्रियातिथिमुपस्थितम् ।

दृष्ट्वा परमसत्कारैः पूजनार्हमपूजयत् ॥ ६ ॥

20

ततस्तामुपितो रात्रिं सह पुत्रैर्महोपतिः ।

पुरस्कृत्य वसिष्ठादीन्मुनीन्यज्ञमुपाययौ ॥ ७ ॥

युक्तं मुहूर्तं विजये सर्वाभरणभूषितैः ।

अतृभिः सहितो रामः कृतकौतुकमङ्गलः ।

पितुः समीपमाश्रित्य तस्यो आतृभिरावृतः ॥ ८ ॥

25

वसिष्ठो मगवानेत्य वेदेहमिदमब्रवीत् ।

राजा दशरथो राजन्कृतकौतुकमङ्गलैः ।

पुत्रैर्नरथरश्रेष्ठ दातारमभिकाङ्क्षते ॥ ९ ॥

दातृप्रतिग्रहीतृभ्यां सर्वार्या प्रभवन्ति हि ।

स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व कृत्वा वैवाह्यमुत्तमम् ॥ १० ॥

इत्युक्तं परमोदारो वसिष्ठेन महात्मना ।

प्रत्युवाच महातेजा वाक्यं परमधर्मवित् ॥ ११ ॥

५ क स्थितः प्रतिहारो मे कस्याज्ञा सप्रतीक्षते ।

स्वगृहे को विचारोस्ति यथा राज्यमिदं तव ॥ १२ ॥

यज्ञभूमिमिमां प्राप्ता कृतकौतुकमङ्गला ।

मम कन्याश्चतस्रो हि दीप्ता बह्वैरिवार्षिण ॥ १३ ॥

सद्योह त्वत्प्रतीक्षोस्मि वेद्यामस्यां प्रतिष्ठित ।

१० अविघ्नं क्रियता सर्वं किमर्थं हि विलम्ब्यते ॥ १४ ॥

तद्वाक्यं जनकेनोक्तं श्रुत्वा दशरथस्तदा ।

प्रवेशयामास सुतान्सर्वानृषिगणानपि ॥ १५ ॥

ततो राजा विदेहानां वसिष्ठमिदमब्रवीत् ।

कारयस्व ऋषे सर्वां क्रियां वैवाहिकीं प्रभो ॥ १६ ॥

१५ तथेत्युक्त्वा तु जनक वसिष्ठो भगवानृषि ।

विश्वामित्रं पुरस्कृत्य शतानन्दं च धार्मिकम् ॥ १७ ॥

प्रपामध्ये तु विधिवद्देहि कृत्वा महातपा ।

अलषकारं तां वेदिं गन्धपुष्पैः समन्तत ॥ १८ ॥

सुवर्णपालिकाभिश्च च्छिद्रकुम्भैश्च साङ्गुरैः ।

२० अङ्गुराढ्यैः शरावैश्च धूपपात्रैः सधूपकैः ॥ १९ ॥

शङ्खपात्रैः स्रुवैः स्रुग्भिः पात्रैरर्घ्यादिपूजितैः ।

लानपूर्येत्तथा पात्रैरक्षतैरापि ससृज्जे ॥ २० ॥

दर्भैः समैः समास्तीर्य विधिवन्मन्त्रपूर्वकम् ।

जुहावाग्नौ महातेजा वसिष्ठो मुनिसत्तम ॥ २१ ॥

- २५ - ततः सीतां समानीय सर्वामरणभूषिताम् ।

समसमग्रे सस्थाप्य राघवाभिमुखे तदा ॥ २२ ॥

अद्यवीजनको राजा कौशल्यानन्दवर्धनम् ।

इयं सीता मम सुता सहधर्मचरी तव ॥ २३ ॥

प्रतीच्छ चैनां मद्रं ते पाणिं गृहीष्व पाणिना ।

पतिव्रता महाभागा छयेवानुगता सदा ॥ २४ ॥

इत्युक्त्वा प्राप्तिपद्राजा मन्त्रपूतं जलं तदा ।

साधु साध्विति देवानामृषीणां वदतां तदा ॥ २५ ॥

एवं दत्त्वा सुतां सीतां मन्त्रोदकपुरस्कृताम् ।

5

अब्रवीज्जनको राजा हर्षेणाभिपरिश्रुतः ॥ २६ ॥

लक्ष्मणागच्छ मद्रं ते कर्मिलामुद्यतां मया ।

प्रतीच्छ पाणिं गृहीष्व मा भूत्कालस्य पर्ययः ॥ २७ ॥

तमेवमुक्त्वा जनको मरतं चाम्यमापत ।

गृहाण पाणिं माण्डव्याः पाणिना रघुनन्दन ॥ २८ ॥

10

शत्रुघ्नं चापि धर्मात्मा अब्रवीन्मपिलेश्वरः ।

श्रुतकीर्तेर्महाबाहो पाणिं गृहीष्व पाणिना ॥ २९ ॥

सर्वे भवन्तः सौम्याश्च सर्वे सुचरितव्रताः ।

पत्नीभिः सन्तु काकुत्स्था मा भूत्कालस्य पर्ययः ॥ ३० ॥

जनकस्य वचः श्रुत्वा पाणीन्पाणिभिरस्पृशन् ।

15

चत्वारस्ते चतसृणां वसिष्ठस्य मते स्थिताः ॥ ३१ ॥

अग्निं प्रदक्षिणं चक्रुर्वेदिं राजानमेव च ।

ऋषीश्चापि महात्मानः सहभार्या रघूद्वहाः ॥ ३२ ॥

पुष्पवृष्टिर्महत्वासीदन्तरिक्षात्सुभास्वरा ।

दिव्यद्रुन्दुभिनिर्वोपेर्गातिवादित्रनिःस्वनैः ॥ ३३ ॥

20

ननुतुश्चाप्सरःसंघा गन्धर्वाश्च जगुः कलम् ।

विवाहे रघुमुख्यानां तदद्भुतमदृश्यत ॥ ३४ ॥

ईदृशे वर्तमाने तु तूयोद्भुटनिनादिते ।

त्रिरात्रि ते परिक्रम्य ऊर्हुर्मर्या महोजसः ॥ ३५ ॥

अयोपकार्या जग्मुस्ते सभार्या रघुनन्दनाः ।

25

रानाप्यनुययौ पश्यन्सर्पिसंघः सत्रान्धवः ॥ ३६ ॥

इति बालकाण्डे, दशरथपुत्रविवाहो, नाम त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥३३॥

अथ राज्यां व्यतीतायां विश्वामित्रो महामुनिः ।

आष्टच्छत्रं तौ नरव्याघ्रौ जगामोत्तरपर्वतम् ॥ १ ॥

विश्वामित्रे गते तस्मिन्वैदेहं मिथिलाधिपम् ।

आष्टच्छत्रं प्रययौ चापि राजा दशरथः पुरीम् ॥ २ ॥

५ अथ राजा विदेहानां ददौ कन्याधनं बहु ।

कम्बलादीनि वस्त्राणि क्षौमपद्माम्बराणि च ॥ ३ ॥

हस्त्यश्वरथपादातं दिव्यरूपं स्वलंकृतम् ।

ददौ कन्यापिता तासां दासीदासमनुत्तमम् ॥ ४ ॥

हिरण्यस्य सुवर्णस्य मुक्तानां विद्रुमस्य च ।

१० ददौ राजा सुसंदष्टः कन्याधनमभीप्सितम् ॥ ५ ॥

दत्त्वा बहुविधं राजा समनुज्ञाप्य पार्थिवम् ।

प्रविवेश त्वनिलयं मिथिलां मिथिलेश्वरः ॥ ६ ॥

राजाप्ययोध्याधिपतिः सह पुत्रैर्महात्मभिः ।

ऋषीन्सर्वान्पुरस्कृत्य जगाम सबलानुगः ॥ ७ ॥

१५ गच्छन्तं तं नरव्याघ्रं सर्पिसंघं सराववम् ।

घोराः स्म पक्षिणो वाचो व्याहरन्ति समन्ततः ॥ ८ ॥

भौमाश्चैव मृगाः सर्वे गच्छन्ति स्म प्रदक्षिणम् ।

तान्दृष्ट्वा राजशार्दूलो वसिष्ठं पर्यपृच्छत ॥ ९ ॥

असौभ्याः पक्षिणो घोरा मृगाश्चापि प्रदक्षिणाः ।

२० किमिदं हृदयोत्कम्पि मनो मम विपीदिति ॥ १० ॥

राज्ञो दशरथस्यैतच्छ्रुत्वा वाक्यं महानृपिः ।

उवाच मधुरा वाणीं श्रूयतामस्य यत्फलम् ॥ ११ ॥

उपस्थितं भयं चोरं दिव्यपक्षिमुक्ताच्च्युतम् ।

मृगाः प्रशमयन्त्येते संतापस्त्यज्यतामयम् ॥ १२ ॥

तेषां संवदता तत्र वायुः प्रादुर्बभूव ह ।

कम्पयन्मेदिनीं सर्वां पातयंश्च महाद्रुमान् ॥ १३ ॥

तमसा संतृतः मूर्यः सर्वे नावेदिषुर्दिशः ।

भस्मना चातृतं सर्वं समूहमिव तद्भलम् ॥ १४ ॥

वसिष्ठ ऋषयश्चान्ये राजा च समुत्तदा ।
 ससंज्ञा इव तत्रासन्सर्वमन्याद्विचेतनम् ॥ १५ ॥
 तस्मिंस्तमसि घोरे तु भस्मच्छन्नेव सा चमूः ।
 ददर्श भीमसंकाशं जटामण्डलधारिणम् ॥ १६ ॥
 भार्गवं जामदग्रेयं राजराजविमर्दनम् ।
 कैलासमिव दुर्धर्षं कालाग्रिमिव दुःसहम् ॥ १७ ॥
 स्कन्धे चासज्य परशुं धनुर्विद्युद्रणोपमम् ।
 मगृह्य शस्त्रमुग्रं च त्रिपुरघ्नं यथा शिवम् ॥ १८ ॥
 तं दृष्ट्वा भीमसंकाशं ज्वलन्तमिव पावकम् ।
 वसिष्ठममुखा विप्रा जपहोमपरायणाः ॥ १९ ॥
 संगता मुनयः सर्वे संजगत्पुरयो मियः ।
 कच्चित्पितृवधामर्षो क्षत्रं नोत्सादयिष्यति ॥ २० ॥
 पूर्वं क्षत्रवधं कृत्वा गतमन्युर्गतज्वरः ।
 क्षत्रस्योत्सादनं भूयो न स्वस्वस्य चिकीर्षितम् ॥ २१ ॥
 एवमुक्त्वार्धमादाय भार्गवं भीमदर्शनम् ।
 ऋषयो राम रामेति मधुरां वाचमब्रुवन् ॥ २२ ॥
 प्रतिगृह्य तु तां पूजामप्रत्युक्त्वा च तानृषीन् ।
 रामं दाशरथिं रामो जामदग्न्योम्यमापत ॥ २३ ॥

5

10

15

इति बालकाण्डे जामदग्न्यसमागमो नाम चतुःसप्ततितमः सर्गः ७४

20

राम दाशरथे वीर वीर्यं ते श्रूयतेदुतम् ।
 धनुषो भेदनं नैव निखिलेन मया श्रुतम् ॥ १ ॥
 तददुतमचिन्त्यं च भेदनं धनुषस्त्वया ।
 तच्छ्रुत्वाहमनुप्राप्तो धनुर्गृह्यापरं शुभम् ॥ २ ॥
 तदिदं घोरसंकाशं जामदग्न्यं महद्बनुः ।
 पूरयस्व शरेणैव स्वबलं दर्शयस्व च ॥ ३ ॥
 तदहं ते बलं दृष्ट्वा धनुषोप्यस्य पूरणे ।
 द्बन्द्वयुद्धं प्रदास्यामि वीर श्लाघ्यमिदं तव ॥ ४ ॥

25

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा दशरथस्तदा ।
 विषण्णवदनो दीनः प्राञ्जलिर्वैक्यमब्रवीत् ॥ ५ ॥
 क्षत्ररोषात्मशान्तस्त्वं ब्राह्मणश्च महातपाः ।
 बालानां मम पुत्राणाममयं दातुमर्हसि ॥ ६ ॥
 ५ भार्गवाणां कुले जातः स्वाध्यायव्रतशालिनाम् ।
 सहस्रांशे प्रतिज्ञाय शस्त्रं प्रक्षिप्तवानसि ॥ ७ ॥
 स त्वं धर्मपरो भूत्वा कश्यपाय वसुंधराम् ।
 दत्त्वा वनमुपागम्य महेन्द्रकृतकेतनः ॥ ८ ॥
 मम सर्वविनाशाय संप्राप्तस्त्वं महामुने ।
 १० न ह्येकस्मिन्हते रामे सर्वे जीवामहे वयम् ॥ ९ ॥
 द्रुवस्येवं दशरथे जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
 अनादृत्य तु तद्वाद्यं राममेवाम्यमापत ॥ १० ॥
 इमे द्वे धनुषी राम दिव्ये लोकाभिपूजिते ।
 दृढे बलवती मुख्ये सुकृते विश्वकर्मणा ॥ ११ ॥
 १५ अनुसृष्टं सुरैरेकं त्र्यम्बकाय युयुत्सवे ।
 त्रिपुरां नरश्रेष्ठ भग्नं काकुत्स्थ यन्वया ॥ १२ ॥
 इदं द्वितीयं दुर्धर्षं विष्णोर्दत्तं सुरोत्तमैः ।
 तदिदं वैष्णवं राम धनुः परपुरंजयम् ॥ १३ ॥
 तदा तु देवताः सर्वाः पृच्छन्ति स्म पितामहम् ।
 २० शितिकण्ठस्य विष्णोश्च बलबलनिरीक्षया ॥ १४ ॥
 अभिप्रायं तु विज्ञाय देवतानां पितामहः ।
 विरोधं जनयामास तयोः सत्यवतां वरः ॥ १५ ॥
 विरोधे तु महद्युद्धमभवद्रोमहर्षणम् ।
 शितिकण्ठस्य विष्णोश्च परस्परजयेष्णिनोः ॥ १६ ॥
 २५ तदा ॥ जृम्भितं शैवं धनुर्भूमिपराक्रमम् ।
 हुकारेण महादेवः स्तम्भितोऽथ त्रिलोचनः ॥ १७ ॥
 देवैस्तदा समागम्य सर्पिसंघैः सचारणैः ।
 यापितो प्रशमं तत्र जग्मतुस्तौ सुरोत्तमौ ॥ १८ ॥

भूमितं तद्धनुर्दृष्ट्वा शैवं विष्णुपराक्रमैः ।

अधिकं भेनिरे विष्णुं देवाः सर्पिणास्तथा ॥ १९ ॥

धनुं रुद्रस्तु संक्रुद्धो विदेहेषु महायशाः ।

देवरातस्य राजर्षेर्ददौ हस्ते सप्तयकम् ॥ २० ॥

इदं च वैष्णवं राम धनुः परपुरंजयम् ।

5

शचीके मार्गवे प्रादाद्विष्णुः स न्यासमुत्तमम् ॥ २१ ॥

शचीकस्तु महातेजाः पुत्रस्याप्रतिकर्मणः ।

पितुर्मम ददौ दिव्यं जमदग्नेर्महात्मनः ॥ २२ ॥

न्यस्तशस्त्रे पितरि मे तपोबलसमन्विते ।

अर्जुनो विदधे मृत्युं प्राकृतौ बुद्धिमास्थितः ॥ २३ ॥

10

वधमप्रतिरूपं तु पितुः श्रुत्वा सुदारुणम् ।

क्षत्रमुत्साह्य रौषाज्जार्तं जातमनेकशः ॥ २४ ॥

पृथिवीं चास्त्रिंशं प्राप्य कश्यपाय महात्मने ।

यज्ञस्यान्ते तदा राम दक्षिणा पुण्यकर्मणे ॥ २५ ॥

दत्त्वा महेन्द्रनिखयस्तपोबलसमन्वितः ।

15

रियतोस्मि तस्मिस्तप्यन्वे सुसुखं सुरसेविते ॥ २६ ॥

श्रुत्वा तु धनुषो भेदं विस्मितानां नमस्तले ।

मापतां देवसंधानां ततोर्हं द्रुतमागतः ॥ २७ ॥

तदिदं वैष्णवं राम पितृपैतामहं महत् ।

क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य गृहीष्व धनुरुत्तमम् ॥ २८ ॥

20

योजयस्व धनुःश्रेष्ठे शरं परपुरंजयम् ।

यदि शक्नोषि काकुत्स्थ द्रुष्टुं दास्यामि ते तदा ॥ २९ ॥

इति बालकाण्डे आमदग्न्यवाक्यं नाम पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

श्रुत्वा तु नामदग्न्यस्य वाक्यं दाशरथिस्तदा ।

25

गौरवयन्तितकथः पितू राममथाब्रवीत् ॥ १ ॥

श्रुतवानस्मि न्यत्कर्म कृतवानसि मार्गव ।

अनुरुध्यामहे ब्रह्मन्पितुःपुण्यमास्थितः ॥ २ ॥

वीर्यहीनमिवाशक्तं क्षत्रधर्मेण भार्गव ।

अवजानासि मे तेजः पश्य मेघ पराक्रमम् ॥ ३ ॥

इत्युक्त्वा राघवः क्रुद्धो भार्गवस्य वरायुधम् ।

शरं च प्रतिसंगृह्य हस्ताल्लघुपराक्रमः ॥ ४ ॥

५ आरोप्य स धनू रामः शरं सज्जं चकार ह ।

जामदग्न्यं ततो रामं रामः क्रुद्धोऽब्रवीदिदम् ॥ ५ ॥

‘ब्राह्मणोऽसीति पूज्यो मे विश्वामित्रकृतेन च ।

शक्तोऽपि ते न मुञ्चेयं त्वहं प्राणहरं शरम् ॥ ६ ॥

इमां वा त्वद्गतिं राम तपोबलसमर्जिताम् ।

१० लोकानप्रतिमान्वापि हनिष्यामीति मे मतिः ॥ ७ ॥

न ह्ययं वैष्णवो दिव्यः शरः परपुरुषस्य ।

मोघः पतति वीर्येण बलदर्पविनाशनः ॥ ८ ॥

वरायुधधरं रामं द्रष्टुं सर्पिगणाः सुराः ।

पितामहं पुरस्कृत्य समेतास्तत्र सर्वशः ॥ ९ ॥

१५ गन्धर्वाप्सरसश्चैव सिद्धचारणकिनराः ।

यक्षराक्षसनागाश्च तद्रष्टुं महदकुतम् ॥ १० ॥

जडीकृते तदा लोके रामे वरधनुर्धरे ।

निर्वीर्यो जामदग्न्योऽसौ रामो राममुदैक्षत ॥ ११ ॥

तेजोभिहतवीर्यत्वाज्जामदग्न्यो जडीकृतः ।

२० रामं कमलपत्राक्षं मन्दं मन्दमुवाच ह ॥ १२ ॥

कश्यपाय मया दत्ता यदा पूर्वं वसुंधरा ।

विषये मे न वस्तव्यमिति मां कश्यपोऽब्रवीत् ॥ १३ ॥

सोऽहं गुरुवचःकुर्वन्प्रयिव्यां न वसे निशाम् ।

मिथ्याप्रतिज्ञः काकुत्स्थ मा भूवमिति निश्चितम् ॥ १४ ॥

२५ तदिमां मद्गतिं वीर हन्तुं नार्हसि राघव ।

मनोजवं गमिष्यामि महेन्द्र पर्वतोत्तमम् ॥ १५ ॥

लोकस्त्वप्रतिमा राम निर्निवास्तपसा मया ।

नहि ताञ्छरमोक्षेण मा भूत्कालस्य पर्ययः ॥ १६ ॥

अक्षयं मधुहन्तारं जानामि त्वां महेश्वरम् ।
 धनुषोत्थं परामर्शात्स्वस्ति तेस्तु परंतप ॥ १७ ॥
 एते सुरगणाः सर्वे निरीक्षन्ते समागताः ।
 त्वामप्रतिमकर्माणमप्रतिद्वन्द्वमाहवे ॥ १८ ॥
 न चेयं मम काकुत्स्थ व्रीडा भवितुमर्हति ।
 त्वया त्रैलोक्यनाथेन यदहं विमुखीकृतः ॥ १९ ॥
 शरमप्रतिमं राम मोक्तुमर्हसि सुम्रत ।
 शरमोक्षे गमिष्यामि महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ॥ २० ॥
 तथा ब्रुवति रामे तु जामदग्न्ये प्रतापवान् ।
 रामो वाशरथिः श्रीमांश्चिक्षेप शरमुत्तमम् ॥ २१ ॥
 स हतान्दृश्य रामेण त्रैलोक्यास्तपसार्जितान् ।
 जामदग्न्यो जगामाशु महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ॥ २२ ॥
 ततो वितिमिराः सर्वा दिशश्चोपदिशस्तथा ।
 सुराः सर्पिगणा रामं प्रशशंसुरुदायुषम् ॥ २३ ॥
 रामं दशरथिं रामो जामदग्न्यो प्रशस्य ह ।
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा जगामात्मगतिं प्रभुः ॥ २४ ॥

इति बालकाण्डे जामदग्न्यलोकविरोधो नाम पदसप्ततितमः
 सर्गः ॥ ७६ ॥

गते रामे प्रशान्तात्मा रामो दाशरथिर्धनुः ।
 वरुणायाप्रमेयाय ददौ हस्ते ससायकम् ॥ १ ॥
 अभिवाद्य ततो रामो वसिष्ठप्रमुखानृषीन् ।
 पितरं विद्वलं दृष्ट्वा प्रोवाच रघुनन्दनः ॥ २ ॥
 जामदग्न्यो गतो रामः प्रयातु चतुरङ्गिणी ।
 अयोध्याभिमुखी सेना त्वया नाथेन पालिता ॥ ३ ॥
 रामस्य वचनं श्रुत्वा राजा दशरथः सुतम् ।
 बाहुभ्यां संपरिष्वज्य मूर्ध्न्युपाधाय रामवम् ॥ ४ ॥

गतो राम इति श्रुत्वा हृष्ट प्रमुदितो नृप ।
 पुनर्जातं तदा मेने पुत्रमात्मानमेव च ॥ ५ ॥
 बोधयित्वा पुनः सेनां जगाम स्वपुरीं प्रति ।
 समुच्छिन्नध्वजवर्ती तुर्योद्भुष्टनिनादिताम् ॥ ६ ॥

5 सिक्कराजपथा रम्या प्रकीर्णकुसुमोत्कराम् ।
 राजप्रवेशमुमुखैः पौरैर्गङ्गलपाणिभिः ।
 सपूर्णा प्राविशद्राजा जनौघैः समलकृताम् ॥ ७ ॥
 पौरैः प्रत्युद्रतो दूरं द्विजैश्च पुरवासिभिः ।
 पुत्रैरनुगतः श्रीमाञ्छ्रीमाद्भिश्च महायशः ।

10 प्रविवेश गृहं राजा हिमवत्सदृशं प्रियम् ॥ ८ ॥
 कौशल्या च सुमित्रा च कैकेयी च सुमन्यवा ।
 वधूप्रतिग्रहे युक्ता याश्चान्या राजयोपिता ॥ ९ ॥
 ततः सीता महाभागामूर्मिला च यशस्विनीम् ।
 कुशध्वजमुते चोभिः जगृहुर्नृपपत्नयः ॥ १० ॥

15 मङ्गलालापनेर्होमैः शोभिता क्षेमवाससः ।
 देवतायतनान्याशु सर्वास्ता प्रत्यपूजयन् ॥ ११ ॥
 अभिवाद्याभिवाद्याश्च सर्वा राजमुतास्तदा ।
 रेमिरे मुदिता काले भर्तृभिः सहिता रहः ॥ १२ ॥
 कुमारश्च महात्मानो वीर्येणाप्रतिमा भुवि ।

20 स्वः स्वः गृहमथासाद्य कुबेरभुवनोपमम् ॥ १३ ॥
 कृतदारा कृतास्त्राश्च सधना समुद्भञ्जना ।
 शुश्रूषमाणा पितरं वर्तयन्ति नरपेमा ॥ १४ ॥
 कस्यचित्त्वथ कालस्य राजा दशरथः सुतम् ।
 भरतं केकयीपुत्रं समाहूयेदमन्वीत् ॥ १५ ॥

25 अथ केकयरानस्य पुत्रो वसतिः पुत्रकः ।
 त्वा नेतुमागतो वीरो युधानिन्मातुलस्तव ॥ १६ ॥
 श्रुत्वा दशरथस्यैतद्भरतः केकयीसुतः ।
 गमनायाभिचक्राम शत्रुघ्नसहितस्तदा ॥ १७ ॥

आष्टच्छयं पितरं शूरो राम चास्त्रिष्टकारिणम् ।

मातृश्रापि नरश्रेष्ठः शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ १८ ॥

युधानित्प्राप्य भरतं सशत्रुघ्नं प्रहर्षितः ।

स्वपुरं प्राविशद्वीरः पिता तस्य तुतोष ह ॥ १९ ॥

गते तु भरते रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ।

5

पितरं देवसंकाशं पूजयामासतुस्तदा ॥ २० ॥

पितुराज्ञां पुरस्कृत्य पौरकार्याणि सर्वशः ।

अकार रामो धर्मात्मा प्रियाणि च हितानि च ॥ २१ ॥

मातृभ्यो मातृकार्याणि कृत्वा परमयन्तितः ।

गुरुणां गुरुकार्याणि काले कालेन्ववैतत ॥ २२ ॥

10

एवं दशरथः प्रीतो ब्राह्मणा नैगमास्तथा ।

रामस्य शीलवृत्तेन सर्वे विषयवासिनः ॥ २३ ॥

रामश्च सीतया सार्धं विजहार बहूनृतून् ।

मनस्वी तद्व्रतमनास्तस्या हृदि समर्पितः ॥ २४ ॥

प्रिया तु सीता रामस्य दाराः पितृकृता इति ।

15

गुणाद्रूपगुणाच्चापि प्रीतिर्भूयो व्यवर्धत ॥ २५ ॥

तस्याश्च भर्ता द्विगुणं हृदये परिवर्तते ।

अन्तर्गतमपि व्यक्तमाख्याति हृदयं हृदा ॥ २६ ॥

तस्य भूयो विशेषेण मेधिली जनकात्मना ।

देवताभिः समा रूपे सीता श्रीरिव रूपिणी ॥ २७ ॥

20

तया स राजर्षिमुतोमिकामया

समेयिवानुत्तमराजकन्यया ।

अतीव रामः शशुभे मुदान्वितो

विभुः श्रिया विष्णुरिवामरेश्वरः ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अतुविंशतिसाहस्रं संहितायां ॥

वालकाण्डे भरतप्रस्थापनं नाम सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

॥ इति श्रीमद्वाल्मीकिः समाप्तम् ॥

NOTES.

r. 1.—The Mss. differ greatly in this prelude, most of them opening with longer introductions in honour not only of the poet, but also of the chief characters of the poem. These introductions, it is clear, are not from the same hand as the poem itself, even if we suppose that the poem is the work of one author. In some of them the language and the metre speak of a later origin, for example, the verse that comes third in the Calcutta edition is taken from the prologue of the play *Arghya-Rāghava*. I have thought it best to keep only those which commend themselves by their neatness and simplicity, and seem to have passed into proverbial Schlegel.

P. 1. L. 3.—मुनिर्विद्वदस्य Grammar § 545.

P. 3. L. 1.—‘This conversation is represented as having taken place in Rāma’s life-time, about sixteen years after his return from his wanderings and recovery of his ancestral throne.’ Schlegel.

P. 3. L. 2.—मुनिपुत्र . Grammar § 545.

P. 3. L. 5.—चारिवेण च को युक्तः. The student should carefully observe the different senses in which the various case endings are used in the simple style of the Rāmāyana. These case-endings were, there is little doubt, originally separate words attached to the principal words as prepositions are in English, but put after instead of before the words to which they refer. In most cases too we can see that the earliest meaning of these case-endings had reference to place, and that it was only by a metaphor that they were used of other relations. The third case-ending meant *with*, as in this verse, before it meant *by* as it usually does. So the English word *by* meant originally *alongside of*, a meaning which is still preserved in such phrases as ‘*by him there stood*,’ and in the German form of the word. The English word *with* has gone through exactly the same metaphorical extension of its meaning when it is used in such a sentence as ‘*He struck the boy with a stick*.’ Compare with this use of *with* P. 5. L. 12—13 where we find चरुषु used first in its original and then in its derived sense.

P. 3. L. 15.—विराजतः. So Homer says of the bard Calchas that he knew—

“What was, what should be, what had been before” Another reading is चिराजतः.

P. 3. L. 20.—*धृतिमान्*. The common word is *धुतवान्* for which this is probably a mistake. Bomb. Ed. has *धृतिमान्* here, which suits the context better. Carey and Marshman, and Gorresio have *धृतिमान्* *धृतिमान्* *वर्ध*.

P. 4. L. 1.—*गूढजन्मः*. *गूढ* वासलत्वात्निमग्रे अन्वृणी वक्षोऽसृधिगते अस्मिन्नी यस्य.—*अरिदमः*. This is a compound of the same character as those mentioned in Grammar § 540.

P. 4. L. 2.—*सुविक्रमः*. *विक्रम* in its original meaning of 'step' or 'stride.'

P. 4. L. 3.—*समः*. नातिदीर्घो नातिदृष्टः.

P. 4. L. 4.—*विद्यात्मासः*. Grammar § 559.

P. 4. L. 8.—*निवृत्तः*. 'Grounded.'

P. 4. L. 14.—*विष्णुना सहस्रः*. In the construction with *सहस्र* the student may again trace the original sociative meaning of the termination of the third case. *विष्णुना सहस्रः* can be translated '*like Vishnu*' because it means literally '*of the same appearance when placed alongside of Vishnu*.' See previous note.—It is perhaps worth noticing that the writer of this verse can hardly have had the account which follows of Rāma's birth—according to which Rāma is Vishnu—in his mind. There are other indications that the whole story of Vishnu's incarnation is an interpolation inserted into an earlier poem.

P. 4. LL. 17—22. Two verses of three lines each. Such verses are not uncommon throughout the book, though Schlegel in all such cases prefers to assume that a line is missing.

P. 4. L. 20.—*कक्रवी*. The other form *कैकरी* below L. 26.

P. 4. L. 21.—*इन्द्रया*. Similar incidents are common in all literatures. The boon given is sometimes taken advantage of at once, sometimes as here held in reserve. Compare the story of Herodias' daughter. 'But when Herod's birthday was kept, the daughter of Herodias danced before them, and pleased Herod. Whereupon he promised with an oath to give her whatsoever she should ask. And she, being before instructed of her mother, said, 'Give me here John Baptist's head in a charger.' And king was sorry: nevertheless for the oath's sake (*पश्यन्पद्मान्*), and in which sat with him at meat, he commanded it to be given her. He sent, and beheaded John in the prison. And his head was brought in a charger, and given to the damsel and she brought it to her ther.' Matthew, Chap. XIV. 18. 6-10.

P. 5. L. 1.—**प्राणसमाहिता**. This is the reading of the Bomb. Ed., which explains **हिता** as a separate epithet of **सात-दिवकारिणी**. Schlegel as **प्राणसमाहिता** (*semper intima vitae sociæ*).

P. 5. L. 9.—**वनेन वनं गत्वा**. 'Traversing wood after wood.' Literally *wood with wood*. See note on P. 3. L. 5.

P. 5. L. 11.—**सलक्षणः**. Grammar § 555 (b)

P. 5. L. 20.—**आर्यभावपुरस्कृतः**. **आर्यभावपुरस्कृतः** is a bahuvrīhi compound in which **पुरस्कृत** has lost a great part of the meaning proper to it, so that the whole compound does not mean much more than—*being a man of noble nature*. Compare similar uses of **पूर्वकम्** P. 28. L. 6, **पूर्व** P. 34. L. 15, and **पुर-स्तर** P. 33. L. 8.

P. 5. L. 23.—**पादुके पाश्य राज्याय दत्त्वा**. The **अस्य** is to be construed with **दत्त्वा** and not with **राज्याय** as the Bomb. Ed. takes it. Homage was expressed by bending down before the feet of the sovereign (*cf.* **राम-पाश्यसादकः** L. 13), and so might in his absence be performed before his slippers as the next best thing. To this day when a guru goes on a journey he leaves his slippers behind him to supply his place. It is curious to compare with this ancient custom the practice observed at the Court of Hanover down to the beginning of this century of inviting the courtiers to bow before a portrait of the sovereign which was placed on the royal seat on occasions when the sovereign himself was unable to be present.

P. 6. L. 2.—**Sandhi** is broken in the middle of a line or not as may be convenient.

P. 6. L. 7.—**कमलपद्माक्षम्**. Grammar § 559.

P. 6. L. 16.—**नामतो सद्यो नाम**. Compare our pleonasm 'called by name' and 'thou shalt call his name',—**नामरूपी**. 'Changing his form at will.'

P. 7. L. 2.—**इत्थं तमद्वयकाये**. Altered by the previous editors from Schlegel's **तं हत्वा कायेरद्वयम्**.

P. 7. L. 3.—**ऋषयामास शनर्षी अमणाम्**. 'Told him about the Sabara, female ascetic.'—Compare the construction in P. 3. L. 18.

P. 7. L. 13.—**चानरराजेन**. Grammar § 559. 7.

P. 7. L. 20.—**सप्तजम्**. *Full* (which is the same word as **पूर्ण**) is used in English in the same way—

'Full fathom five thy father lies.'

The Tempest. Act I. Sc. II.

दृष्टद्योवनम्. Grammar § 548 (b).

P. 7. L. 21.—सप्त तालाच. There is an historical reason for the rule which requires the insertion of a स् (changed to ष्) between न् and च as here. The स् is not an arbitrary addition for the sake of euphony, but is part of the old sign of the accusative case.

P. 8. L. 4.—दिदृक्षु - 'Hoping in this way to find.'

P. 8. L. 6.—सवर्णार्णवम्. 'The salt sea.' We may perhaps see in the standing epithet a name given by a race to whom salt water was a strange thing.

P. 8. L. 9.—अभिज्ञान and प्रत्यभिज्ञान. 'Token and Return-Token.' Allusions to the custom of giving tokens to messengers by way of credentials are frequent in most early literatures. The custom, dating from before the invention of writing, was afterwards found convenient by those to whom writing was no easy task, and for that and other reasons has continued to our day. That in this case the tokens were things and not messages is clear from गृहीत्वा in the next line, and the language used in P. 15. L. 20. So that निवेदयित्वा must not be translated 'having told' but 'having given.' Cf. प्रत्यवेदयत् P. 10. L. 25.

P. 8. L. 18.—अस्त्रेणोन्मुच्य &c. When he had freed himself from the iceapon (i. e. the net given by Brahmā to Indrajit) the hero remembered and respected the promise of Brahmā (that the net should never fail) and submitted of his own accord to the torments inflicted on him by the Rākshasas.' The construction of उन्मुच्य if the reading is right, is peculiar, though we might compare सर्वपापे प्रमुच्यते P. 6. L. 27, and विमुक्ता पतिता P. 11. L. 9. where, as here, the instrumental might be explained as referring to the contact that must precede the separation. But there is a great diversity of readings in this verse, and अस्त्रात् is probably the right reading. The Bomb. Ed. has —

अस्त्रेणोन्मुक्तमात्मानं ज्ञात्वा पेतानहान्वरात् ।
ममर्षं राक्षसान्वीर्यं यन्निपस्तान्यदृष्टया ॥

Carey and Marshman —

अस्त्रात् उन्मुच्य मात्मानं ज्ञात्वा पेतानहान्वरात् ।
ममर्षं राक्षसान्वीर्यं यन्निपस्तान्यदृष्टया ॥

Goreau—

अस्त्रात् उन्मुच्य मात्मानं ज्ञात्वा पेतानहान्वरात् ।
ममर्षं राक्षसा वीर्यं यन्निपस्तान्यदृष्टया ॥

—ज्ञात्वा पेतानहान्वरात् Compare मानयन्तश्च त वाक्यम्, P. 43. L. 2.

P. 8. L. 17.—कुत्वा राम प्रदक्षिणम्. Compare with the Pradakshina the Highland custom which Scott notices.—“In the meantime she traced round him, with wavering step, the propitiation, which some have thought has been derived from the Druidical mythology. It consists, as is well known, in the person who makes the deasil (daksha) walking three times round the person who is the object of the ceremony, taking care to move according to the course of the sun.” *The Two Drovers*. (Quoted by Griffith)

P. 9. L. 6.—प्रमुषेत्. मुष् is conjugated in the Ātmanepada in classical Sanskrit.

P. 9. L. 18.—पश्यन्ति. ‘*Are compelled to look on.*’ Compare a similar touch in Virgil where he speaks of youths placed on their funeral pyres ‘*ante ora parentum—before the faces of their parents.*’

P. 9. L. 27.—सर्वपापैः प्रमुष्यते. See note on P. 8. L. 18. But this is generally explained as equal to ‘*is deserted by his sins*’ rather than ‘*is freed from his sins.*’

P. 10. L. 13.—आपृच्छयाञ्जुजातः. ‘*Asking and obtaining leave to go.*’

P. 10. L. 15.—तमसातीरम्. ‘*There are several rivers in India of this name, now corrupted into Tonse. The river here spoken of is that which falls into the Ganges a little below Allahabad.*’ Griffith from Schlegel.

P. 10. L. 18.—भरद्वाज. ‘*In Book II, Canto LIV, we meet with a Saint of this name presiding over a convent of disciples in his hermitage at the confluence of the Ganges and the Jumna. Thence the later of these introductory cantos has borrowed the name and person, inconsistently indeed, but with the intention of enhancing the dignity of the poet by ascribing to him so celebrated a disciple.*’ Griffith from Schlegel.

P. 11. L. 9.—वियुक्ता पतिवा. Compare the construction with उन्मुष्य P. 8. L. 16, and the note there.

P. 12. L. 10.—वाल्मीकये च ऋषये. Before an initial short *a* : *u* : may remain unchanged, except that the short vowel must be substituted for the long.

P. 12. L. 16.—यः हन्यात्. ‘*Who could kill.*’ Bomb. Ed. हन्याद् हनवा-
निरपेक्षं उन्मत्तम्.

P. 13. L. 11.—बुद्धिः. ‘*Intention, purpose*’ Compare the English phrase ‘*I have a mind to do this.*’

P. 13. L. 28.—लोकान्निष्य. This is the reading also in Gorresio. But Schlegel is probably wrong in translating ‘*contemplando amplius un-*

gans-searching it out more and more by contemplation.' Rather enquiring of every one concerning it.—Bomb. Ed. has a different reading व्यक्तमन्त्रेन वे भूय .

P. 14. L. 23.—See note on P. 6. L. 2.

P. 15. L. 11.—दिशः प्रस्थापनम् 'The despatch (of the monkeys) into all the quarters.' Motion towards is the inherent signification of the accusative case-ending, and it is only because a verb is generally required for the full expression of that notion that the accusative is more commonly found in connection with verbs than with nouns.

P. 15. L. 13.—प्रायोपवेशनम्. प्रायेणानुनेन वानराणामुपवेशनं समुद्रसमीपे वासः .

P. 16. L. 16.—कुण्डलिनौ. Represented as twin sons of Rama and Sitā, born after Rama had repudiated Sitā, and brought up in the hermitage of Valmiki. कुण्डलिन in the sense of a hard is perhaps an older word than this etymology.

P. 17. L. 18.—सरलतरम्. अट्टुपतरम् Compare P. 18. L. 13.

P. 18 L. 3—See note on P. 9. L. 2.

P. 18 L. 13.—रश्मिन्नायननिस्सङ्गम्.

"With tone and accent deftly blent
To suit the changing argument."

Griffith.

The Bomb. Ed. has आसङ्गं which the commentary explains by तारः.

P. 18. L. 15.—हृदयम् Participle agreeing with सन् in the next line. Bomb. Ed. has हृदयम् which does not give any sense.

P. 19 L. 2.—वटिः. पुष्यवट्याणि Schlegel and the Bomb. Ed. have वटिपुष्यवट्याणि. See note on P. 40. L. 3.

P. 19 L. 6.—अमलदत्ता. अमलदत्तवर्मा.

way in which Job's wealth is stated, 'His substance also was seven thousand sheep, and three thousand camels, and five hundred yoke of oxen, and five hundred she asses and a very great household, so that this man was the greatest of all the men of the east' And, 'So the Lord blessed the latter end of Job more than his beginning, for he had fourteen thousand sheep, and six thousand camels, and a thousand yoke of oxen, and a thousand she asses' वसु is the same word as the Latin word *pecu*, cattle, which the Italians took when they wished to make a word for money (*pecunia*) It is also the same as the German word for cattle (*vieh*) and our English word *fee*.

P. 19. L. 18.—सुविभक्तान्तरद्वारा सुविनक्तनद्यापया,

"Her gates at even distance stand.

Her ample roads are wisely planned."

Griffith

P. 19. L. 14.—राजमार्गेण. Compare the English expression 'the king's highway.'

P. 19. L. 17—सुविभक्तान्तरद्वारा. This is the reading of the Bomb Ed which has the note सुविभक्तमन्तर येषां वाट्प्राजापणा यस्या सा Schlegel has सुविभक्तान्तरद्वारा

P. 19. L. 13—राष्ट्रवर्धन. An epithet corresponding exactly to a favourite title of the Emperors of Germany—"Mehrer des Reichs"

P. 20 L. 9—सर्वशस्त्रार्यपारणे. Schlegel has सर्वशस्त्रार्यपारणे which does not seem right, though if it could mean 'skilled in the use of all weapons' (*omnis artis bellicas peritis* Schl) it would suit the context better than the reading in the text, which is that of Carey and Marshman The Bomb. Ed has not got the line. सर्वशस्त्रार्यपारणे would be a slight alteration of Schlegel's text giving a good sense.

P. 21 L. 19—अवमनुजता. The accusative expresses the same idea as the अनु in अनुजता Compare the similar constructions in the next line and the note on P. 15 L. 11.

P. 22 L. 2—नदी The river Indus—बाह्ली or Bahlika = Bactriana; its name is preserved in the modern Balkh. Schlegel.

P. 22 L. 7—"There are four kinds of elephants—1 Bhaddar. It is well proportioned, has an erect head, a broad chest, large ears, a long tail, and is bold, and can bear fatigue 2 Mand It is black, has yellow eyes, a uniformly sized body, and is wild and ungovernable. 3. Murg. It has a whitish skin, with black spots. 4. Mir. It has a small head and

obeys readily. It gets frightened when it thunders.' Quoted by Griffith from Blochmann's translation of the *Ain-i-Akbari*, Ain. 41.

P. 22. L. 11.—सत्यनामीन् 'Fidly called Ayodhya (Invincible.)'

P. 23. L. 5.—नरेन्द्रवचनासक्तचेतसस्त्वरायया.. 'Devoted with their whole soul to the king's commands and regarding him only' This is the reading of Carey and Marshman. Schlegel's नरेन्द्रवचनासक्ताचेतसस्व परायणाः involves an impossible construction of परायण (Alone in your mentem sese insinuant). The Bomb. Ed. has not got the line.

P. 23. L. 8 —पारेण goes with आवेदितम्; and the आवे connects चिकीर्षितम् with क्रियमाजम् and कृतम्.

P. 23. L. 12 —अतीक्ष्णरश्मिः. Bomb. Ed. सूतीक्ष्णरश्मिः.

P. 23. L. 8.—The course of the narrative is broken here to introduce the story of Rishyasringa, and when it is resumed at P. 32 L. 5 there is no trace of the command that Sumantra should bring Vasishtha and the others. We seem to have here a piece of unskilful joining.

P. 24. L. 10.—पुणे. 'Long ago.'

P. 25. L. 11.—विक्रयानना. Bomb. Ed. अवननानना.

P. 26. L. 27.—यत्न कुर्वन्ति दृष्टे. 'They try to see him.'

P. 27. L. 1.—आशयित्वा तु तद्विनाशनाशनिनिर्गमम् 'And when they have ascertained that the sage was out from the hermitage.'

P. 27. L. 2.—आदिपुत्रान्तिक is the complement of तस्य The poet might have written पुत्रस्य, but he prefers to make a break, and express the same thought through a different construction. 'They stood in his sight—before the rishi's son, I mean.'

P. 27. L. 13.—See note on P. 6 L. 2.

P. 27. L. 15 —अनृत्तपूर्वं सन् must be taken as a cognate accusative after दृष्ट. If तन् referred to the things seen and not to the action of seeing we should have had अनृत्तपूर्वम्

P. 27. L. 22.—जितुः. The common form is जितासुः.

P. 28. L. 1.—रामरूपधरा. This word is generally equal to कामरविन् 'having a form that can be changed at will.' Compare P. 71. L. 27. This however cannot be the meaning intended here. Read with the Bomb. Ed. रामरूपा. 'having attractive forms.' Cf सुमहेश्वरः in L. 5. below.

P. 28. L. 6.—सर्वदा. Notice the gender.—विधिपूर्वकम् See note on P. 5. L. 1).

P. 28. L. 8.—संहिताः. 'All together.' Cf. P. 65. L. 16.

P. 28. L. 24.—परिवसृचिरे. सृच् is not conjugated in the Atmanepada in classical Sanskrit. वसिष्ठः. Grammar § 540.

P. 28. L. 27.—'Asking the Brāhmar's leave to go; and alleging that they had a religious duty to perform'

P. 28. L. 28.—गमनाय मतिं वृधुः. 'Set their mind to go.' Notice the physical metaphor, and compare the English expression 'bent on going.'

P. 29. L. 1.—व्यपदिद्य. 'Falsely alleging.'

P. 29. L. 2.—'The women left on that pretences (व्रतचर्या निवेद्य), being (really) afraid of his father.'

P. 29. L. 8.—चिन्तासागरमवस्यन्. Compare our expression 'plunged in thought.' So also Shakspeare speaks of a 'sea of troubles.'

P. 29. L. 11.—उक्त = used generally of the words spoken, but often also, as here, of the person addressed.

P. 29. L. 13.—मय्यदुत्तोषमेः. Compare Miranda's exclamation in the *swayuse* case—

'I might call him

A thing divine, for nothing natural,

I ever saw so noble.'

The Tempest, Act. II. Sc. I.

P. 29. L. 17.—See note on P. 6. L. 2.

P. 29. L. 18.—Schlegel thinks a line has dropped out after this one which he translates conjecturally 'Are wont towards dusk to attack hermits.'

P. 30. L. 2.—गमनाय मतिं चक्र. See note on P. 28. L. 28, and compare our expression 'He made up his mind to go.'

P. 30. L. 21.—नीयानवरम्. Grammar § 545.

P. 31. L. 8.—देवप्रवरः. 'Descended from a god' A bahuvrīhi compound.

P. 31. L. 3.—त एवम् सत् is not originally the pronoun of the third person but a demonstrative which may be found with all three persons. Compare तस्य मम P. 109. L. 11, and सोऽहम् P. 172. L. 23.

P. 32. L. 18.—सप्ताष्टदिवसं यावत् 'During the space of seven or eight days.' यावत् is here a preposition placed after the accusative depending upon it.

P. 33. L. 1.—इमं याचयितुम्. 'Sacrifice for him.'

P. 33. L. 8.—पियाय्यानिपुरःस्रताम् 'With the glad tidings.' A bahuvrīhi compound. See note on P. 5. L. 20.

P. 34. L. 15.—हवर्षेण कर्मणा. 'With the horse-sacrifice.' See same

P. 38, L. 4.—अश्वनेधन्. Bomb. Ed. अश्वनेधन् which is probably right. Cf. below L. 2.

P. 38, L. 6.—This refers to the same time as the opening verse of the last canto and not to a year later.

P. 38, L. 12.—परिक्रमन्ति. साधोक्तस्वद्विद्याकालमवितृष्य प्रवर्तन्ते. It refers to the solemn procession round the *mahāvratam* which was one of the initial ceremonies of the Pravargya rite.

P. 38, L. 13.—The Pravargya ceremony lasts for three days, and is always performed twice a day, in the forenoon and afternoon. It precedes the animal and Soma sacrifice. For without having undergone it, no one is allowed to take part in the solemn Soma feast prepared for the gods. Harg's *Āitareya Brāhmaṇa*, Vol. II, P. 41. Note.

P. 38, L. 15.—अभिदुह. This, which is the reading of Schlegel's text, is preferable to the variant (अभिदुष्य) which he adopted for his translation. Bomb. Ed. अभिदुह. Com. तत्तत्कर्मदुहो देवताभिदि देवः.

P. 38, L. 17.—देवः—इन्द्रदेवताको इतिर्भागः—राक्ष सामन्ता. अभिदुहो from the Bomb. Ed. for Schlegel's अभिदुहो. L. 17, L. 18 and L. 19 refer to the three *Sarvanas* respectively.

P. 38, L. 22.—विद्याधर. विद्या is not अद्यायकाल here as the Bomb. Com. explains it, but the common title of the works in which the proper pronunciation of the ritual was taught.

P. 39, L. 2.—आमृतिद्वन्द्वत्वे. The Bomb. Ed. has an odd variant न द्विद्वन्द्वत्वे. With the one reading the reference is to the abundance of the food, with the other to its excellence. Compare नृदिताद्वय-द्वानां कपानां नास्ति मे विमो. P. 151, L. 7.

P. 39, L. 19.—हनुवाङ्मान्. 'Discussions on the causes of things.' Schlegel calls attention to the liberality of thought implied in making open questions of such subjects, and contrasts it with the different spirit shown in *Manu* (Bk. II, 11.), and in some other religions.

P. 39, L. 25.—On the various trees of which it is desirable for certain specified objects to make *Yupas* see the first chapter of the Second Book of the *Āitareya Brāhmaṇa*.

P. 40, L. 2.—काशनाहुतयोमवन्. i. e. they were gilt. Bomb. Ed. काशनाहुतयोमवन्.

P. 40, L. 3.—एकविंशतिर्भाः. Corrected from the एकविंशतिर्भाः of Schlegel. Grammar § 517. But Carey and M. and the Bomb. Ed.

P. 33. L. 8.—विद्याख्यानपुर-सप्तम्. 'With the glad tidings.' A bahuvrīhi compound. See note on P. 5. L. 20.

P. 34. L. 15.—हवर्षेन कर्मणा. 'With the horse-sacrifice.' See same note.

P. 34. L. 24.—सोपाध्यायो विमुच्यताम्. 'Let the horse with the preceptor be dismissed.' Strictly speaking विमुच्यताम् refers only to the horse. But the preceptor had to be present at the dismissal of the horse, and it is better to suppose that विमुच्यताम् is applied loosely to both than to take with Schlegel and the St. Petersburg dictionary सोपाध्याय in the sense of 'groom.' The Bomb. Ed. has सभायाः सधियन्तां वे सुरगम् विमुच्यताम् in one line.

P. 34. L. 26.—घान्तवः. Certain propitiatory ceremonies the need of which is the theme of the next verses.

P. 35. L. 1.—अथ. 'In it;' s. s. in that sacrifice.

P. 35 L. 3.—विधिपूर्वम् See note on P. 5. L. 20.

P. 35. L. 15.—पूर्वः सवत्सरोभवत्. Compare the use of full in such sentences as 'Now Elizabeth's full time came, that she should be delivered and 'In the fullness of time.' And see note on P. 7. L. 20.

P. 35. L. 18 —प्रयत्नम्. 'Submissive,' Schlegel प्रयत्नम्.

P. 35. L. 26.—स्थापत्ये. 'In charge of the carpentry.' Bomb. Ed. has

स्थापत्ये निष्ठिताभेव दृष्टान्तरनधार्मिकान्.

and so on with all the nouns in the next verse in the accusative case.

P. 36. L. 4 —बहुसाहस्रीम् Schlegel understands this of the crowd who came to witness the sacrifice—*Cf.* P. 39. L. 11.—(the great rite that welcomes all, Griffith), but the meaning is more probably the same as that of the reading in the Bomb. Ed. इदं बहुसाहस्री यीमनानीयतानिति. .

P. 36. L. 8 —महाभासा. Against the common rule.

P. 36. L. 28.—ततः. 'Therefore.' Bomb. Ed. पूर्वम् for ततश्च.

P. 37. L. 3.—कथयसाजानम्. So also the Bomb. Ed. against the common rule.

P. 37. L. 7.—सोराष्ट्याम्. Epic form=सोराष्ट्रान्.

P. 37. L. 18.—Construe यथा न किञ्चिद् &c.

P. 37. L. 21.—असोताभेः Grammar § 560.

P. 38. L. 1.—कथ्यमृद्वस्य सोमयोः. As if वसिष्ठवचनात् had been वसिष्ठस्य वचनात्. Compare the construction in P. 27. L. 2.

P. 38 L. 4.—अभ्यवेपथु. Bomb. Ed. अभ्यवेपथु which is probably right. Cf. below L. 9.

P. 38. L. 6.—This refers to the same time as the opening verse of the last canto and not to a year later.

P. 38. L. 12.—परिव्रजन्ति. राज्ञोक्तस्वस्वक्रियाकालमावेष्टृत्य प्रवर्तन्ते. It refers to the solemn procession round the *mahāvīram* which was one of the initial ceremonies of the Pravargya rite.

P. 38. L. 13.—The Pravargya ceremony lasts for three days, and is always performed twice a day, in the forenoon and afternoon. It precedes the animal and Soma sacrifice. For without having undergone it, no one is allowed to take part in the solemn Soma feast prepared for the gods. Haug's *Āitareya Brahmana*, Vol. II. P. 41. Note.

P. 38 L. 15.—अभिपुष्ट्य. This, which is the reading of Schlegel's text, is preferable to the variant (अभिपुष्ट्य) which he adopted for his translation. Bomb. Ed. अभिपुष्ट्य. Com. तत्तत्कर्मपुष्ट्या देवतामिति चेदः.

P. 38 L. 17.—एन्द्र —इन्द्रदेवताको दर्विर्भाग.—राजा सामन्ता.—अभिपुष्टो is from the Bomb. Ed. for Schlegel's अभिपुष्टो. L. 17, L. 18 and L. 19 refer to the three *Savanas* respectively.

P. 38. L. 22.—विद्यासर. विद्या is not अभ्यासकाल here as the Bomb. Com. explains it, but the common title of the works in which the proper pronunciation of the ritual was taught.

P. 38. L. 2.—नात्तिरुपलभ्यते. The Bomb. Ed. has an odd variant न त्तिरुपलभ्यते. With the one reading the reference is to the abundance of the food, with the other to its excellence. Compare त्तिरुपलभ्य-भूतानां कथानां नास्ति मे विमो. P. 151. L. 7.

P. 39 L. 19.—इतुवादान् 'Discussions on the causes of things' Schlegel calls attention to the liberality of thought implied in making open questions of such subjects, and contrasts it with the different spirit shown in *Manu* (Bk. II. 11.), and in some other religions.

P. 39 L. 25.—On the various trees of which it is desirable for certain specified objects to make *Yupas* see the first chapter of the Second Book of the *Āitareya Brahmana*.

P. 40. L. 2.—कायनालकृतयोभवन्. s. e. they were guilt. Bomb. Ed. कायनालकृतयोभवन्.

P. 40 L. 3.—एकविंशतिर्ब्रह्म. Corrected from the एकविंशतिर्ब्रह्म of Schlegel. Grammar § 547. But Carey and M. and the Bomb. Ed.

have the same reading as Schlegel, and it should perhaps have been retained as a deviation from the classical rule.

P. 40. L. 8.—The Bomb. Ed. and Carey and M. read after this line the following verse —

इष्टकाश्च यथान्याय कारिताश्च प्रमाणतः ।

चित्तोद्भिर्वाह्यैस्तत्र कुचते चित्पद्मनि ॥

अग्नि the Bomb Com. explains by अग्न्याधारभूतो वेद्यः. अग्निचयन is the regular expression for "arranging the fire place, a sacrificial ceremony, i.e. arranging on a piece of ground of merely a fathom's length, which must have been previously ploughed, consecrated bricks (इष्टका) so as to make them imitate the shape of a bird. There are five, or in some cases, six such *chitis* required for receiving the sacrificial fire." Goldstucker sub voce.—The द्विगुणोदाहृत्यस्वरः of line 10 shows that on this occasion there were six *chitis*.

P. 40. L. 9.—चिख्यो. Bomb. Ed. चिख्यो.

P. 40. L. 18.—LL. 18-20 are arranged by Schlegel in four verses of two lines each.

P. 40. L. 15 —कृपणाः सर्वे एवेति. Bomb. Ed. and Carey and M. कृपाणि. सर्वमेवेतन्.

P. 40. L. 20.—विषाणिः. Bomb. Ed. कृपाणिः.

P. 40. L. 21.—रतविन्. A name applied to the horse in the *astamedha* sacrifice.

P. 40. L. 23.—इवेन समयोजयन्. Schlegel translates simply 'led to the horse', but the ritual in the *Taitt. Brah.* seems to point to a symbolic act having direct reference to the purpose for which the sacrifice was being performed.

P. 40. L. 24 —Schlegel's reading of this line, can hardly be right. He translates 'led to the horse the second (उपरात्रम्) and third (अपरात्रम्) wives to stand by the side of the queen,' परिवृत्यर्थम् will scarcely bear the meaning suggested, and it seems likely that in the word we must look for the परिवृत्ती or परिवृत्ति which occurs in the *Taitt. Brah.* 1. 7. 3. 4 as a title of one of the chief wives. The Bomb. Ed. reads with Carey and M.

महिष्या परिवृत्त्याय वाचातामसम् तथा

and explains as follows.—

महिष्या कृतानिदकदा परिवृत्या वाचा भोगाद्विभूतया वाच्यं च सह वाचातामसो वदना मुनिष्यामन्त्रेन समयोजयामिति सवन्ध इति केचित् ॥ अपरे तु वाचातामसेन वाचा मन्त्रमन्त्रातीर्णहोतार्यावापी.

P. 42. L. 12.—अयदंसिरम्. The name of several Upanishads.

P. 43. L. 1.—परम कायम् 'His wish to the full.'

P. 43. L. 2.—The supposition may perhaps be hazarded that the original account of the circumstances which preceded the gift of children to Daśaratha ended here, and that the legend of the incarnation of Vishnu ॥ from a later source. The account of the sacrifice is resumed at P. 46. L. 3 and the intervening passage is full of inconsistencies and other marks of interpolation. Thus the opening line (P. 43. L. 3) represents the gods who, as we have seen, vanished after granting the munis prayer, as still present collectively at the sacrifice (हस्तिन्महसि) Vv. 28 to 36 of this canto are an unnecessary addition which makes Vishnu ask the same question and receive the same answer twice. And the third verse of the next canto ignores entirely the account of Daśaratha's sacrifice which we have in the beginning of the present canto.

P. 43. L. 8.—कामत्. Construe with वरे इत्तः 'according to his request. See v. 21.

P. 43. L. 9.—Compare P. 8. L. 13.

P. 43. L. 15.—The stillness of the ocean that 'never is at rest' (चलेदिदानी) forms an impressive part of the description.

P. 43. L. 24.—तस्मात्स मानुषाद्ययः. 'Therefore his death must come from a man.' The student may notice from a construction like this how easily the original meaning of the fifth case-ending might have yielded the instrumental meaning which has attached itself to the termination of the third case.

P. 43. L. 27.—Vishnu, who is represented in this line as arriving at the assembly, ॥ one of those mentioned, under his name of Nīrāyana, as already there in P. 42. L. 17. See note on P. 43 L. 2.

P. 43 L. 28.—अहं पश्यन्नापानि. Grammar § 553 (b.)

P. 44. L. 15.—एव हि. See note on P. 12. L. 10.

P. 44 L. 19.—एव परमा गतिः. Compare the expression in John. Ch. X. V. 6. "I am the way."

P. 44. L. 21.—We have evidently here two accounts of the same thing mixed up together.

P. 44. L. 7.—LL. 7-12 are arranged by Schlegel in three verses of two lines each.

P 45 L 25—वचनलक्ष . Grammar § 559, 1.

P. 45 L 27.—Repetitions are characteristics of the style of the rhapsodist, with whom it was always necessary to recall the main facts of the situation after each break in the story. But the first three verses of this canto can hardly be explained as a repetition of vv. 28 to 36 of the preceding one. It seems better to regard the whole of that passage, which we have already seen reason to suspect, as an interpolation and to take v. 37 in that canto immediately after v. 27.

P. 45. L. 28 — पुत्रीयम् The common form is पुत्रीयम् which we had in P. 42 L. 7.

P 46 L. 4 — अन्तर्धाय भगवन्नेव स्वतेजः सद्रूपपायसमादाय हुताग्नेः सकाद्या-
ध्याहुर्वाति स्त न ह्यन्यस्य भगवत्तेजोधारणे शक्तिरस्ति तदेवाह.

P. 45. L. 7.—LL. 7-12 are arranged by Schlegel in three verses of two lines each.

P. 46 L. 9.—दीप्तानलसिखोपमम् From the Bombay Edition. Schlegel has दीप्तानलसमाकरम्

P. 46. L. 26 —See note on P. 8. L. 17.—अभिप्रक्षिपन्. पुन पुन.
प्रक्षिपन्.

P. 47. L. 7.—LL. 7-12 are arranged by Schlegel in three verses of two lines each.—Half of the potion (पायसार्धम्) he gave to Kausalyā. The remaining half he divided into two parts one of which (अर्धार्धम्) he gave to Sumitrā. There remained a quarter. Of that remaining quarter he gave a half (अवशिष्टार्धम् L. 9) to Kaikeyī. The remaining half i. e. of the quarter (अवशिष्टार्धम्) he gave to Sumitrā. If we assume a direct relation between the respective draughts and the sons born to the three wives Rama would thus represent $\frac{1}{4}$ th, Lakshmana and Satrugbha together $\frac{1}{4}$ th, and Bharata $\frac{1}{4}$ th of the potion. The poet however does seem to hint at any such relation. The chief wife gets the greater portion. The other two should have fared alike but Daśaratha gives the preference to the favourite wife. There can be little doubt that this is the natural explanation of the passage, though it may be admitted that it is awkward to construe अवशिष्टार्धम् as a Tatparusha in L. 6 and as a Karmadhāraya in the line immediately following. The Rom. Com. gives this interpretation, but prefers the following, which is an ingenious attempt to make Rama and Bharata represent each $\frac{1}{4}$ th and Lakshmana and Satrugbha each $\frac{1}{4}$ th, of the draught, establishing at the same time a peculiar relation between Rama and Lakshmana on the one

hand and Bhīrū and Śatrughna on the other, and harmonising the account given here with that adopted by Kālidāsa in the *Raghuvansa*.—

अपरं तु रामभरतो प्रत्यहं वयसो । लक्ष्मणशत्रुघ्नौ च भटवसो । तथा हि । कोस-
ल्याये इत्यर्थस्य अर्थादर्थे चतुर्थोऽक्षरम् (i. e. ¼th of the whole) सुमित्राय इत्यत्र ।
कोसल्यायां सवित्तानित्यर्थः । एव केरुप्य कोसल्याइत्यर्थान्वितेनर्थ (i. e. the
second half of the whole) वसो । तत्र कोसल्याइत्यर्थान्वितस्य केरुप्ये इत्यस्य वार्थे
(i. e. the half of the second half) तस्य अर्थम् (i. e. ¼th of the whole)
विचार्य पुनरपि सुमित्राये वसो । तत्राप्यप्यस्येत्यर्थः । अर्थादर्थे इत्यत्राभ्या ।

P. 47. L. 12.—वृषह Compare P. 55. L. 17.

P. 48. L. 4.—सर्वोच्चगुणसंपन्नः सर्वोच्चनिवारणसामर्थ्यकरगुणयुक्तः । यथा
प्रयोगोपसारादवस्तुतया . Cf. सर्वोच्चकार्यकारणे. Schlegel's reading in P. 29
L. 9.

P. 48 L. 10 —*जम्भमाजस्य* is meant as a punning etymology.

P. 48. L. 20 —सर्वं वानरमुख्यानां बुद्धिमान्तनुत्तमम्. Lat. 'Of all the chief
monkeys the peerless wise one', i. e. 'wisest of all the chief monkeys'. This
use of the positive is common in Sanskrit. The positive might stand
alone, but the अनुत्तमम् bring out the idea of the superlative.

P. 48. L. 24 —तेजसा वयसा वीर्यान् Notice again how the third and
fifth case-endings are used as perfectly synonymous.

P. 48. L. 28 —पर्जन्य Notice that Parjanya is not identified with
Indra here.

P. 49 L. 13 —कोविद कोविद is a man, who, as we say, 'knows
what is what.'

P. 49 L. 28 —मर्दयन् The augment was in all probability originally
a separate word meaning first there, secondly and in a derived sense,
then. (So the deaf and dumb express past time by the same jerk of the
hand over the shoulder which is the appropriate gesture for distance in
space.) It is frequently omitted in epic poetry.

P. 50. L. 22 —Compare the sentiment in Samuel. XV, 22. "To
obey is better than sacrifice and to hearken than the fat of rams."

P. 51 L. 5 —The Bomb. Ed. omits what comes down to the end
of the eighteenth canto.

P. 51. L. 15.—उदित्वा मुखवाच सा. 'Though she had made a ~~long~~
'stay there'

P. 51. L. 26 —उठे नदतिनद. Compare the English ~~can~~
'lifted up his voice and wept.'

P. 51. L. 27.—Construe इत्यत्रचीत्कोचल्याम् &c.

P. 51. L. 28.—सर्वा सुदृष्टा कुरुत चापि दुर्लभदर्शनाम्. 'Let all of you look well at Sántā hardly will you see her again.' सुदृष्ट- कियता लोकः 'Take your last look of the world' is a common address to the dying.

P. 52. L. 7.—सर्वावस्थासु Compare the form in the English marriage service according to which the man takes the woman and the woman the man "for richer, for poorer, for better, for worse."

P. 52. L. 8 —भर्ता स्त्रीणां हि देवतम्. A common sentiment. And compare Milton's line —

"He for God only, she for God in him."

P. 52. L. 11 —सूर्यप्रायः. There are frequent references to the custom in Sanskrit literature. Perhaps a passage in the story of the deception Jacob practised on Esau may find its explanation in a similar custom among the ancient Jews. "And he (Jacob) came near and kissed him and he (Isaac) smelled the smell of his raiment and blessed him, and said, see the smell of my son is as the smell of a field which the Lord hath blessed." Genesis XXVII. 27.

P. 53. L. 12.—सुव्रतम् is to be construed with the accusatives in the next line. LL. 11-16 should have been arranged in two verses of three lines each.

P. 54. L. 13 —Schlegel supposes that a line has been dropped after this one. He translates conjecturally, 'I beseech you not to be angry with me for having beguiled your son away.'

P. 54. L. 26 —प्रायश्चित्तं च कृतवान् For having married a woman of the Kshatriya caste.

P. 55. L. 1.—अनूना यद् यद् generally agrees in case with the noun to which it refers.

P. 55. L. 2.—The poet no doubt intended to indicate the Vernal equinox as the birth day of Rama. For the month Chaitra is the first of the two months assigned to the spring, it corresponds with the latter half of March and former half of April in our division of the year. Aditi, the mother of the gods, is lady of the seventh lunar mansion which is called Purnavasu. The five planets and their positions in the Zodiac are thus enumerated by both commentators: the Sun in Aries, Mars in Capricorn, Saturn in Libra, Jupiter in Cancer, Venus in Pisces. I leave to astronomers to examine whether the parts of the description agree with one another, and, if this be the,

case, thence to deduce the date. The Indians place the nativity of Rāma in the confines of the second age (Treta) and the third (Drāpara), but it seems that this should be taken in an allegorical sense We may consider that the poet had an eye to the time in which, immediately before his own age, the aspects of the heavenly bodies were such as, he has described.' *Griffith from Schlegel.*

P. 55. L. 15 — 'Pushya is also the name of a month, but here we are to understand the eighth lunar mansion. It is clear from this line that Bharata, although his birth is mentioned before that of the twin brothers, was really the youngest of the four, being eleven months younger than Rama, while the sons of Sumitrā were born three months after Rāma.' *Schlegel.*

P. 55. L. 20.—पुनः. See note on P. 49. L. 28.

P. 55. L. 25 — The case with which इत्य takes two different constructions in the two lines of one and the same verse is another illustration of the fact that what have come to be the essential meanings of the cases were at first metaphorical applications, in a sense arbitrary, of the original significations. Compare note on P. 48 L. 24.

P. 56. L. 3.—~~सर्विकरः~~ पितुः. Notice that the emphasis here is not upon the ~~कर~~ but on the whole world. The meaning is not that he caused at any particular time, (as below L. 22, where the विनयपीडितः points to the details the poet has in his mind) his father's heart to rejoice but that he was his 'father's joy.'

P. 56 L. 9 — गजस्कन्धे. 'Schlegel, in the Indische Bibliothek, remarks that the proficiency of the Indians in this art early attracted the attention of Alexander's successors, and Natives of India were so long exclusively employed in this service that the name Indian was applied to any elephant-driver, to whatever country he might belong.' *Griffith.*

P. 56. L. 11 — सुखिण्य. 'Devoted to,' not 'dear to' as Schlegel translates. Compare note on L. 13 — लक्ष्मणा लक्ष्मिबर्धन. Compare रामस्य लोक-रामस्य in the next line, and रावणाद्वोरुवणान् in P. 44 L. 26. Also see note on P. 48. L. 10.—The vowel in लक्ष्मिबर्धन. is shortened for the sake of the metre, as it is in लक्ष्मिबर्धन in line 14 below.

P. 56. L. 13.—अपि सरीरत 'The Bomb. Ed. Com. takes these words with सर्वप्रियकर. in the sense of 'in every way dearer even than his own body.' (i.e. 'than himself.' Compare note on P. 108 L. 13) Compare for the use of the positive सति प्राप्तेर्ननुमता P. 155. L. 10, and for the position of

अवि, अवि समागम्य P. 119. L. 20. Although this is probably right, there is something to be said for Schlegel's construction of अविः with the next line in the sense of 'outside of his body.' The अवि is not against this interpretation, as in either case it may be taken in the sense of 'and.' Compare its use below L. 20.—बहिः प्राण इवापरः. अपर does not in sense qualify बहिःप्राणः but is, along with बहिः, an attribute of प्राणः. The idiom is hardly an English one, and should not be imitated in the translation, 'Take a second, an external life (or breath.)' With Schlegel's construction of the passage it would be better to write बहिः as a separate word. The best commentary on the expression is a line that occurs in the Aranyaka U., where *Surpanakhā* says of *Lakṣmīnara* that he is रामस्य दक्षिणे बाहुर्नित्यं प्राणो बहिष्परः.

P. 56. L. 15.—तेन विना and in the next line न विना. Compare note on P. 55. L. 25.

P. 56. L. 16.—निम्. Bomb. Ed. दृष्टम् Cf. P. 126. L. 10.

P. 56. L. 20.—प्राणैः प्रियतरः. 'Dearer than life,' lit. 'Dearer when compared with (put alongside of) life.' Compare note on P. 4. L. 14.

P. 57. L. 15.—ससितत्रतम्. Read ससितत्रतः. ससित (lit. 'sharpened') is explained as equal to सुनिश्चित. ससितत्रत is one who has earnestly undertaken, or faithfully performed, his vows.—ससितत्रत सीश्वनिदयम्.

P. 57. L. 16.—उपहारयन्. See note on P. 49. L. 28.

P. 57. L. 23.—प्रहसन्नुनिपुणवः. Schlegel says that Viśramitra smiles to think of the old enmity between Vasishtha and himself. But this is not necessary. Compare प्रहसन्निव P. 125 L. 6.

P. 58. L. 1.—अनुदके. The vowel in the second syllable is lengthened to suit the verse. Compare प्रवृत्तीश्वनाः P. 102 L. 17; and महात्मानः P. 134 L. 21; and for the converse case see note on P. 56. L. 11.

P. 58. L. 2.—अप्रव्रजस्य. Against the common rule. (Grammar § 579. 2.) Compare अप्रव्रजाः (nom. pl. fem.) P. 91 L. 23. The regular form occurs in P. 44 L. 9, P. 94 L. 20, and P. 103 L. 12.

P. 58. L. 6.—वाचभूत सर्वसंवादाय.

P. 58. L. 8.—This line may mean that the whole of his previous life has been night in comparison with the day he now enjoys, but it is simpler to suppose that the speaker has only in view the night preceding the day on which he has seen the sage. Compare P. 83 L. 16.

P. 58. L. 11.—नद्वन्द्वदिनम्. The नद्वन्द्व means 'therefore' alluding to the facts referred to in the preceding verses, and the द्वन्द्व alludes to the vi-

संनम्, which has however become सदसंनम् in the next line (Compare for the change of construction note on P. 27. L. 2.) Schlegel's translation '*id factum sane mirabile fuit—that deed was truly wonderful*' is wrong. Compare P. 105. L. 27, where however the तद् must be translated '*then*.'

P. 58. L. 13.—सुभ्यमिति पठययि चतुर्थी Compare with this use of the dative the way in which the same case is used regularly in Latin after gerundives to express the agent.

P. 58 L. 23 —सद्वत्ता is not a repetition of the first line of the preceding verse. The verse is itself an interpolation.

P. 58. L. 25 —एषा This is the reading of Schlegel and Gorresio. Bomb. Ed. and Carey and Marshman have तदेव भुवि नान्यत .

P. 59 L. 3.—तीर्णे. For the तीर्णे of Schlegel. Bomb. Ed. चीर्णे With this common use of वृ compare our phrase —'*to get over a task or difficulty*.'

P. 59 L. 5 —तथाभूते here does not mean much more than तदा. Compare the similar use of पूर्वम् in a compound. Note on P. 5. L. 20.

P. 59 L. 7 —This is added to explain how the great sage Vis'vā-mitra is forced to ask for assistance. The nature of the ceremony forbids him to '*let loose his anger*.'

P. 59. L. 8 —For तच्च we might expect यच्च, but the student will often find in the early style two clauses which are really related to each other put together as coordinate clauses Compare note on P. 152 L. 7.

P. 59. L. 17.—सक्तो स्यात्तुम् The infinitive form is really the accusative of a verbal noun, so that in सक्तो स्यात्तुम् as compared with सक्तो विनासने (L. 13) we have the same freedom of movement among the various case terminations which we have already noticed. See note on P. 55, L. 25, and on P. 101 L. 17.

P. 59. L. 21.—पुत्रगतं प्रेमम् Compare with this use of गत our use of towards—'*your love towards your son*.'—कर्तुम् '*Take account of*' The fuller phrase is मनसा कर्तुम् The connection of the line with the following verse is the same as that which is explicitly expressed in the reading Gorresio has here,

धीर्न चेत् स्वया कार्या तप्त प्रति कथञ्चन ।

P. 59 L. 22 —इतो तौ विद्धि राक्षसां. '*Look on them as already slain*.' Cf. दक्षय तदा मेने वसिष्ठम् P. 131. L. 6, and निवीत मध्यम मन्त्रे P. 142. L. 22.

P. 60. L. 15.—यस्य क्षिति सधिर्यः. Compare तस्यैवनेपनम् P. 105. L. 3. and P. 107. L. 1. Also यत्त भिमुखम् P. 112. L. 15.

II. 60. L. 18.—न रान नेतुर्नर्हति. Notice the effect of the repetition of these words in the following verses, and compare the नैव दास्यामि पुत्रकम् of vv. 23. and 24. Compare also P. 127. LL. 16. and 18.

P. 60. L. 19.—धनुष्याणि. Grammar § 553. b.

P. 60. L. 23.—अकृतविद्य. 'To do one's lessons' is a common English colloquialism.—न च वेत्ति बलाबलम्. 'He knows not (his own) strength and weakness.'

P. 61. L. 21.—स स्वम्. See note on P. 32. L. 3.

P. 62. L. 4.—अन्यतरेण. 'With one or other,' not with both.

P. 62. L. 9.—प्रतिज्ञां हानुम्. 'To break your promise.'

P. 62. L. 11.—दद्येत्ते क्षम रात्रम्. 'If this be right (seem right) in your eyes, O king!' Compare सद्य नहावद्यस्यस्य. P. 58. L. 25.

P. 62. L. 23.—कृताञ्च पिप्पिताद्यम्. Cf. अकृतविद्य. P. 60. L. 23.

P. 62. L. 26.—तपसश्च परायणम् 'And the very essence of penance.

P. 63. L. 5.—Bomb. Ed. has सुप्रभा for विजय.

P. 63 L. 8 —नरुपिणः अदृश्यमानरूपान्.

P. 64. L. 14.—बलानतिबलं तथा. 'Like *Luce Dald* and *Atibald*.' A common use of तथा Compare P. 105. LL. 23. and 25. Schlegel translates as if the बलानतिबलम् were another name for the मन्त्रदानम् but this seems wrong. Cf. P. 73. L. 2. Bomb Ed. Com. मन्त्रदानं बलविद्या-सहक मन्त्रसूह तथा अनिबलासहक च । अन्ये तु दातुर्नर्हत्यासहकप मन्त्र-सूहम् । तथा प्रकृतोपयोगिन्दा अन्य अनिबलास्य च विद्ये इत्यर्थः । परत्पत्र बलानतिबलादीव ज्ञानम् । अन्येदा तु ज्ञानमपे भविष्यतीत्याहुः ।

P. 65. L. 11.—कीचल्यामुग्रजो राम. 'O *Rāma*, through whom *Kāu-s'alyā* is one who has good offspring.' कीचल्या मुग्रजा येन च कीचल्यामुग्र-जा . Schlegel and Bomb. Ed. read कीचल्या मुग्रजा राम. Com. हे राम तदा पुत्रेण कीचल्या मुग्रजा घांभनपुत्रवती । नतस्तादृश्य मुग्रजस्य नशास्मिन्मनवे निहानुपित । यतः &c. But a vocative is evidently wanted, and I have accordingly altered as in text. The *Rāhu*-*trish* compound is not quite according to rule, but similar compounds are found.

P. 65. L. 16.—सहितो 'Together.' Cf. P. 23. L. 8.

P. 65. L. 20.—तप्यनाम् तप् = generally conjugated in the first class.

P. 65. L. 23.—यस्यै. वप् is not conjugated in the Ātmanepada in classical Sanskrit.

P. 65. L. 26.—यस्याय पूर्व आश्रयः. 'Whose hermitage this was in days gone by' rather than 'whose is this ancient hermitage' Cf. तस्यैनेमुनय पुरा V. 14. and एव पूर्वश्रुतो राम वाननस्य P. 77. L. 5.—यस्य पूर्व. यस्य पूर्वकालाधिष्ठितः.

P. 65. L. 28.—सर्वम् 'With all speed' : i. e. so as not to lose the favourable opportunity.

P. 66. L. 3.—अवध्यातस्य. Bomb. Ed. अवध्यातस्य. Com. इद्रेण वृद्धस्य-
क्षुपावध्यातो वृद्धस्येच्छुत्तेरणान्वयः.

P. 66. L. 8.—सस्य : i. e. of Kāma. Cf. कामाश्रमे L. 14.—Bomb. Ed. Com. इदस्य.

P. 66. L. 27.—सचित्तत्रता. Schlegel and Bomb. Ed. सचित्तत्रता. See note on P. 57. L. 15.

P. 67. L. 1.—सप्तपुत्रपुरस्कृतः. 'With the Princes.' See note on P. 5. L. 20 The Bomb. Ed. Com. takes it as a *tritiya-tatpuruṣa*, to avoid the appearance of disrespect to the sage, but this is not necessary.

P. 67. L. 4.—सागरमगम्. Grammar § 540.

P. 67. L. 6.—सुधुवतुः as if सह राम. कनीयसा had been राम. कनीयास्य. Cf. P. 27. L. 2, and the note there.

P. 67. L. 11.—मनसा निर्मितम् is a mythological explanation of the name of Lake Mānasa, as सर प्रवृत्ता in the next verse = of सरयू. The latter word is probably an independent formation from the root Sar, 'to go' and so answers in meaning to Gangā which is evidently formed from Gam. There is a small brook near Edinburgh in Scotland, in whose name 'the Gogo' we can recognise that given to the sacred river of India.

P. 68. L. 1.—एतौ = the subject referring to वनम् It is in the dual by attraction with predicate जनपदौ. 'The wood you see is all that = left of two fertile regions.'

P. 68. L. 2.—मनसास्य. Bomb. Ed. मनसास्य.

P. 68. L. 4.—To क्षुपा धीव we have to supply a more general term for 'distressed' out of the समनिघ्नतः which is properly speaking appropriate only of the मनस्य.

P. 68, L. 7 —Bomb. Ed. reads इह मूढा मल इत्वा देवाः कारुण्येव च ।
Com. कारुण्य क्षुत् । इत्वा त्यक्त्वा. See note on L. 2.

P. 68, L. 12.—This is in all probability an instance of the mythological method of etymology of which we have so many examples in this canto. *Malaya* as the name of a people or country = not easily explained as a Sanskrit word, and the supposition that it is a non-Sanskrit word, or name which the Aryans found in India, is a natural one. At first it would be generally recognised as a foreign word, but when its origin had become indistinct in the popular consciousness it would easily assume the form of a derivative from a familiar word in the language *mala*. The story would be subsequently invented to account for the false etymology.

P. 68, L. 22 —वाइका. Bomb. Ed. वाइका.

P. 68, L. 23 —सेयन् Compare note on P. 32, L. 8, and सैपा P. 70 L. 1.

P. 68, L. 24.—यत् 'Where' Bomb. Ed. Com. यत्तथैव वाइकवन् अस्मा-
भिर्गन्तव्य भवत एव च हेताई एन स्वबाहुवत्तनाभिर्य इया जहि.

P. 69, L. 2.—अद्यापि न निवर्तते. 'Has to this day not returned to its former state.'

P. 69, L. 14.—कन्वारवन् So 'jevel' is a common term of endearment at this day in Scotland.

P. 69, LL. 23-28.—are arranged by Schlegel in three verses of two lines each.

P. 69, L. 27.—बुद्धयसीति मथेने सेव. The reading is suspicious though it is found also in the Bomb. Ed. If it is to stand we must look on the शरण रूपमस्तु ते as irregularly taking the place of the मव which is required by the construction with which the verse opens. Compare note on P. 27 L. 20, and on P. 53, L. 11.

P. 70, L. 15.—विष्णुना च दुरा एन One of the passages which it is difficult to reconcile with the account given in other parts of the poem according to which Rima is Vishnu. Compare note on P. 4, L. 14.

P. 70 L. 16 —अनिन्द्य ऐकमिच्छन्ती. Schlegel translates 'when she went about to deprive the world of Indra,' which is probably correct. But the similar expression on P. 140 L. 13. would support another rendering 'desiring a world (i.e. another world) in which there should be no Indra.' See the note on that passage. Bomb. Ed. mentions another reading here अनिन्द्य.

P. 70. L. 17.—इतेः. The plural might be explained here as having latent reference to the numerous other instances the speaker has in view. But it is often found in the early style where the dual might have been expected. Cf. निर्जिता (सीता) तव पुत्रकेः P. 156. L. 6. and गच्छामहे P. 144. L. 15.

P. 70 L. 25.—सोऽयम् See note on P. 32, L. 3,—तव. Supply नियोगेन as if वितुनियोगेन had been वितुनियोगेन. Compare notes on P. 27, L. 2, P. 58, L. 11, P. 67, L. 6 and P. 69, L. 27

P. 70 L. 28.—अप्रसीदेन. 'Without gamsaying.' Bomb. Ed. has अप्रमेयस्य.

P. 71. L. 4.—उवाचञ्च प्रति बोधिता. 'Having her attention directed towards the sound.' Compare प्रभातवेला प्रति बोध्यमानः P. 78, L. 14. But we should perhaps read here उवाचञ्चप्रतिबोधिता. Bomb. Ed. has त्वं चक्षेव मोहिता.

P. 71. L. 8.—ब्रमामेनातिहृद्भाम्. 'Grown to a great size.'

P. 71. L. 14.—मर्ति हन्याम्. मर्ति भाकासादिमर्तिम्। पाणिपारिच्छेदेनेति चेत्. But compare P. 172. L. 9. and foll.

P. 71. L. 18.—स्वस्ति राघवयोरस्तु and जयम् are two coordinate objects of अभ्यभाषत.

P. 72. L. 4.—पुरा वर्धेत मायया. *Before she strengthens herself by her magic art.* As if the कल ते वृजय्य had expressed what it implies 'attach her with all your strength' The Bomb. Ed. takes पुरा वर्धेत मायया with the words that follow. पुरा takes the potential in the one line, and the indicative in the other, simply to suit the verse.

P. 72. L. 8.—सहस्रवेधित्वम्. *His skill in aiming (illustrating) by the ear.*

P. 78. L. 14 —प्रभातवेला प्रति बोध्यमानः Schlegel writes प्रतिबोध्यमान. Cf. P. 71, L. 4, and note there.

P. 78. L. 17 —इयम्. This deviation from the common rule (Grammar § 504) is often found in epic poetry.

P. 78 L. 22.—अयिष्यसि. The common form is अेष्यसि.

P. 78. L. 28.—सूलव्रतम्. Bomb. Ed. mentions this as a variant, but has in the text सूलवत्तम्.

P. 74. L. 18.—Notice वृत्ति for the classical वृत्ति.

P. 75. L. 2.—मन्त्रधाम इदी. See note on P. 64, L. 13.

P. 75. L. 5.—This verse throws some light on the real nature of these weapons. Compare Schlegel's note on a previous passage.—'The whole of these two Cantos have reference to the belief, formerly preva-

lent in India, that by virtue of certain spells, to be learnt and muttered, secret knowledge and superhuman powers might be acquired. To this the poet has already alluded in Canto XXIII. These incorporeal weapons are partly represented according to the fashion of those ascribed to the gods and the different orders of the demigods, are partly the mere creations of fancy, and it would not be easy to say what idea the poet had of them in his own mind, or powers he meant to assign to each.

P. 75, L. 13.—The Samharas are apparently magical means of laying hold of the weapons mentioned in the preceding canto or recovering them after they have been discharged. Bomb. Ed. Com. संहारान् ज्ञानु-मिति धेयः । उपसहायपरित्ताने पुनः प्रयोगानर्हत्या भगवान्प्रायत्वात्तद्विज्ञानेन सहाये नान् प्रदुक्तस्यास्त्वस्य मन्त्रविद्ययेन पुनः स्वात्मानि स्थापनम्. Compare मन्त्रसहितम् P. 80, L. 17.—Readers of the Iliad will remember how Pallas helped Achilles by secretly bringing back to him the spear he had ineffectually discharged at Hector. Iliad, XXII, 116.

P. 76, L. 10.—मानसाः मनसि सनिहिताः.

P. 76, L. 20.—सुखवत्तया, 'So at least I suppose from the pleasantness of this region.' From Bomb. Ed. Schlegel has सुखवर्तया.

P. 77, L. 1.—तद्वनं परिपृच्छत. 'Asking about this wood.' Compare the construction in P. 3, L. 18. and P. 7, L. 8.

P. 77, L. 5.—पूर्वाधनः. See note on P. 65, L. 26.

P. 77, L. 17.—The 17th verse of this canto is evidently the immediate sequel of the 8th. The intervening verses form an interpolation which is strangely out of place in the poem as we have it. They are however found also in the Bomb. Ed.

P. 78, L. 19.—गृह्य. See note on P. 73, L. 17.

P. 78, L. 28.—Compare P. 81, L. 2.

P. 79, L. 12.—नातिवर्तत तत्क्षणम्. 'That the morient may not escape our notice.'

P. 79, L. 15.—पदाधम् 'For six days.' See next verse. This explains why the Rishis answer for Visvamitra.

P. 79, L. 19.—यज्ञो. Bomb. Ed. यज्ञो.

P. 80, L. 16.—हृदय. See note on P. 73, L. 17.

P. 80, L. 17.—मन्त्रसहितम् See note on P. 75, L. 13. Bomb. Ed. reads मनुसहितम्.

P. 80, L. 18.—विद्युज्यते. विद्योजयतीति यावत्.—But *स* out of *एनम्* is the subject of *विद्युज्यते*.

P. 80, L. 20.—पापकर्मस्यान्. 'Addicted to evil deeds.' A common use of *स्य* at the end of a compound.

P. 81, L. 19.—सदसि. 'In session'. *सदम्* is the usual word for the assemblage of the gods at a sacrifice.

P. 81, L. 22.—न कप मु हि मानवा. The न कपचन मानवाः of the Bomb. Ed. seems a better reading.

P. 81, L. 27.—इत्तम तन्ननु. मैथिलेन निम्नयत्तमीतदेवेभ्यः यत्तकत्वेन याचित । इहे रिपूना जयाय सर्वदेवतः चित्तसहिते. सर्वदेवतेरसम् —याचित सर्वदेवते. in the sense of 'asked or obtained from the assembled gods' is an impossible construction. Perhaps सर्वदेवते should be construed with मैथिलेन the meaning being that the gods joined in the request. Compare the construction in P. 82, L. 4.

P. 81, L. 28.—मुनामन् नाम for नाभि at the end of a bahuvrīhi compound.

P. 82, L. 4.—The third *cā* in its original *socialis* sense, requiring *सह* to complete the meaning.

P. 82, L. 11.—Bomb. Ed —

त अजन्त मुनिवरमन्दगावनुसारिणाम् ।
उरुदीचतनाम तु मयात्र ब्रह्मचारिणाम् ॥

P. 82, L. 23.—जन. Bomb Ed. वन.

P. 82, L. 25.—वित्तरम्. 'The whole story of.'

P. 83, L. 20.—पूर्वाभिप्रायिना. पूर्वदिग्भाषिनी.

P. 84, L. 12.—नावनन्य. The Bomb. Ed. mentions this reading in the commentary, but in the text it has with Carey and Marshman अवनन्य, which is perhaps better. With नावनन्य the sentence ends with a different construction from that with which it began. 'May that time never come; never shall we despising &c.' The note in the Bomb. Ed. is as follows —
'यत्र काले पितरमवमन्य अपमानयिष्यथ कृत्वा स्वयम्भवे चेत्येव स्वधर्ममुपासीते ।
भावनना स्वातन्त्र्येण यय परमद्वीकुम् । स काल कदाचिदपि ना भूदित्यन्वयः । नाव-
मन्यन्ति पादस्तु कश्चित्कोपपाठः । तथापाठे न इति च्छेदः । छान्दस दीपरात्र् । नः
अस्माकं स कालो ना भूदित्यन्वयः । कश्चित् नोवमन्यस्यति पाठः ।

P. 85, L. 7.—हे पुण्य क्षमावता क्षमावन्नि. कर्तुमर्ह यत्तान्त क्षमा तत्सुमह-
रकृत महती क्षमा कृतमि यावत् । गात्रमद्वैत्यजोध्वेगसहजमतिदुष्करमिति भावः ।
यद्य कुलमवक्षित, कामवेगसहज कृत तदपि सुमहत् । This seems right. Schlegel
takes the शान्त क्षमावता पुण्य कर्तव्य separately, as an exhortation to what

their duty was in the future, and translates 'My girls, patience becomes the meek, you have done a great deed, and had regard to (i. e. in having regard to) the honour of our house.' Carey and Marshman translate शान्त क्षमायता कर्तव्यम्—'The patient are worthy of abundant forbearance.'

P. 85. L. 10—विशेषेषु विशेषतः. 'Especially in the case of gods.' i. e. when it is a god who has done the injury.

P. 85. L. 12—विहितम् i. e. अभिहितम् Bomb. Ed. has विहितम्, and Carey and Marshman वेदितम्

P. 85. L. 16.—प्रधान मन्त्र्यावास सन्निभिः. 'Took counsel with his counsellors about giving them in marriage'

P. 85. L. 18—कान्यकुब्जम् The modern Kanouj. This is the form in Schlegel's text. In his list of errata he spells the word कान्यकुब्जम्. Gorresio, however, has the short vowel. The word does not seem to occur here in the Bomb. Ed. or in Carey and Marshman.

P. 85. L. 21—पर्युपासत. (Bomb. Ed. पर्युपासते). An epic form.

P. 85. L. 23—त प्रणताः. Compare प्रणतः वसिष्ठम्. P. 124. L. 12.

P. 86. L. 16—युक्तम् is the grammatical construction; विकुञ्जः that according to the sense.

P. 87. L. 2.—गाधिः is in apposition to पुत्र, and प्राप्स्यसि begins a new clause. Both Bomb. Ed. and Carey and Marshman have गाधिम् which is a manifest error occasioned by the proximity of प्राप्स्यसि. They read तेन for येन.

P. 87. L. 9.—पूर्वजा. 'Elder born.'

P. 87. L. 12—सा प्रवृत्ता महानदी. Griffith quotes Gorresio—'This is one of those personifications of rivers so frequent in the Grecian mythology, but in the similar myths is seen the impress of the genius of each people, austere and profoundly religious in India, graceful and devoted to the worship of external beauty in Greece.'

P. 87. L. 14—हितकार्यम् Bomb. Ed. mentions this reading, but has in the text हितकार्यार्थम्

P. 88. L. 17.—महर्षिभिः. See note on P. 82. L. 4.

P. 88. L. 24.—सतस्मिन्महर्षे. नृ is generally conjugated in 'the Para-

Ed. Com. takes विपापा as equivalent to the लोपपावनी of L. 11. Compare मतकल्पयन् P. 106. L. 12, which is however explained in the same way by the Bomb. Ed. Com.

P. 90. L. 10.—तुहितुः The ablative case instead of the common accusative. Compare भूयतामस्य धनुव. P. 152. L. 6. The Bomb. Ed. inserts after this hnc.

विस्तर विस्तरज्ञोति विन्ययानुपराभवम्.

This gets rid of the construction तुहितुः.....वक्तुम्; and was perhaps taken from P. 92. L. 5. for that purpose

P. 90. L. 22.—अदिहोत्पद्यते भूय कस्तद्व्यतिष्ठद्विष्यते. The whole of this phrase forms a kind of cognate accusative to अदिह्याः. Cf. वर माहात्...अप-
त्यन्मः...अविष्यति त्व. P. 94. L. 28. The student should notice that it is against the English idiom to put the relative pronoun first, as is done here, and in P. 91. L. 10. and P. 92. LL. 18. and 14.

P. 91. L. 5.—तेजसि. Bomb. Ed. तेजसा. It has तेजसि in the previous passage. Compare तेजो धारय तेजसा. P. 133. L. 8.

P. 91. L. 12.—तेजसा...जेन. The relative pronoun attracts its antecedent into the same case with itself.

P. 91. L. 15.—Schlegel supposes a line omitted before this one, which he translates conjecturally '*They both did as requested and*'

P. 91. L. 23.—अययाः. See note on P. 58 L. 2.

P. 91. L. 25.—बहुभार्या अविष्यति. See note on P. 38. L. 2.

P. 92. L. 4.—हिमवत्पर्वते शृङ्गे. '*On a peak of the snowy range.*' The Bomb. Com. takes हिमवत्पर्वते as a proper name. But it seems better to regard it one of these compounds of which one member has been 'emptied' of some part of its original meaning. Compare the note on P. 5. L. 20.

P. 92. L. 6.—प्रभवमिति छान्दसी चरः ऐष्टतेजोधारवरूप मनावनित्यर्थाः. Gorresio reads प्रभाव here.

P. 92. L. 19.—प्रजास्यय. An epic form of the future. Bomb. Ed. and Carey and Marshman have प्रजा- स्थायु—वसिन्तु. The vowel shortened to suit the metre.

P. 92. L. 10.—Notice that धारणे takes तेजः in the accusative after it. Compare the note on P. 15. L. 11.

P. 94. L. 1.—द्वेभ्यः The augment omitted.

P. 95. L. 1.—See note on P. 90. L. 22.

P. 95. L. 8.—इच्छावहे. The verb is not conjugated in the *Ātmanepada* in classical Sanskrit.

P. 95. L. 20—असमञ्ज. असमञ्जा is another reading. Both forms of the name are found elsewhere.

P. 95. L. 21.—गर्भे तुम्बर्म् Bomb. Ed. गर्भतुम्बम्.

P. 96. L. 7.—समभिजायत The augment omitted.

P. 96. L. 20—यत्र हेद्ये. यत्र=यस्मिन् as in P. 16. L. 21. Compare the similar and more common adjectival use of यत्र in यत्र विद्यते and the like.—The Bomb. Ed. reads here यत्करश्चद्युष्टे नास्ति द्विन्वानिति विभुत्वं । विन्ध्यपर्वतनासाद्य निरीक्षेते परस्परम् ॥

P. 97. L. 7.—गतिं न पद्यानि रक्षसाम् 'I cannot understand how the *Rākshasas* can come here.' The Bomb. Ed. explains it differently. मन्व-पूतेर्नृणाभागेयंयपि नृणाञ्जन्तुः आस्थितः अधिष्ठित तयापि रक्षसा मायया यदि डिह स्यात्तदा आत्मनो गतिं न पद्यानि ।

P. 97. L. 12.—यावत् is a preposition here governing the accusative. Compare LL. 16, and 26 below.

P. 98. L. 8.—Translate इति 'So saying.'

P. 98. L. 14—नहिदी The relation between a king and the country he governs is often compared to that between a man and his wife. Compare बहुभार्य भविष्यति. P. 91. L. 25. Griffith quotes a parallel from Shakespeare—

"Doubly divorced ! Bad men, you violate,
A double marriage, 'twixt my crown and me,
And then between me and my married wife."

King Richard. II, Act V. Sc. I.

P. 98. L. 17.—सनातन. Bomb. Ed. Com. पृथिव्या विभेदश्च सनातन-प्रति-कल्पमवश्यभाष्य ॥ श्रौतस्मात्सागरविघट्टेर्दृष्ट एव ॥ अतस्तत्र न घातः कार्य इति भावः ॥ एव दीर्घशर्दिना दीर्घशर्दिभि ॥ समस्तपुत्रविनाशोय दृष्ट एव ॥ अतस्त-थापि घातानुचितः । सद्ये पृथी । (reading in text L. 18. दीर्घशर्दिनाम्.) यदा अदीर्घशर्दिनामिति उच्यते ।

P. 98. L. 27.—पद्यामहे=classical पद्याम्.

P. 98 L. बुद्धिः. 'Some plan.' Compare P. 105. L. 4. and P. 110 L. 11.

P. 99. L. 4.—Translate —'Do not return until you have succeeded in obtaining the horse.'—निवर्तन्. वृत् is generally conjugated in the *Ātmanepada*.

P. 99. L. 8.—विद्यागजम् विद्या is another form of विद्.

P. 99. L. 11.—Similar myths to account for earthquakes and volc-
canes are common in other mythologies. Compare the passage in Virgil
where he mentions a legend of the same character in connection with
mount Etna. "The story is that the body of Enceladus is lying below
this mighty mass and that, as often as in weariness he turns from one
side to the other, Sicily groans and trembles"—यदा पर्वणि. यस्मिन्काले.
Compare note on P. 96. L. 20. But it seems simpler to disconnect यदा
and पर्वणि and take the latter word in its ordinary sense, which it has,
e.g. in समुद्र इव पर्वणि. P. 131. L. 5.

P. 100. L. 1.—प्रयितान्. 'Famous.'—प्रयिता सर्वरुपाईस्वेन प्रसिद्धान्.
"The Devas and Asuras fought in the east, the south, the west, and the
north, and the Devas were defeated by the Asuras in all those direc-
tions. They then fought in the north-eastern direction; there the Devas
did not sustain defeat. This direction is *aparājita* i. e. *unconquerable*.
Thence one should do work in this direction and have it done there; for
such a one (alone) is able to clear off his debts." Haug's *Antareya Brah-
mana*, Vol. II, P. 33, quoted by Griffith.

P. 100. L. 19.—पूर्वेस्तुत्योति. तुत्य takes the instrumental as तद्वत्
does. Compare P. 4. L. 14. and note there. The genitive is also used.
The thing in regard to which the comparison is made may be either in
the instrumental as here (तेजसा) or in the locative.

P. 100. L. 24.—विद्यार्थं सनिवर्तस्व. Compare कृतार्थं च निवर्तत P. 99. L. 4.

P. 100. L. 27.—लघुचक्रम्. 'With light foot. Compare लघुचक्रम् P.
4. L. 2.

P. 100. L. 27.—पितृभिः. 'His uncles.'

P. 101. L. 1.—अपश्यत्. See note on P. 98. L. 27.

P. 101 L. 17.—कर्तुं काम्. In this word, which is formed on the same
model as दक्षकाम् (P. 102. L. 12) we have the stem of the old verbal
noun of which the ordinary infinitive कर्तुम् was originally only the accu-
sative. Compare note on P. 59. L. 17.

P. 101. L. 20.—पितृणां मातुलम्. The mother of his uncles was Samati,
who we are told in Canto XXXIX, V, 4, was the daughter of Arishta-
nemi. Arishtanemi is identified with Kasyapa who was the father, by
Vinatā, of Garudā.

P. 101. L. 24.—नाईसे. अई is generally conjugated in the Parasmaipada.

P. 102. L. 14—राज्यं कृत्वा A common expression in Sanskrit. So राज्यं सुकरम् = a kingdom that is easily held and administered. Compare नन्दिप्रामेकतोद्वाज्यम् P. 5. L. 26. and राज्यमकारयत् P. 103. L. 11

P. 102. L. 17—प्रकृतीजना . The vowel lengthened to suit the verse. Compare अत्रुक्ते P. 58 L. 1.

P. 103 L. 9—अभिषिच्य गत 'He went having anointed' Translate, 'before he went he anointed.' Compare note on P. 99 L. 4.

P. 103. L. 15—मासाहार . Taking food only once a month.

P. 108 L. 28—अत्यन्तम् 'For ever.' एते अत्यन्तं अक्षय्यं यथा भवति तथा स्वर्गे गच्छेयुर्नान्यथेत्यर्थः .

P. 104 L. 2—इक्ष्वाकूणा कुले एष मेघुः परः परः 'Let this be the great boon I get for the race of &c.' The Bomb. Ed. Com. takes इक्ष्वाकूणा कुले मे as इक्ष्वाकूणा कुल जातस्य मे which may be right, पर it explains as द्वितीयः There are not however two boons, but one

P. 104 L. 12—इवै सवै. सह महद्भवे Note on P. 82 L. 4.

P. 104 L. 15—अङ्गुष्ठानिपीडितं कृत्वा गहीतलम्. 'Standing on the tips of his great toes'

P. 104. L. 23—अभिरुह्य Better अभिरुह्य with the Bomb. Ed.

P. 104 L. 27.—अतिमहद्भूय कृत्वा Compare दिव्यं रूपमधारयत् P. 93. L. 5.

P. 104 L. 21—शिबे शिवशिवसि. Compare रामस्य लक्ष्मणस्य P. 56. L. 12, and note there.

P. 105 L. 2.—गृह्यं चरुम् 'Carrying Sankara along with me.' गृह्य against the common rule.

P. 105 L. 3—Notice the elision of the first letter of अक्षतेपनम्, and compare P. 107 L. 1 and गता भिक्षुम् in P. 112. L. 15. See also note on P. 60. L. 15.

P. 105 L. 4—निरोमाशयिनुम् 'To cause to disappear' The converse expression in P. 107. L. 26.

P. 105. L. 9—अविधनः. The aorist of the causal in the sense of the simple verb Bom. Ed. has अवधनम् and the note आर्षं शास्त्रान्दिव न.

P. 105. L. 10—अवददत् . तथा परमास्थितः . 'He saw and engaged in penance again.'

P. 105. L. 20—क्षीरघण्टापुरम्भनम् See note on P. 1 L. 20.

P. 105. L. 26—*परिद्विगता सन्नम गताः सन्नम प्राप्ता इत्यर्थ इत्येके ॥*
परिद्विगो सन्नमेवः सिविकादिरूपः सिविकादियानस्या इत्यर्थ इत्यन्ये.—*परिद्विग* or
परिद्विग (as Gorresio reads here) means a boat.

P. 106. L. 12—*यत्कल्पयम्* Compare *विपापा जलवाहिनी* P. 90. L. 4.
 The Bomb. Ed. Com. takes it differently. *यत्कल्पय* स्वजलस्पर्शवता
वायिनां नाधिपापम्.

P. 106. L. 25—*यतः*. 'Where,' Compare P. 68. L. 24.

P. 106. L. 27—The following story has evidently been invented to
 account for a common title of the Ganges.

P. 137. L. 1—*तस्या जलेपनम्*. Compare above P. 105. L. 3, and
 the note there.

P. 107. L. 26—*भावयन्तीति*. See note on P. 105. L. 4.

P. 108. L. 8.—*न चकिता नेतुम्* 'Could not be led.' *चकिता* is the proper
 form of the participle when the construction is like that with the
 passive. *न चक्ता नेतुम्* would mean 'could not lead'

P. 108. L. 12.—*भायस्तनम्*. 'Holy place' The sentiment seems akin
 to that in P. 50. L. 22.

P. 108. L. 18—*आत्मान स्वरेहम्* Compare *क्षोपयिष्यति आत्मानम्*.

P. 108 L. 18. The Greek word that corresponds to *आत्मान* is used
 in the same way of the body. Thus, for example, Homer says in the
 opening lines of the Iliad of the wrath of Achilles that it hurled the
 souls of many heroes to Hades, leaving themselves a prey to dogs
 and birds. 'Self' is also used in the same way in English.

P. 108. L. 23.—*प्रमुमाद मुद्* is generally conjugated in the *Ātmanepada*.

P. 108 L. 26.—*सध्याकालोतिवर्तते*. Schlegel understands this of the
 time of evening prayer, and points out that this note of the time is irre-
 concilable with the beginning of the next canto, which evidently refers
 to the morning. The Bomb. Ed. Com. attempts to get over the difficulty
 by interposing an interval of a night between lines 5 and 6 of the next
 page. (*भद्रवीत् रात्र्यन्ते इति शेषः*) This may be right, and the *चिन्तयतोः*
 of line 10 same page lends it some support. The difficulty however van-
 ishes if we suppose that *सध्याकाल* refers to the time of morning prayer.
 The day was already well-nigh over when the series of narratives which
 is concluded here was begun Compare P. 88. L. 27. and P. 89. LL.
 3-8. The night has been spent in listening to them. Compare *गता*
भगवती सवि. श्रोतव्य परम श्रुतम् L. 15. next page.

P. 109. L. 13.—चिन्तयतो. So चिन्तयानस्य below L. 12. If the Bomb. Ed. Com. is right in supposing that a night has elapsed since the story was told Rāma must be supposed to mean that he has revolved it in his mind through the night. But the expression would also naturally enough refer to the consideration he gave to the story as he heard it.

P. 109. L. 11.—तस्य मम. See note on P. 32. L. 3.

P. 109. L. 12.—चिन्तयानस्य चिन्त् is often for metrical reasons conjugated in the Ātmanepada in epic verse. The St. Petersburg Dictionary quotes however this form as occurring in the prose of the Panchatantra.

P. 109. L. 26.—पप्रच्छ विद्यानाम्. Com. P. 89. L. 10.

P. 110 L. 2.—विद्यानाम्. पुरातनम् 'The old tale of Vis'ālā.'

P. 110. L. 20.—वाहि. वा is generally conjugated in the Ātmanepada.

P. 110. L. 28.—अमृतोपमम्. 'As if it were nectar.'

P. 141. L. 15.—अप्सरानाम्. अप्सरा is a rare form of the word.

P. 111. L. 20.—प्रतिग्रहम् Bohtingk and R. take प्रतिग्रह here in the sense of 'receptor' a meaning which the word has in P. 157. L. 27. But the usual meaning 'reception' is perhaps admissible here.

P. 111. L. 53.—सुराः सुर is generally supposed to be an artificial word formed from असुर, which was taken as अ+सुर and not, as it seems to be, as a derivative from अस.

P. 112 L. 15.—गता निमुखम् See note on P. 105. L. 3.

P. 112. L. 16.—विष्णुना प्रभविष्णुना. Compare note on P. 56. L. 11.

P. 112. L. 17.—निजगिरे इन् is not conjugated in the Ātmanepada in classical Sanskrit.

P. 112 L. 27.—साहम् See note on P. 32. L. 3.

P. 113. L. 19.—कुण्डप्रवनम् Schlegel translates, 'in verbenas cumulo,' but it seems to be the name of a holy place. The Bomb. Ed. has कुण्डप्रवनमासाय, and the note, विद्यानाम् पूर्वदेवस्थतपवनम्. Compare तपवने, P. 115. L. 5.

P. 113. L. 19.—सपथरन्थाः. See मम.

P. 113. L. 20.—द्वयसे. Notice the use of the Ātmanepada.

P. 113. L. 21.—समापास्ये 'I shall concede.'

P. 113. L. 28.—मुनोद्. See note on P. 108. L. 23.

P. 115. L. 5.—मातापुत्रो. This word is formed by the same rule as that which gives the more common मातापुत्र.

P. 115. L. 23.—स्वप्नमहे. स्वप् is generally conjugated in the Parasmaipada.

P. 116. L. 2.—सपामः. Sc. स्वप्.

P. 116. L. 12.—कस्य वा. 'And whose sons are they.'

P. 116. L. 20.—वक्ष्य Against the common rule, as is also वृक्ष्य two lines below.

P. 116. L. 26.—पूर्व माधनः. See note on P. 65. L. 26.

P. 117. L. 1.—तत्रेन goes with कथावेण्यानि, वृत्तु being inserted parenthetically. Compare note on P. 121. L. 16.

P. 117. L. 7. कदाचिद्विसे. 'One day.' Compare note on P. 96. L. 20.

P. 117. L. 11.—सुसमाहिते सगोचिरूपप्रसाधनवति अतिमुन्दरीति वा. But compare P. 120. L. 1. and P. 144. L. 13.

P. 117. L. 21.—घडितो गौतम प्रति. 'Afraid of Gautama.' प्रति literally indicates the direction which his fear took. Compare वयो...वसो मन सुव प्रति. P. 118. L. 24.

P. 119. L. 1. पुर. Schlegel पुणे.

P. 119. L. 1-3.—The Bomb. Ed. omits this verso.

P. 119. L. 5.—गृह्य. Against the common rule.

P. 119. L. 8.—This line is taken with the following two as making one verse in the Bomb. Ed.—परा जुष्टं प्रशस्यति. i. e. 'will be as good for your purposes as another.' The whole of this part of the story is evidently a mythological attempt to explain a sacrificial custom.

P. 119. L. 12.—मयोऽयम् i. e. इन्द्रम्.

P. 119. L. 20.—नेकेरपि सनामस्य पुर्वेरीश्वरा मुरासुरे. This was part of the curse. See P. 118. L. 10 And below L. 25.—Construo अवि with सनामस्य. 'Even when close to her.'

P. 119. L. 22.—पूवेनावि पसीताक्षीम्. Bomb. Ed. पूवेनाभिपसीताक्षीम्.

P. 119. L. 26.—यावत्. See note on P. 97. L. 12.

P. 120. L. 1 —सुसमाहितः=गमयता.

P. 120. L. 3.—देवमुन्मुषिनिस्त्रने. See note on P. 82. L. 4.

P. 120. L. 15.—ततः=गौतमाधनम्.

P. 120. L. 24.—सलिलासुते. आयुते=सुते is often put at the end of a verse for metrical reasons. Bom. Ed. सलिलान्विते.

P. 121. L. 4.—यद्वक्ष्य. प्रवर्षवत् तोषसहित यथा भवति तथा.

P. 121. L. 14.—Compare the similar passage in P. 116. L. 1.

P. 121. L. 19 — *अहं ते* is inserted without breaking the construction just as English 'please' is. Compare similar use of *सुख* P. 117. L. 1.

P. 121. LL. 19-26.—These four verses are repeated from P. 116. LL. 7-14.

P. 122 L. 2.—*तच्च*. 'And then'—*तदा* L. 4. Compare the way in which *तथा* is used for 'and'. Bom. Ed. however has *तच्च*—*अव्ययम् 'Safe' अव्यय-प्रयोगमनन्तरं समाधान्तपि मार्गे भयरहितमागमनम्*

P. 122. L. 4.—*महाधनुषि जिज्ञासा कर्तुमागमनं तदा*. 'And their coming to make trial of the great bow (in the matter of the great bow.)'

P. 122 L. 5—'It may be convenient here to go over the whole journey performed by Visvamitra with the sons of Dasaratha in order to bring out clearly its geographical features, obscured as these are by the numerous episodes in the poem. Setting out from Ayodhya, on the right bank of the Sarayu, they follow the course of that stream, and reach in two days journey its junction with the Ganges. There they pass the night in the district between the two rivers, where was the hermitage of Cupid. Next morning they take ship, and cross the Ganges. Leaving that river, they make their way through Tadakā's wood, where they spend the night, and at the end of the following day, they reach Visvamitra's retreat, the Perfect Hermitage. This must have lain between the Ganges and the Sone, to the south of Benares, for if they had crossed the Sone that would have been mentioned. But if we are to look here for Visvamitra's hermitage, it is clear that he must have led the young men to it from Ayodhyā by a very round about way. That may have been either because boats could only be had at certain places on the banks of the Ganges, or in order to allow Rama an opportunity of purifying Tadakā's wood.

On the return journey they set out in the morning from the Perfect Hermitage, and after a long journey reach the left banks of the Sone, where they rest for the night. Next morning, without crossing the Sone, which they see before them 'rolling deep and full of small islands (Canto XXXVI.) they go on to the Ganges, on whose southern bank they pass that night, at a spot apparently half way between the junctions of the Sarayū and the Sone with the Ganges. On the third day, they cross the Ganges, enter the city of Vaisālī and spend a night in the palace. On the fourth day they arrive at Mithilā. The land of the Vidichī answers to the country now called Tarabhnakti bounded by the rivers Gandak and Gāṇḍakī (the Ganges). The site of Mithilā itself cannot be

clearly defined, but we can gather some information with regard to it from the subsequent journeys that are described. Thus Janaka's messengers, who travel in carriages and at great speed, take three days to go from Mithilā to Ayodhyā. The aged Daśaratha with his retinue takes four days to do the same journey. From this we may gather, that Mithilā must be put on the western side of the land of the Videhī to make the distance agree to some extent with what we are told of the time required for these journeys. This must not however be pressed too far, for as Viśvāmitra was able to come on foot in two days from Ayodhyā to the junction of the Sarayū with the Ganges we should have to confess that he must have travelled with the speed of a courier, rather than that of an ascetic. *Schlegel*.

P. 122, L. 10.—दृष्टीमा See note on P. 144, L. 4. and compare दृष्टुं P. 126, L. 14.

P. 123, L. 2.—भार्गवेनेह रेणुका *Bhārgava* stands for *Jamadagni* here, for his father *Richtka* in P. 149, L. 8. and for his son *Parasurāma* in P. 169, L. 5. *Renukā* was the mother of *Parasurāma*.

P. 123, L. 8.—वेत्ति Bomb. Ed. वेत्ति. Carey and Marshman यस्य ते परसो मुदः.—परसं गतिम् Cf. P. 44, L. 19.

P. 123, L. 20 —अकारयत्. In the same sense as the simple verb. Compare अकरोद्वाच्यम् P. 5, L. 26. and रात्र्य कृत्य P. 102, L. 14.

P. 124, L. 12.—प्रणतः वसिष्ठम्. '*Bending before Vasishtha*.' Compare न प्रणतः P. 85, L. 23. प्रणतः is found also with the genitive, dative and locative.

P. 125, L. 4.—प्रीयेताम्. The augment omitted.

P. 125 L. 6.—प्रहसन्निव. Compare P. 57, L. 23.

P. 125, L. 8.—नमस्तेषु मे. नमस्तुभ्यमाविध्यमीकुरु. '*Do not refuse what I offer.*'

P. 125, L. 15.—पूजार्हेण सुपूजितः. '*Laudare a laudato.*'

P. 125, L. 23.—*Schlegel* marks a line omitted after this line. See note on P. 4, L. 17.

P. 125, L. 26.—अभिपूजितम्=अभीष्टम्.

P. 126, L. 7.—ईप्सितान्वया. Bomb. Ed. ईप्सितं यया.

P. 126, L. 31.—मिशानि. Bomb. Ed. मृशानि which is a better reading. There is the same variation at P. 56, L. 26.

P. 126, L. 28.—परित्यज्यम् is the accusative after ^३भाति. Compare note on P. 15, L. 11.

P. 127, L. 9.—The accusative masculine with कृपूतानां वदन्ति is a construction according to the sense. Cf. ^३सिद्धिबन्धिनोदितान्, P. 127, L. 12.

P. 127, L. 11.—एषानां चैताभ्यां चतुर्वृत्तम्. 'Chants with tones of four white horses each.'

P. 127, L. 45.—एव रपावाद्, 'Full grown.'

P. 128, L. 1.—एवमने. एवम् is generally conjugated in the Parasmaipada.

P. 128, L. 18.—इदानी. Subjoined इदानी which is the more correct form. इदानी does occur however, and makes better metre here.

P. 128, L. 14.—वेद्यदुग्धिवारिण्यो. 'Following like a thunder' and *or* 'a drum.'

P. 128, L. 27.—भाषुः. 'They say.' A similarly indefinite phrase 'It is written' is common in the Bible.

P. 129, L. 1.—य एवा वदन्तमिदं विधासिद्धम्. See note on P. 16, L. 21.

P. 129, L. 8.—विधासिद्धम् वदन्तम्. Compare पुनर्वा वदन्तं नत P. 129, L. 28.

P. 129, L. 18.—इदं. Subjoined इदम्.

P. 129, L. 28.—आमन् + यमयति. Rather, 'With all your might.' Compare मयि यमयति P. 163, L. 2.

P 131. L. 20 — न भविष्यति. 'Shall his no longer.' So Virgil says 'Troja fuit-Troy war' in the sense of 'Troy has been destroyed.'

P. 132. L. 3 — क्व च ते क्षत्रियवत् क्व च ब्रह्मवत् मद्म् 'What is the might of the warrior in which you trust to the great power of the Brâhmana'

P 132 L 4 — 'The names of many of these weapons, which are mythical and partly allegorical, have occurred in Canto XXIX. The general signification of the story is clear enough. It is a contest for a supremacy between the regal or military order and the Brahminical or priestly authority, like one of those struggles which our own Europe saw in the middle ages when, without employing warlike weapons, the priesthood frequently gained the victory' Schlegel quoted by Griffith.

P. 132 LL 21 26 are printed by Schlegel as three verses of two lines each. Taking them so he makes one sentence end with स्वधुतनिशानम् which words he refers to the preceding clause. But the 'miracle' is the way in which the darts were swallowed up. Translate *Then by (lit in) Vasistha was exhibited a wonder, all these weapons did the son of Brâhmâ swallow up with his simple staff.* It is possible however that वसिष्ठे जपता ये to be construed with विशेष — There is a curious parallel to वन्देन मयते in the story of the Exodus from Egypt. 'And Moses and Aaron went in unto Pharaoh, and they did so as the Lord had commanded, and Aaron cast down his rod before Pharaoh, and before his servants, and it became a serpent. Then Pharaoh also called the wise men and the sorcerers, now the magicians of Egypt they did in like manner with their enchantments. For they cast down every man his rod, and they became serpents, but Aaron's rod swallowed up their rods.' Exodus VII 10-12.

P. 133. L. 8.— तेजो धारय तेजसा. Compare धारयिष्याम्यह तेजस्तेजसि (Bomb Ed तेजसा) P. 91. L. 5.

P 134. LL. 7-8 — *Now that I have undergone so great a penance they recognise me as a Rajarshi, the gods and rishis, not yet, I wren, has my penance obtained its fruit.*

P. 134. L. 12.— 'Trisanku was the seventh king of Ayodhyâ from, Ikshvâku, Dasaratha being the thirty fourth. There is nothing surprising in Vasistha and Visvâmitra being put as far back as Trisanku as we know that certain hymns of the Veda are ascribed to them. But it is surprising to find them both represented as still living in Rama's time.' Schlegel.

P. 126. L. 28.—परित्यागम् is the accusative after चर्ह. Compare note on P. 15, L. 11.

P. 127. L. 9.—The accusative masculine with कुक्ष्युणां सहस्राणि is a construction according to the sense Cf. किङ्किणीकविभूषितात्. P. 127. L. 13

P. 127. L. 11.—स्यानां श्वेताश्वानां चतुर्वज्रात्. 'Chariots with teams of four white horses each.'

P. 127. L. 45.—वयस्यानाम्. 'Full grown.'

P. 128. L. 1.—स्यजते. स्यज् is generally conjugated in the Parasmaipada.

P. 128. L. 13.—इहन्ती. Schlegel इहती which is the more correct form. इहन्ती does occur however, and makes better metre here.

P. 128. L. 14.—मेघवज्रभिरादिनी. 'Bellowing like a thundercloud or a drum.'

P. 128. L. 27.—आहुः. 'They say.' A similarly indefinite phrase 'It is written' is common in the Bible.

P. 129. L. 1.—न त्वया बलवत्तरो विश्वामित्र. See note on P. 50. L. 20.

P. 129. L. 8.—विश्वामित्रस्य पश्यत. Compare मुनीनां पश्यतां तस्य P. 129. L. 28.

P. 129. L. 18.—वर्षा. Schlegel वर्षा.

P. 129. L. 23.—योगतः=यागमहिता. Rather, 'With all your might.' Compare ब्रह्म तपोयोगात् P. 140. L. 9.

P. 130. L. 7.—वासाता. From Bomb. Ed Schlegel वसता.

P. 130. L. 11.—समुद्र इव निर्देयः. Compare विदर्पमानो वीर्येण समुद्र इव पर्वणि P. 131. L. 5.

P. 130. L. 20.—वदतः is part of the predicate of the sentence. Compare the construction of तव फलचक्रोर्वच P. 145. L. 7.

P. 130. L. 26.—साध्रोपाध्रोपनिषद्.. 'There is a play here upon the words Veda and Dhanurveda, as if the latter, the science of using the bow, consisted of the same parts and required the same helps as the Veda itself.' Schlegel.

P. 131. L. 6.—इतमेव सदा मेने. Compare इतो लो विद्धि एतद्यो P. 59. L. 22.

P. 131. L. 15.—ने. The classical form is नेपी, which occurs in P. 137. L. 3.

P 131. L. 20.—न भविष्यसि. 'Shall live no longer.' So Virgil says '*Troja fuit—Troy was*' in the sense of '*Troy has been destroyed.*'

P. 132. L. 3—क च ते शत्रियवत् रु च ब्रह्मवत् महत्. 'What is the might of the warrior in which you trust to the great power of the Brâhmana.'

P 132 L 4—'The names of many of these weapons, which are mythical and partly allegorical, have occurred in Canto XXIX. The general signification of the story is clear enough. It is a contest for a supremacy between the regal or military order and the Brahminical or priestly authority, like one of those struggles which our own Europe saw in the middle ages when, without employing warlike weapons, the priesthood frequently gained the victory' Schlegel quoted by Griffith.

P. 132 LL 21 26 are printed by Schlegel as three verses of two lines each. Taking them so he makes one sentence end with तदङ्गुलनिदानवत् which words he refers to the preceding clause. But the '*miracle*' is the way in which the darts were swallowed up. Translate. *Then by (lit in) Vasistha was exhibited a wonder all these weapons did the son of Brâhmâ swallow up with his simple staff.*' It is possible however that वसिष्ठे जपता वरे is to be construed with पिशेप—There is a curious parallel in दण्डेन वसते in the story of the Exodus from Egypt. 'And Moses and Aaron went in unto Pharaoh, and they did as the Lord had commanded, and Aaron cast down his rod before Pharaoh, and before his servants, and it became a serpent. Then Pharaoh also called the wise men and the sorcerers, now the magicians of Egypt they did in like manner with their enchantments. For they cast down every man his rod, and they became serpents, but Aaron's rod swallowed up their rods.' Exodus VII 10-12

P 133. L. 8.—तेजो धारय तेजसा Compare धारयिष्याम्यह तेजस्तेजसि (Bomb. Ed. तेजसा) P 91. L. 5.

P. 134. LL 7-8.—Now that I have undergone so great a penance they recognise me as a Râjarshi, the gods and rishis, not yet, I ween, has my penance obtained its fruit.

P. 134. L. 12.—'Trisanku was the seventh king of Ayodhya from, Ikshvâku, Dasartha being the thirty fourth. There is nothing surprising in Vasistha and Visvâmitra being put as far back as Trisanku as we know that certain hymns of the Veda are ascribed to them. But it is surprising to find them both represented as still living in Rama's time.' Schlegel.

P. 134. L. 14.—परा यस्मिन् स्वर्गम् Compare P. 1. L. 4.

P. 134. L. 19.—यत परमभास्वरम् is in apposition to वसिष्ठपुत्रान्. 'He saw Vasishtha's sons—a glorious century.'

P. 134. L. 21.—महात्मान्. So also the Bomb. Ed. The vowel is lengthened to suit the verse. Compare अनुदके P. 58. L. 1.

P. 135. L. 13—द्यायान्तरम् 'Another School.' The expression must not be taken strictly, as Vasishtha's sons would naturally, as Muir observes (Skt. Texts, Vol. I. P. 401.), belong to the same 'school' as himself. But Trisanku is blamed in general terms for the hope betrayed by his application to them, of getting elsewhere the assistance denied to him by Vasishtha.

P. 135. L. 16.—सोवाच is perhaps a correction for the reading of the Bomb. Ed. सोवाच, an irregular sandhi, which is however found elsewhere.

P. 135. L. 19.—Take चैतोव्यस्यापि with याजने. चैतोव्यस्यापि सिद्धार्थ-विषयः 'He can perform even that great sacrifice.' That is, if he says the sacrifice you desire is impossible, it must be impossible.

P. 135. L. 24 —योरभिहितम्=योरभिप्रायसमुक्तम्

P. 135. L. 26—स्व स्वम् 'Translate 'Each his own.'

P. 136. L. 2.—चित्त्यमाव्याङ्गरागम्. चित्ता (चित्त्य in text) इनद्यान तच्च भव पुष्पभस्मादिनाल्याङ्गरागो यस्य.

P. 136. L. 8.—त्यज्य. Against the common rule.

P. 136. L. 7—विकलीकृतम् Not in the sense in which it is used in P. 118. L. 5, but 'baffled, foiled' विकलीकृत वसिष्ठपुत्रेर्विनाशितैर्हिकामुष्णि-कार्थम्. Cf below तच्च नावाप्यते कलम्. L. 18.

P. 136. L. 17.—इर्चनम्. 'Purpose.' Compare the corresponding use of our word view.

P. 136. L. 19.—अनृत वीर्यपूर्वं मे. अनुशत न कृतं स्वयेति धेनुचाह अनृत-मिति. It is more natural to suppose that the reference is to his general truthfulness.

P. 136. L. 23.—प्रयत्नमानस्य s.r. मन.

P. 137. L. 8.—इक्ष्वाको. Ikshvaku being used as a family name as well as the proper name of the head of the race Compare P. 141. L. 28; and see P. 154. L. 7. for a similar use of अश्वत्थ.

P. 137. L. 11.—यत्तसाद्यम्-यत्तसाहाय्यम्

P. 137. L. 14.—Compare P. 131. L. 6.

P. 137. L. 21.—अनादृतम् is to be taken with आरुदेयम् in the sense of 'without regard' i.e. to any such considerations as that of offending and the like. The Bomb Ed. Comm. explains it differently. अनादृतम् उपेक्षाकृप चण्डालव्यञ्जनकृप निन्दालम्बक वा यद्वाक्यम्.

P. 137. L. 27.—अश्वत्थम् तत्रागमनमुपिन्. Compare वासिष्ठा सर्वे सहनहो-
रया. P. 138. L. 3, and P. 26. Schlegel takes it as a name of Vasishtha,
which does not seem right, as Vasishtha does not seem to be involved
in the destruction of his hundred sons and Mahodaya. It may be, as
Bohtlingk and Roth suggest, the name of one of the sons.

P. 138. L. 14.—मृतया . सवदद्यादिहारिण .

P. 138. LL. 14 15—Compare P. 144. I. 5

P. 139 L. 18.—अक्षरावाहनम्—'Summoned'—takes an accusative
सर्वं देवता like the simple verb.

P. 140. L. 3 —पुन . 'Back.' Compare a similar use of पुनर् P. 5. below.

P. 140 L. 6 —बाहि. See note on P. 110. L. 20.

P. 140. L. 9.—योगात् See note on P. 129. L. 23.

P. 140. L. 13.—लेको वा स्यादनिन्द्रक. 'Or there shall be a world
without an Indra.' He does not threaten to dethrone the Indra of the
existing world as Schlegel and Griffith translate. Compare अनिन्द्र
लोकनिष्ठन्ती. P. 70. L. 16 and note there.

P. 140. L. 24 —It seems natural to recognise with Schlegel in this
legend the result of surprise with which the Aryans, as they spread
southward, saw strange stars rising above the horizon.

P. 141. L. 14 —This is a great hindrance to our penance which has
overspread the southern quarter.' अयम् is attracted into the same gender
as the word to which it refers.—'This canto refers to the events just
related, for, Visvāmītra was successful in the sacrifice performed for Tri-
śanku.' Schlegel. But Visvāmītra had been in the course of the events
betrayed into anger to the interruption of his *tapa*.

P. 143 L. 16.—पद्मिण्यान् Sc. विधि. The other form पद्मिण्याम्
P. 93. L. 21.—विशालायां, Visala is here the name of a river, and must
be distinguished from the विशाला पृथि P. 109. L. 22.

P. 141. L. 21.—अम्बरिष. 'Ambarisha is the twenty-ninth from
'Ikshvaku (canto I.XX. 40) His reign is therefore separated by an im-
mense interval of time from the things that befell Trisanku Richika,
' who is represented in this canto (v. 11. and following) as having grown

up sons while Ambarisha was still reigning, and who was himself a son of Bhṛigu and one of the oldest of the Rishis as having married the eldest sister of Viśvāmitra. All this is sufficient to show that Indian mythology is one perpetual anachronism, everything moving in a circle.' *Schlegel*.

P. 141, L. 22.—पशुमिन्द्रो जहार ह. Compare the legend of Sagarā's sacrifice, P. 96. L. 25.

P. 141, L. 26.—प्रायश्चित्तम्. प्रायश्चित्तस्य कारणम्—नर वा with पशुम्. 'A fit victim even though it be a man.'

P. 141, L. 28.—इक्ष्वाकु. See note on P. 37. L. 8.

P. 142, L. 8.—पक्षोर्ये. 'For a victim.'

P. 142, L. 10.—एतः. 'Of these.'

P. 142, L. 18.—रसे. रश् is generally conjugated in the Parasmaipada.

P. 142, L. 20.—बुन सेव.. From the Bomb. Ed.—*Schlegel* बुन सेव.

P. 142, L. 22.—विहीत मध्यम मन्ये 'The middle one is already sold I think.' Cf. हवीं तौ विद्धि राक्षसौ P. 59, L. 22.—'In the mythical story related in this and the following canto we may discover, I think, some indication of the epoch at which the immolation of lower animals was substituted for human sacrifice. So when Iphigeneia was about to be sacrificed at Aulis, one legend tells us that a hind was substituted for the virgin.' *Gorresio*, quoted by *Griffith*. The words नर वा P. 141, L. 26. perhaps point to the fact that the animal was to take the place of a human offering. *Griffith* aptly cites also the story of the sacrifice of Isaac.

P. 143, L. 5.—नातुनम्. See P. 87, L. 10. and compare note on, P. 141, L. 21.

P. 143, L. 13.—सः. See note on P. 32, L. 3. स्वम् is understood here; or rather perhaps the original signification of the verbal termination is still so far felt that it is possible to join with it the demonstrative pronoun. *Muir* (*Skt. Texts*, V. 406) has a reading न for सः which I do not find elsewhere. *Gorresio* has नापो मे स्वमनापरम्.

P. 143, L. 18.—परलोकहितार्थाय is inserted parenthetically between the यज्ञेन and the तस्य it explains. 'That for which—advantages in the other world—parents beget children.'

P. 143, L. 20.—अविनशाद्य 'His life alone' i. e. he'd not be pleased me or oblige me; for me in any other way.

P. 143. L. 28.—स्वमासमिह भोजने. 'As if a man were to eat his own flesh.' The reading of the Bomb. Ed. स्वमासम् is not so good. It is taken from L. 5 on the next page (where also however Gorresio reads स्वमासम्) but there seems to be an intentional play upon the two words. For the accusative after भोजने compare the note on P. 15. L. 11.

P. 144. L. 4 —रोमहर्षणम्. It seems probable that the physical meaning of the root हृप् is the original one, as it is not easy to see how its use in a connection like the present could be got if the word originally meant 'joy.' Compare हृदयेषा P. 122. L. 10.

P. 144. L. 15 —गच्छामहे. The plural where we might have looked for the dual. Cf. note on P. 70. L. 17. Bomb. Ed. has गच्छामहे (cf. गच्छामहे P. 156. L. 24.)—गम् is generally conjugated in the Parasmaipada.

P. 144. L. 21.—अह्याभि From the Bomb. Ed.—Schlegel अह्याभि.

P. 146. L. 4 —दण्डीन्. This root is generally conjugated in the Ātmanepada in classical Sanskrit.

P. 148. L. 12 —तमता साधु 'Come, let him hate.' A common use of साधु Cf. तया साधु विधीयताम् P. 10. L. 23.

P. 146. L. 16 —महस्वमृपितुयस्व स्वामि. That is he confers on him the title of *Maharshi*.

P. 146. L. 20.—Bomb. Ed. reads नाह for आह. The ततोह विजितेन्द्रियः would then be ironical.

P. 147. LL. 14 21 are arranged by Schlegel as four verses of two lines each.

P. 147. L. 15.—इत्सुजने. Bomb. Ed. इत्सुस्यते The present is naturally used for a future whose *certainly* it is desirable to emphasize. Cf. विनाशयति चित्तेऽयम् P. 149. L. 18.—सृज् is generally construed in the Parasmaipada in classical Sanskrit.

P. 147. L. 20.—कोकिलः अहम् 'In the form of the cuckoo that takes the ravished heart in spring when the trees are green' (i. e. at this time.) It seems better to take साधुहृदि more closely with इत्यमादी than with स्यास्यादि. Rambhā is assured that she will have three potent allies — the notes of the cuckoo, the charms of spring, and the presence of the god of love Compare.—

'Your tongue's sweet air
More tunable than lark to shepherd's ear,
When wheat is green, when hawthorn buds appear.'

Midsummer Night's Dream, Act I, Scene I.

P. 152 L. 2.—स्वयि. 'With you,' 'apud te,' Compare ह्य L. 6. and पूर्वके L. 18. below.

P. 152. L. 3—कृतकामौ is used proleptically, that is to say, it refers to a time which is not the time of the sentence in which it stands, but in advance of that. Translate 'show them this bow, I entreat thee, and (so) give them their wish.' Or the construction may be imitated in the translation 'show the gratified princes the bow.'

P. 152, L. 6—भूयतामस्य धनुः . For the construction compare दुहितुः ... वज्रमवांसि. P. 90 L. 10.

P. 152. L. 7.—देवराज इति ख्यात इत्य It is not necessary to supply in this and similar passages 'there was' 'The first line, though standing in grammatical independence, is in sense subordinate to the second, so that—the idiom not being an English one—देवराज . इत्य must be translated as if it were देवराजस्य. The idiom is a common one in Marathi. Compare also note on P. 59. L. 8.

P. 152, L. 9.—दक्षयज्ञवधे 'Daksha was one of the ancient Progenitors or Prajapatis created by Brahmā. The sacrifice which is here spoken of, and in which Siva smote the gods because he had not been invited to share the sacred oblations with them, seems to refer to the origin of the worship of Siva, to its increase, and to the struggle, it maintained with other older forms of worship.' Griffith from Gorresio

P. 152, L. 20—सोधयताः ० मया.

P. 153. L. 7—आत्मानम्, स्व स्वमात्मानम्—Bomb. Ed. has दे for ते in this line.

P. 153, L. 8.—वीरयन् The augment omitted. So also three lines below प्रसादयन्.

P. 153. L. 14—वीर्यसहिष्णाः. सहिष्णवीर्याः. आदित्याग्नादित्याग्निद्वया पर-
निपात . The compound वीर्यसह्यसुप्रज्ञ P. 65 L. 11, if the reading there is right, might be compared with this. But it is better to take वीर्यसहिष्णाः as a tatpuruṣa compound, with सहिष्णाः in the sense of 'doubting.'

P. 153. L. 18—So in the story of the Odyssey Penelope promises to marry the man who can string the bow of Ulysses

P. 153. L. 25—प्राविशन्पुत्रीम् and निर्जग्मु . The palace is outside the city.

P. 154, L. 7.—जनके . 'Janaka' used as a family name. Compare the similar use of Jāhvāku. P. 137. L. 8.

P. 154, L. 8.—पूरिमुन् The fuller phrase पूरयन् सरेण P. 163, L. 26.

P. 147. L. 22.—बहुगुणम्—हावभावादिगुणोपेतम्. Cf. P. 24.

P. 147. L. 23.—वेद्यस्व तपस्विनम्. 'Separate the ascetic,' i. e. from his asceticism. So 'seduce him', by which we may translate it means literally 'lead him away.' Bomb. Ed. Com. कामोत्पादनेन तपस्यमातय.

P. 148. L. 11.—रम्भा शैली तदामवत्. Compare the story of Lot's wife who was punished by being transformed into a pillar of salt. Genesis XIX. V. 20.

P. 148. L. 15.—Schlegel marks the omission of a line and a half after बभूवास्त्य पुनश्चिन्ता. I have supplied तपोहरणे कृते from Carey and M. and the Bomb. Ed., and printed the three lines as one verse.

P. 148. L. 18.—आत्मानम्. 'Myself' i. e. 'my body.' Compare note on P. 108. L. 18.

P. 149. L. 3.—आतिष्ठत. Translate: 'Was still performing.'

P. 149. L. 8.—नि.शेपिते. निरवशेषतो वत्ते Rather, 'All eaten.'

P. 149. L. 22.—न प्रतियजानीम. Bothlingk and R. seem to be right in translating 'If we do not consent.' Bomb. Ed. says प्रतियजानीमः is equal to प्रतिक्रिया न जानीमः. Carey and Marshman, translate 'We cannot touch that mankind will not become atheists.'

P. 149. L. 28.—Schlegel translates यया दह्यते देवराज्यं चिकीर्षेत 'As of yore the world was burned so (i. e. with similar destructive consequences) he may &c. But this does not seem right. The first clause is complete in itself. 'The three worlds are burning as of old they burned &c.'—देवराज्यं चिकीर्षेत. 'He may even aim at lordship over the gods.' Bomb. Ed. Com. ययासौ देवराज्यमपि चिकीर्षेत तदा तस्यैव हीयतामित्यर्थ इति केचित् । ययास्याभीष्ट न हीयते तदासौ देवराज्यं चिकीर्षेतासौस्य यन्मनस्तस्यं ब्रह्मार्थैव तरीयतामित्यर्थ इत्यन्ये । The second of these interpretations seems preferable, as the अस्य यन्मतम् can hardly refer to anything but Viśvāmitra's desire to be a Brahmarshi.

P. 150. L. 3.—स्म. An epic form for स्म.

P. 150. L. 6.—स्वस्ति. As an accusative.

P. 150. L. 10.—आभिवि ब्रह्मज्ञानसाधनं वपडिति यत्साधनं वेदाश्च तरेष्वि-
ताद्वेत्ताद्विप्रतिपादका..

P. 150. L. 12.—एव ववत्तु. So Vasubhūta says in L. 14. below एवमस्तु.

P. 150. L. 15.—ब्रह्मार्थस्त्वम्. Another reading is ब्रह्मार्थस्त्वम्.

P. 151. L. 7.—मृष्टिः ..कथानां नास्ति. Compare कुमुदितानां दीनानां नावृ-
त्तिरुपलभ्यते P. 39. L. 2.

P. 152, L. 2.—त्वदि. 'With you,' 'apud te,' Compare इह L. 6, and पूर्वके L. 18, below.

P. 152, L. 3.—कृतमयो is used proleptically, that is to say, it refers to a time which is not the time of the sentence in which it stands, but in advance of that. Translate 'show them this bow, I entreat thee, and (so) give them their wish.' Or the construction may be imitated in the translation 'show the gratified princes this bow.'

P. 152, L. 6.—धृयतामस्य धनुषः. For the construction compare मुहिनः ... वल्लभं. P. 90, L. 10.

P. 152, L. 7.—देवराज इति ख्यातः... तस्य. It is not necessary to supply in this and similar passages 'there was.' The first line, though standing in grammatical independence, is in sense subordinate to the second, so that—the idiom not being an English one—देवराज ..तस्य must be translated as if it were देवराजस्य. The idiom is a common one in Mārkaṇḍeya. Compare also note on P. 59, L. 8.

P. 152, L. 9.—दक्षयज्ञवधे. 'Dakṣha was one of the ancient Progenitors or Prajāpatis created by Brahṃā. The sacrifice which is here spoken of, and in which Śiva smote the gods because he had not been invited to share the sacred oblations with them, seems to refer to the origin of the worship of Śiva, to its increase, and to the struggle it maintained with other older forms of worship.' Griffith from Gorresio.

P. 152, L. 20.—चोपवसतः &c ददा.

P. 153, L. 7.—आत्मानम्. स्व स्वमात्मानम्.—Bomb. Ed. has वे for ते in this line.

P. 153, L. 8.—वीर्यम्. The augment omitted. So also three lines below प्रसादयद्.

P. 153, L. 14.—वीर्यसन्निधाः. सन्निधौवीर्याः. आदिताम्यादिरामनिद्रायाः परनिषातः. The compound कौशल्यासुप्रज. P. 65, L. 11, if the reading there is right, might be compared with this. But it is better to take वीर्यसन्निधाः as a tatpuruṣa compound, with सन्निधाः in the sense of 'doubting.'

P. 153, L. 18.—So in the story of the Odyssey Penelope promises to marry the man who can string the bow of Ulysses.

P. 153, L. 25.—प्राविशन्पुरीम् and निर्वन्मु. The palace is outside the city.

P. 154, L. 7.—जनके. 'Janaka' used as a family name. Compare the similar use of Jābhvaku P. 137, L. 8.

P. 154, L. 8.—दृष्टिम्. The fuller phrase पुरस्ते परे P. 169, L. 26.

P 154. L 9.—नत्सुराणा सर्वे as if शक्ता had stood in the preceding line.

P. 154. L 25 —To lift the bow (महणम्) is a great achievement, to hold it (तेलनम्) is still more difficult, to string it (आरापणम्) still more so, and hardest of all is the task of fitting it with an arrow (पूरणम्) Rama does all four, and moreover *breaks* the bow.

P 155 L 10 —सीता प्राणैर्बहुमता प्राणे is not for प्राणेभ्य as the Bomb Ed. Com. says. The expression means literally '*Sita whom I think highly of even when she is put alongside of (for comparison) life, i. e. dear as life itself to me*' Compare note on P 56 L 20

P 155. L 13 —प्रभिते Schlegel प्रसूते So also below L 26

P 156 L 6 —बुधक Plural where the dual would be put in classical Sanskrit So आत्मनै सह जानयस्व P 159 L 8 See the note on P 70. L 17 The Bomb Ed. explains it as the plural of respect, referring only to Rama But compare बुधवाहनयोरव L 14. below

P 156 L 24 —गच्छामह In the Atmanepada. See note on P 144. L 15 For the use of the present tense compare note on P 147. L 15.

P 157 L 18 —आप्स्यस आप् is not conjugated in the Âtmanepada in classical Sanskrit Bomb Ed. has लप्स्यस Compare उपलप्स्यसे P. 156. L 14

P 157 L 27 —प्रतिग्रहो दातृवद्य The receiver (i. e. of a bride compare सुराप्रतिग्रहात् P 111. L 23) is at the giver's disposal Cf. P 111 L 20 The Bomb Ed. Com प्रतिग्रह कन्यागवादीनां दातृवद्य यदि दाता इति तदा प्रतिग्रह्य प्रतिग्रहीतृति स्थित

P 158 L 18 —वार्थामलकरपयन्ताम् वार्थामलकरपयन्तामिति पाठ वार्थामलका आमलकविशेषा पयन्तपु यस्या इत्यर्थः

P 159 L 7 —इक्ष्वाकुम् See note on P 137 L 8

P 159 L 8 —आत्मनै सह See note on P 156 L 6

P. 159 L 17 —विदित ते वक्ता वसिष्ठ 'You know that Vasistha is our spokesman.

P. 159 L 23 —Vasistha begins by an account of the genealogy of those on behalf of whom he seeks the daughter of Janaka. Compare P 161 L 23

P 160 L 13 —प्रातराज्ञान सञ्जुभूता राज्ञान प्रतिराज्ञान would be प्रातिराज्ञा in classical Sanskrit

P 160. L 13 —साक्षादन्व Bomb. Ed. सक्षादन्व . .

P. 160. L. 14.—स १. ६. अचितः.

P. 160. L. 19.—अतिरतः. Bomb. Ed. अभिरतः.

P. 160. L. 28.—अभ्युपगम्या चरणं गत्या. In the next line पुत्रजननि goes with अभ्युपगम्य. 'Concerning the birth of a son.'

P. 161. L. 1.—गरः...वत्तः...सद तेव. Compare for the construction P. 162. L. 7. and note there.

P. 161. L. 18.—सकृद्याभ्यां...सकृद्यो. 'Like to like.' Compare P. 163. L. 12.

P. 161. L. 28.—प्रथमो जनकः. 'The first Janaka.' See note on P. 154. L. 7.

P. 162. L. 25.—प्रेषयावाप्त. 'Sent to say.'

P. 162. L. 27.—तस्य. Bomb. Ed. Com. उक्तस्तुत्यस्य Better with पुत्र-
मासीनया सह.

P. 162. L. 28.—अभिमुखः. Bomb. Ed. विमुखः, explained as meaning
पुत्रविमुखः.

P. 163. L. 12.—उत्तरे. Supply विषये. Compare next page L. 11. The marriage is to take place on the third day from that day (Of P. 164. L. 28, and P. 165. L. 21), which will be the further or second (उत्तरे) of the two days when the moon is in Phalguni. With the construction फल्गुन्यामुत्तरे may be compared the expression फल्गुनापूर्वसमये which Bothlingk and R. quote from Mahābh. 18. 3264. The Bomb. Ed. has the same reading as that in the text except that it has तृतीयविषये and फल्गुन्याम्. Gorresio reads, with Carey and M.

वर्तन्तेद्य यथा राजन् विषये उत्तरे पुनः ।

फल्गुन्य. प्रतिपत्त्यन्ते विवाहस्तत्र नोत्सवम् ॥

This reading evidently contemplates the day immediately following *māghā* as the day for the wedding, and accordingly we find that Gorresio's text has पुत्राणां विद्युष्व. सः for our प्रवर्तते फल्गुन्याय P. 164. L. 28, and so makes the *godāns* take place on the same evening, and the marriage on the following day. According to some later authorities *Bhaga* was the lord not of the *Uttara*, but of the *Pūrva Phalguni*, and the Bomb. Ed. Com. tries to reconcile that view with his text —अथ तृतीय-
विषये 'तत्र मिथिलाप्रदेशान्तृतीयविषये यत्तत्तन्नामस्तृतीयविषये वाच्यं नयानक्षत्रम् ॥
फल्गुन्यां पूर्वफल्गुनी नक्षत्रे ॥ उत्तरे श्रेष्ठे ॥ अत एव भगो यत्र प्रजापतिरित्यनेन
प्रविशोपः ॥ भगो हि पूर्वफल्गुनीदेशः । उत्तरफल्गुन्यास्त्वयमेति बोध्यम् ॥ वैवाहिक
विवाहम् ॥ दिनद्वयत्वात् दृष्टम् ॥ नयानक्षत्रं पितृदेवता फल्गुनीनक्षत्रमयमादेशवता
फल्गुनीनक्षत्रं भगो देवतेति तैत्तिरीयसंहितायाम् ॥ अयम्पुनः पूर्वं फल्गुनी भगव्योत्तरे
इति तद्ग्राह्ये पोक्तत्वेन यथाभूतमेव सम्यगीति तत्तम् ॥ उत्तरे इति पुस्तनार्थम् ॥

P. 163. L. 20.—*‘Of Sita and Urmilā with Rāma and Lakshmana respectively.’*

P. 164. L. 11.—उत्तरे दिवसे ..फाल्गुनीभ्याम्. See note on P. 163. L. 12. The dual is not to be taken as referring to both *nakṣatras*. It is used along with the singular, (found in the previous passage), or the plural, as the name of either *nakṣatra*. There is a special sūtra for the use of the instrumental case alongside of the locative which is used in the previous passage. Gorresio and Carey and M. have here

उत्तरे दिवसे ब्रह्मन् फाल्गुण्यो (ये C. and M.) भगवेवत्यः ।
दिवाहेषु प्रपद्यन्ति नक्षत्रं वै विप्रश्चितः ॥

P. 164. L. 16.—आस्येताम् is a very irregular and suspicious form of the 2nd pers. dual of the Potential. Bomb. Ed. has आस्यताम्

P. 164. L. 25 —आपृष्टा. Against the common rule. The Bomb. Ed. has this form here, and also in the passage at P. 168. L. 2.

P. 164. L. 28.—काल्पम्. From the Bomb. Edition. Schlegel has काल्पम्.

P. 165. LL. 23-28. are arranged by Schlegel in three verses of two lines each. Bomb. Ed. Com. takes P. 23. with the preceding line.

P. 166. L. 2.—वैवाह्यम् *‘The marriage rite.’*

P. 166. L. 5.—अ स्थितं प्रतिहाये मे देन राजागमन् प्रतिदध्यते इति शेषः—सप्तवीक्षते. Sc. राजा. †

P. 166. L. 19.—छिद्रकुम्भैः. Pots pierced with holes from which the water was allowed to descend on the head. Compare प्राक्षिपन् ..जलम् P. 167. L. 3. The Bomb. Ed. reads अच्छिद्र and has the following note चिद्रकुम्भैः नानावर्णादियुतकुम्भैः । अच्छिद्रकुम्भैरिति पाठे स्तुतवादिशेषरहितैः स्वर्णकुम्भैरित्यर्थ इति कतकः । अच्छिद्रकुम्भैः कर्त्तव्यमिति तीर्थः ॥

P. 168. L. 16.—एन is an enclitic particle which is often used as here to give a past signification to the present tense. Compare what has been said of the nature of the augment on P. 49 L. 28.

P. 169. L. 2.—ससज्ज इव : ε. even they were not quite themselves.

P. 169. L. 24.—गृह्य. Against the common rule.

P. 169. L. 25.—जामदग्न्यं महद्बन्धुः. *‘Jamadagni’s great bow.’* Cf P. 171. L. 8. Notice that this more general signification of the derivative must have preceded the ordinary use as a patronymic, which is found for example in P. 25. below.

P. 171. L. 12 —उत्सादयन्. The augment omitted.

P. 171, L. 15—महन्मिलयः. Compare R 170, L. 8. and P. 172, L. 26. Also see Raghuvans's VI. 51.

P. 171, L. 26—पितु. गौरवयन्निवक्तव्यः. *'Measuring his words out of respect for his father.'*

P. 171, L. 28.—गतिस्मिन्. *'I have heard, son of Bhṛgu, of the deed you did, we approve of your conduct in clearing yourself of the debt you owed to your father.'* Gorresio has न तेऽयमूचे तत्कर्म पितुरावृण्यकारिणः.

P. 172, L. 5.—उज्जम् Bomb. Ed. सज्यम्.

P. 172, L. 9.—इमा लक्ष्मिन् See P 71. L. 14.

P. 172, L. 23.—वत्ते. वत् is generally conjugated in the Parasmaipada.

P. 173, L. 5. इयम् is of the same gender as सीता by attraction.

P. 173, L. 11.—इदम्. Against the common rule.

P. 175, LL. 15-18.—*'Sītā is dear to Rama as his father's choice. Her virtues and her beauty endear her the more to him. And in her heart ever more and more her husband dwells, spite of the 'fleshy veil,' that separates them, their hearts speak openly one with the other.'* I question if there be anywhere in literature a finer picture of wedded love than that contained in these closing verses.